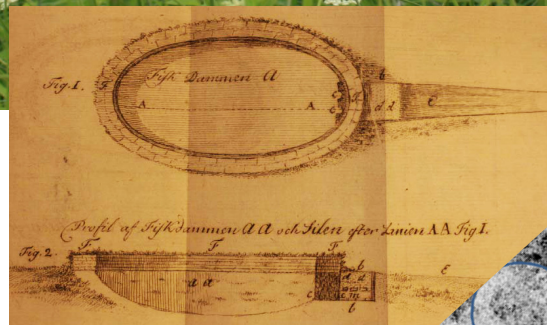

Tomarps trädgård och dess vattenanläggningar

– ett tvärvetenskapligt, trädgårdshistoriskt projekt

Anna Jakobsson, Boel Persson, Anders Biwall,
Jane Jansen, Immo Trinks, Anna Andréasson

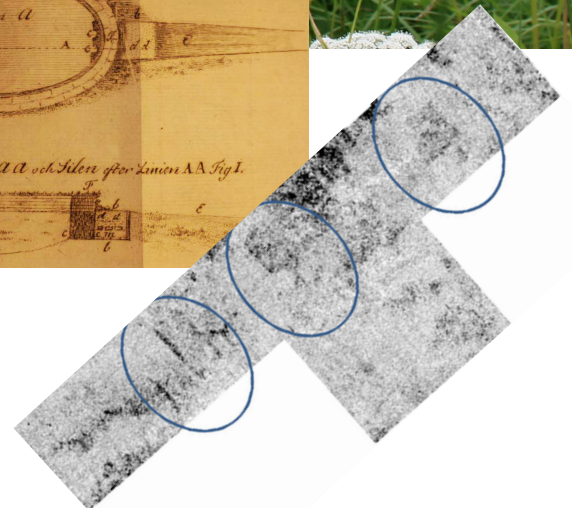
Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för landskapsplanering,
trädgårds- och jordbruksvetenskap

Rapport 2012:1

ISSN 1654-5427

ISBN 978-91-87117-00-8

Alnarp 2012

LANDSKAP TRÄDGÅRD JORDBRUK

Rapportserie

Tomarps trädgård och dess vattenanläggningar

– ett tvärvetenskapligt, trädgårdshistoriskt projekt

Anna Jakobsson*, **Boel Persson***, **Anders Biwall****,
Jane Jansen**, **Immo Trinks****, **Anna Andréasson*****

* Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp

** Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet

*** ArchaeoGarden

Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap

Rapport 2012:1

ISSN 1654-5427

ISBN 978-91-87117-00-8

Alnarp 2012

Förord och sammandrag av rapportens olika delar

Från slutet av 1600-talet och fram till slutet av 1800-talet var det vanligt att herresäten i Tomarps storlek anlade dammar för fiskodling på sina ägor. Att det har funnits omfattande sådana anläggningar i trädgården på Tomarp har stått klart sedan länge, både utifrån skriftliga källor och enligt kartor. Fysiska tecken på att dammarna varit många är att flera stycken finns kvar i anläggningen idag och i beteshagen norr om huvudbyggnaden står det ofta vatten under vår och höst. Om det någonsin skulle ha gått att odla där borde vattnet ha samlats och inordnats i ett mer omfattande dränerings-, kanal- och dammsystem. Det går också att se hur beteshagen skiftar i grönska vid de torrare årstiderna, vilket tyder på att jorden är olika beskaffad under ytan och kan ha innehållit dammar.

Tomarps trädgårdar och landskap har studerats av studenter från SLU Alnarp i olika omgångar. Två studier har genomförts av Eric Wahlsteen under 2006, som dels handlar om trädgårdens användning och växtmaterial 1614-58, dels om olika kulturyttringar, som trädgård, konst, musik etc., under samma period. En tredje studie gjordes under 2008 av Boel Persson, avseende Tomarps Kungsgård och dess inplacering i ett större landskapligt sammanhang. Alla tre studierna är publicerade och är sökbara via Alnarpsbibliotekets hemsida. Sammantagna har de utgjort en grogrund för vidare diskussioner och ett fortsatt samarbete mellan Tomarps Kungsgård, Statens Fastighetsverk, Sveriges Lantbruksuniversitet, Åstorps kommun, Kvidinge sockens hembygdsförening och Intresseföreningen Tomarps kungsgårds vänner gällande Tomarp.

Den senaste frukten av samarbetet läser du just nu och den utgör ett beslutat av ett partnerskapsprojekt inom Movium Partnerskap, som pågått mellan maj och dec 2011. Projektansvarig har varit Anna Jakobsson, SLU Alnarp. Projektet har finansierats av många olika aktörer, framför allt Movium Partnerskap med Statens Fastighetsverk och Åstorps kommun som huvudpartners, men även med bidrag från Kvidinge sockens Hembygdsförening och Intresseföreningen Tomarps Kungsgårds vänner. Resultaten presenterades på Tomarp 30 januari 2012. Projektet har även presenterats i en kortare artikel av Anna Jakobsson i *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*, 2012, som får utgöra en referens till detta förord eftersom texternas ordalydelser ibland sammanfaller.

Gerhard Burmans avbildning från 1680-talet har utgjort en utav startpunkterna för diskussionen om vattenanläggningarna på Tomarp. I den syns flera fyrkantiga dammar i Stora Trädgården norr om huvudbyggnaden (till vänster i bild). (Ur: Burman & Fischer [1680] 1756, opag.)

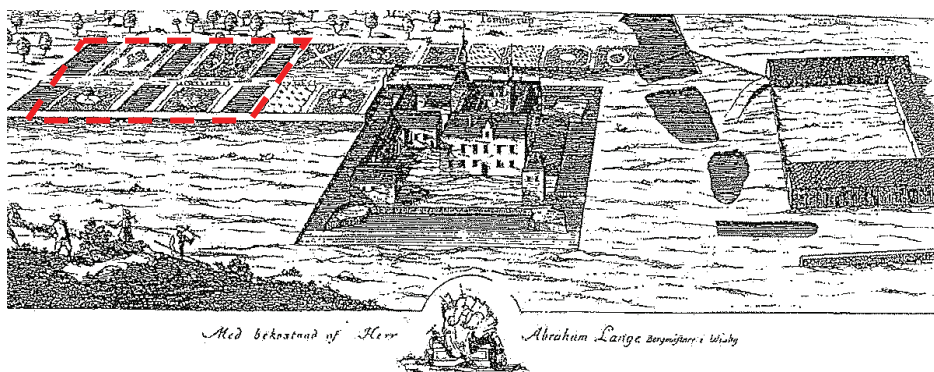
Välkänt vid projektstarten var bland annat kopparsticket av Gerhard Burman från 1680-talet (se ovan). Det visar att Stora Trädgården, idag beteshagen, norr om mangårdsbyggnaden har innehållit växtodling och dammar i en stark symmetri, bestående av raka trädgårdsgångar och fyrkantiga växt- och dammytor. Men såg det ut så i verkligheten, så som

Burmans avbildning visar? Det historiska kart- och bildmaterialet talar för att det har funnits olika kvarter (fyrkantiga trädgårdsytor) som kanske innehållit dammar, men informationen i kartorna är inte lika detaljerad som i Burmans avbildning. Kartorna visar olika kvarter, men inte lika många som i kopparsticket och inte heller vad de innehöll. Kanske har ytorna innehållit dammar, odling eller både och.

För att ta reda på om Burmans bild överensstämmer med verkligheten hade vi kunnat göra arkeologiska provgrävningar, men ytan är totalt sett ganska stor (ca 60x130 m) och eftersom kartorna inte är så detaljerade skulle det vara svårt att välja ut några provschakt som skulle ge god information. Idén om att genomföra en undersökning som kombinerade arkiv- och kartstudier, fältinventering och en icke-förstörande arkeologisk undersökning i form av georadar föddes. Tekniken för georadar har utvecklats de senaste åren och numera kan ganska små strukturer identifieras, som t ex dräneringar till dammar eller grusgångar. En sådan undersökning skulle medföra att vi senare kan göra mer exakta utgrävningar och vi kan tolka grävningsresultaten utifrån ett bredare kunskapsunderlag. Kartorna kan verifieras och beskrivningarna i arkivmaterialet kan tolkas vidare. Vi skulle vi få veta mer om vad som dolde sig under ytan utan att förstöra något, samtidigt som vi testade en ganska ny metod för att undersöka historiska trädgårdsanläggningar.

Vi bestämde oss för att pröva detta i ett projekt i tre olika steg:

- En arkiv- kart- och litteraturstudie om/av Tomarps vattenanläggningar som helhet
- En georadarundersökning av beteshagen (en del av Stora Trädgården)
- En trädgårdsarkeologisk analys baserad på de båda första studierna

Den ungefärliga ytan i Stora Trädgården som undersökts med georadar är markerad med rött (se även sid. vi). Arkiv-, kart- och litteraturstudien rörde en större del av anläggningen. (Illustration av Anna Jakobsson i: Burman & Fischer [1680] 1756, opag.)

I maj 2011 genomfördes en studieresa till Norge, med representanter från Tomarp, Tomarps kungsgårds vänner, SLU och SFV, där bland annat Bogstad Gård besöktes. På Bogstad har ett arbete genomförts i samma tre steg som projektet på Tomarp nu gått igång. På Bogstad har man även gjort utgrävningar av dammarna och en rekonstruktion.

I juni inventerades Stora Trädgårdens/beteshagens växtlighet (av Boel Persson och Anna Jakobsson) och den visade att hela området var mer eller mindre fuktigt. Fuktälskande växter som säv, kåltistel, kärrtistel och veketåg dominerade. Vissa delar var fuktigare än andra och det gick att ringa in områden med specifika karaktärväxter (se nedan). Växter som kåltistel, rosenlök och backlök kan vara odlingsrester. De två senare växte i områdets östra kant.

När inventeringen var klar slåttrades ytan i början av juli (se bild på baksidan). Allt hö togs bort för att få en jämn yta och därefter genomfördes undersökningen av Anders Biwall

och Jane Jansen på RAÄs arkeologiska uppdragsverksamhet, i två dagar i juli 2011. Från maj och fram till september/november 2011 genomfördes arkiv-, kart- och litteraturstudien av Boel Persson, SLU Alnarp. När georadarmätningens resultat var sammanställda av Anders Biwall utfördes en trädgårdsarkeologisk analys av arkeologen Anna Andréasson på ArchaeoGarden. Sammandrag av alla delstudier går att läsa nedan och rapporterna kan även läsas i sin helhet längre fram.

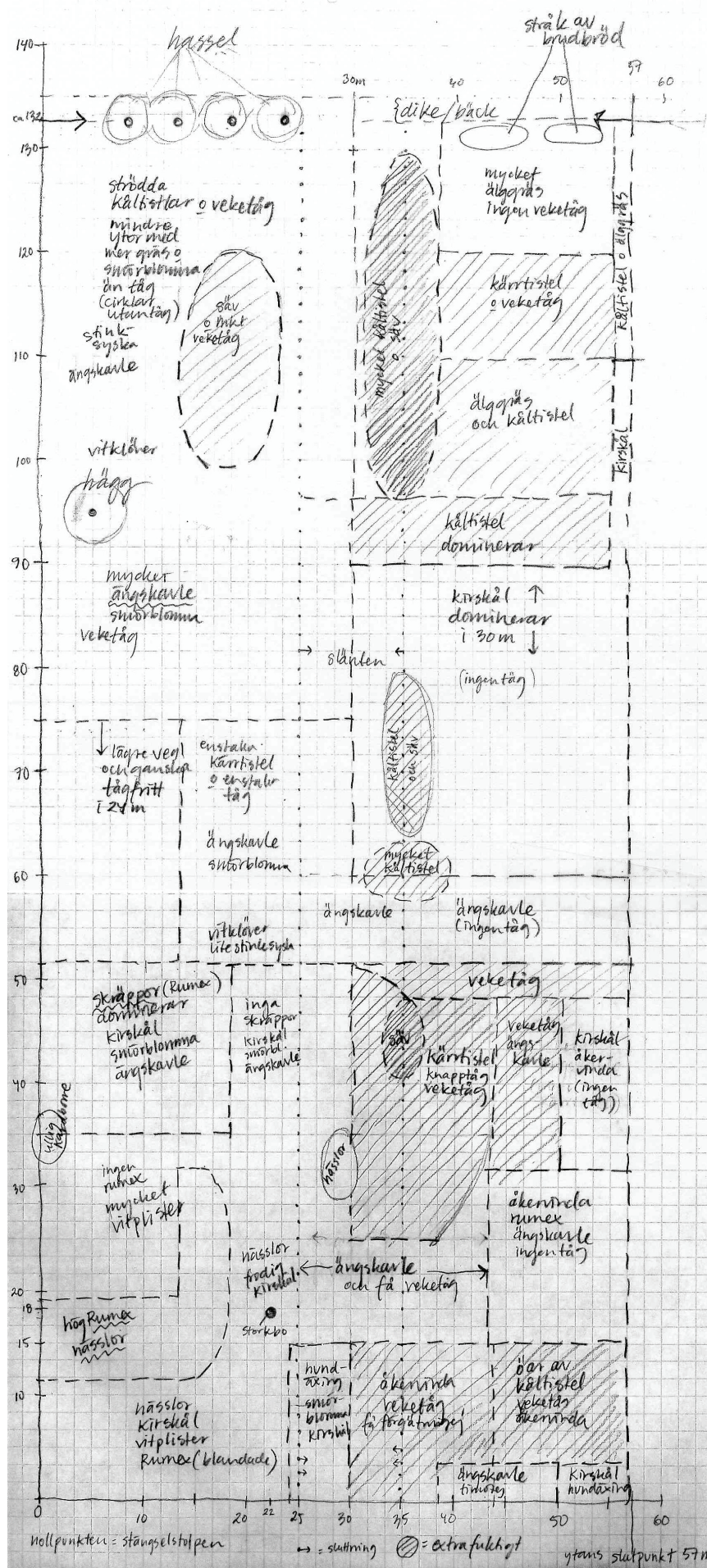
Projektet kan ses som en liten del av Tomarps trädgårdshistoriska pussel. Många bitar väntar på att bli upptäckta och andra bitar väntar på att passas in. En arkeologisk undersökning av olika punkter i Stora Trädgården är kanske en bit som står på tur men i skrivande stund är det oklart när den biten kan prövas. Tills dess finns dokumenten sammanställda och lämningarna under mark ligger kvar, som vittnesmål om Tomarps trädgårdar och dess vattenanläggningar.

Sammandrag av Del I: Arkiv-, kart- och litteraturstudie

Antalet dammar över hela egendomen var som flest 26 stycken i slutet av 1600-talet och flera av dem var fiskdammar innehållande karp och ruda. Det går inte att spåra exakt var dammarna har legat i Stora Trädgården, men på andra platser i anläggningen går dammar att hitta i kartmaterial och i illustrationer, som t ex dammarna söder om mangårdsbyggnaden och olika dammar i landskapet utanför själva trädgården (se sid. 77 i Del I). Dammarna har haft en fiskodlingsfunktion, men sannolikt inte till avsalu utan snarare för självhushållning. De verkar även ha haft en prydnadsfunktion i trädgården, förutom den praktiska funktionen att de dränerade trädgården från vatten så den gick att plantera. De sista dammarna i Stora Trädgården lades igen i slutet av 1800-talet. De förändringar som gjordes, utfördes i samband med byte av boställesinnehavare, vilka var många under perioden 1660-1880-talet.

Konstruktionen och djupet på dammarna går inte att spåra i arkiven, mer än att några av dem varit stensatta. Men det finns avbildningar från mönsterböcker under 1800-talet, till exempel *Kungliga patriotiska sällskapets hushållningsjournal*, som kan utgöra en ledtråd till konstruktionen (se bild på rapportens framsida). De två dammar som finns kvar söder om huvudbyggnaden är från slutet av 1600-talet och var stensatta senast i mitten av 1700-talet. Dammen öster om mangårdsbyggnaden nämns som "anlagd" 1765-1772 och frågan är i så fall om vallgraven redan då var igenlagd och att den omnämnda dammen togs upp igen efter 1765. Det faktum att husets torn kollapsade och ramlade ner i vallgraven i början av 1700-talet är kanske en ledtråd till att vallgraven lades igen och sedan anlades en gång till.

Inga stora utvidgningar eller omläggningar av den yta som undersökts med georadar har kunnat spåras i arkiven åren 1660-1888, men det framgår att den har bestått av olika många kvarter vid olika tidpunkter. Stora Trädgården har sett i stort sett haft samma yttre form sedan slutet av 1600-talet, med som flest 18 kvarter. Tidvis har den varit helt eller delvis inhägnad och den har varit planterad med fruktträd (äpple, päron, plommon, körsbär) och bärbuskar (vinbär och krusbär) av varierande antal. Inhägnaden har ibland utgjorts av trä, ibland av sten och ris. Vid mitten av 1700-talet konstruerades kanaler längs trädgårdens sidor, med broar över. Djupet på kanalerna går att läsa i arkivmaterialet.

Illustrationen visar den översiktliga vegetationsinventeringen som gjordes i juni 2011 av Boel Persson och Anna Jakobsson, SLU Alnarp. Graden av fuktighet visas med olika tätta dragna snedstreckade linjer. En yta på 57x130 meter undersöktes och karaktärsväxterna noterades. Illustration: Anna Jakobsson.

Sammandrag av Del II: Arkeologisk undersökning med georadar

Undersökningen med georadar visar ett flertal strukturer på olika djup i Stora Trädgården. Strukturerna har bland annat tolkats till att utgöra dammar, trädgårdsgångar, murar och dräneringskanaler. Det är också möjligt att se hur mycket jord som lagts på under olika tidsperioder.

Resultatet av undersökningen med georadar kompletterar arkiv- och kartstudierna och samspelar/bekräftar vegetationsinventeringen så till vida att ett par ytor med konstaterade dammstrukturer (se blåa markeringar i bilden på nästa sida) är bevuxna av fuktälskande växter. De ytor med strukturer som visar dränering stämmer också med vegetationsinventeringen, där dräneringar syns leda ifrån ytorna med extra fuktälskande växter.

Eftersom georadarinformationen går ner så långt som 2,5 meter under marken kan inte flygbilder ge riktigt lika mycket information, men flygbilder tagna på sommaren eller tidig vår, kan komplettera bilden av åtminstone den första metern under mark. Tekniken för georadarundersökningarna har blivit mer och mer noggrann de senaste 10 åren och mätavstånderna har blivit kortare, vilket leder till att träffsäkerheten (sannolikheten att hitta strukturer) är större idag än den har varit tidigare.

Denna andra del av rapporten återfinns under fliken markerad med en romersk tvåa, på sidan 95.

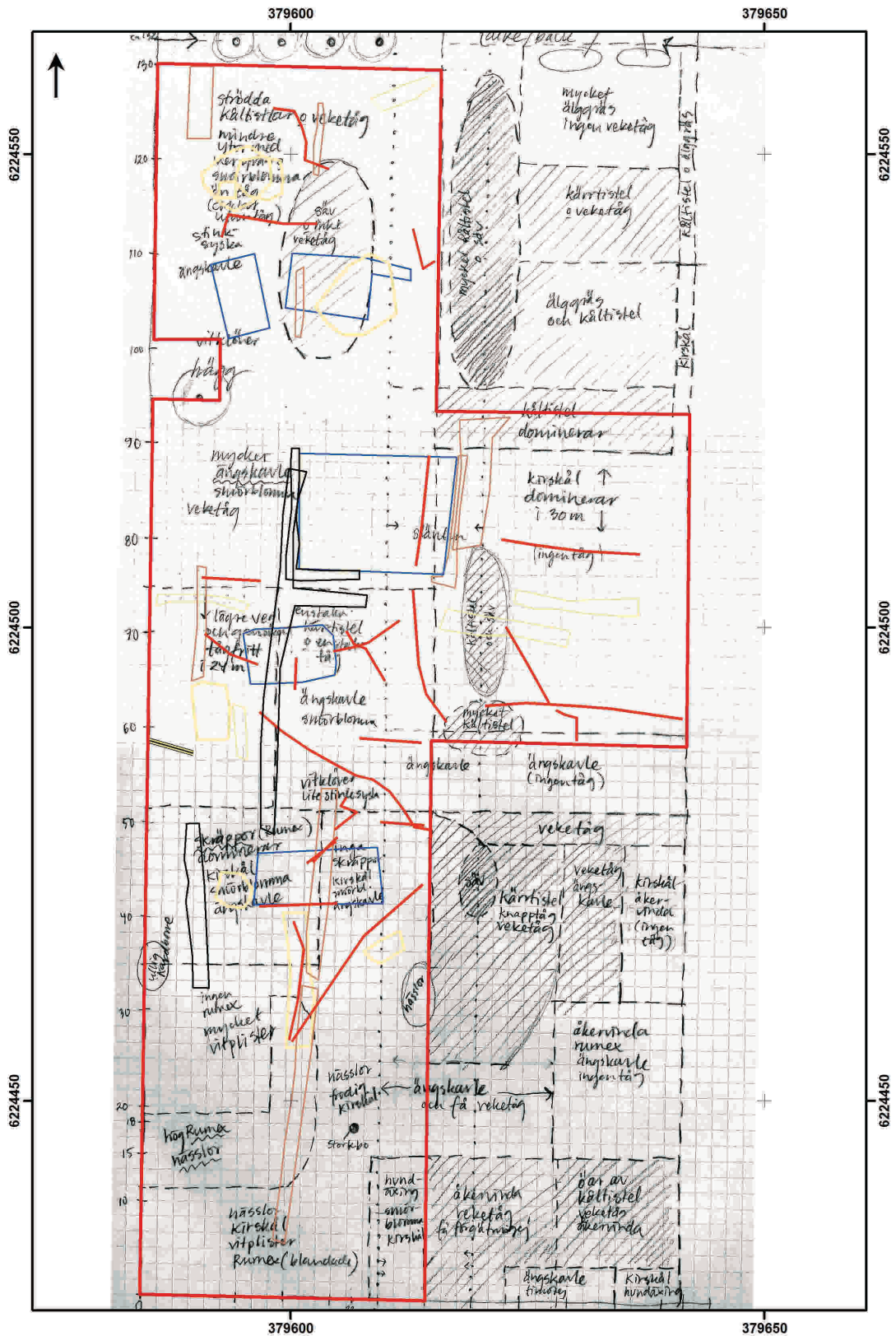
Sammandrag av Del III: Trädgårdsarkeologisk analys

I en vidare tolkning av trädgårdens historia hade resultaten från arkivstudierna, vegetationsinventeringen och georadarundersökningen inte kunnat stå var för sig. Projektet har visat att de verkligen kompletterar varandra. I fortsatta undersökningar kommer både georadarundersökningen och arkivstudierna vara viktiga för att veta var det är lämpligt att eventuellt utföra arkeologiska ut- eller provgrävningar på Tomarp.

De dammar som återfunnits med hjälp av georadar ligger på ungefär samma avstånd som i Burmans avbildning från slutet av 1600-talet, men inte helt. De kanaler som arkivmaterialet talar om kan skimras, men de ligger troligtvis utanför georadarbilden. En igenlagd damm kan synas tydligare än en som har fått stå kvar och rasa ihop, så därför kan antalet dammar ha varit ännu fler än de som syns i georadarresultaten. En grävning skulle kunna ge tydligare besked på placering och konstruktion av dammarna. Några planteringsgröpar har inte återfunnits, trots att hela ytan tidigare var planterad med träd. Även växtligheten på platsen skulle kunna bestämmas tydligare med hjälp av provgrävningar och olika frö- och pollenanalyser.

Förslagsvis kan ett eventuellt fortsatt projekt handla om att göra provtagningar (provgrävningar i form av "jordprovsborrningar") i det som troligen varit dammar, för att studera lagerstrukturer och leta efter rester av växtmaterial (fröer).

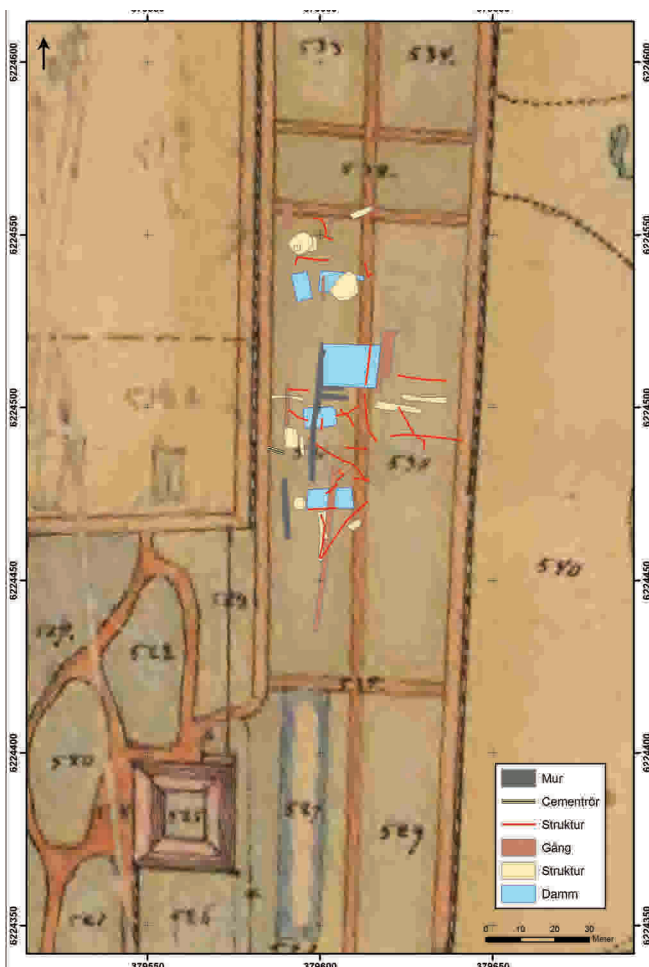
Denna sista del av rapporten ligger under fliken markerad med en romersk trea.

Bilden visar vegetationsinventeringen och georadarresultaten tillsammans. Röd linje markerar den georadarundersökta ytan, blå linjer markerar dammar, heldragna svarta linjer markerar murar, grön linje ett cementrör, bruna linjer utgör troligtvis trädgårdsgångar, orangea linjer utgör svårdefinierbara strukturer som troligtvis är dräneringar, gula markeringar visar svårdefinierbara strukturer som kan ha varit dammar vid någon tidpunkt. Illustration: Anders Biwall, RAÄ. The image shows the vegetation survey and the results from the ground penetrating radar at once. The red line is the radar survey area, blue lines are ponds, black continuous lines are walls, the green line is a cement pipe, brown lines are probably garden paths, orange lines are structures which probably are drainage, yellow markings are probably ponds, but are hard to define.

I Bilden till vänster är georadarresultaten inlagda ovanpå en *Fält-Karta öfver Track-terna emellan Betjane Å och Skogen Södra Åsen*, från 1804. Illustration: Anders Biwall, RAÄ.

Bilden till vänster visar georadarresultaten inlagda ovanpå en karta från Lantmäterimyndigheternas arkiv 1888. Illustration: Anders Biwall, RAÄ.

Tack till

Movium Partnerskap; juryn för anslagstilldelning och handläggare Nina Brunndahl-Warnolf

Statens Fastighetsverk; Annika Rydén, Lena Löfgren-Uppsäll och Maria Nordh
Åstorps kommun och Ronny Sandberg

Kvidinge Sockens Hembygdsförening och Jan Nilsson

Tomarps Kungsgårds vänner och Sverker Erlandsson

Tomarps Kungsgård; Margareth Anderberg-Fjellström och Ulf-Melvin Fjellström

Boel Persson, Hofterup

Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet; Anders Biwall, Jane Jansen och Immo Trinks

Anna Andréasson, Archaeogarden

Micke Göransson, som undsatte oss med sin traktor och samlade upp det slagna höet

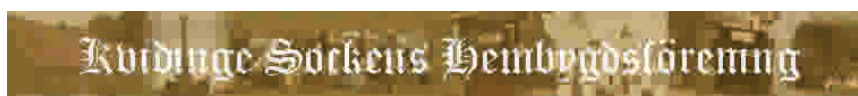
Jens Rasmussen, som hjälpte till med röjsåg och trimmer

Bertil Thuné, som hjälpte till med allt möjligt vid våra besök på Tomarp

Bogstad gård i Norge; fd museumsledare Else Espeland samt landskapsarkitekt Anne Kaurin och trädgårdshistoriker Madeleine von Essen, för varmt mottagande och fin guidning i Bogstads park i juni 2011.

Alnarp i mars, augusti och oktober 2012

Anna Jakobsson

Abstract

Tomarp's garden and its water features – a multidisciplinary garden project

Tomarp's garden has, and has had, many water features such as fish ponds. Those ponds were made and placed in the garden both for the value of fresh fish in the household but also as part of the garden's aesthetics. As a continued collaboration between SLU, Åstorp council, The National Property Board and Tomarp's Kungsgård, this project was carried out in 2011, with the purpose of being one of many projects to come, dealing with Tomarp's garden. The two main objectives are multidisciplinary and methodological development. The disciplines and methods involved are mainly landscape architecture and archaeology, garden history, archive studies, field studies, map overlays, ground penetrating radar technology and archaeological analysis of data. The project was financed by Movium Partnerskap, Åstorp council, The National Property Board (SFV), Tomarps kungsgårds vänner and Kvidinge sockens hembygdsförening and it was carried out in three main parts, in almost chronological order:

- An archive, map and literature study about the water features in Tomarp garden as a whole, between May and September/November 2011 by Boel Persson at SLU Alnarp.
- A survey with ground penetrating radar in the pasture (the former 'Great Garden'/Stora trädgården see image on page ii), two days in July 2011, by Jane Jansen and Anders Biwall from the archaeological assignment operation at The Swedish National Heritage Board (RAÄ).
- A garden archaeological analysis, based on the first two studies, between July and September/November by Anna Andréasson at ArchaeoGarden.

The archive, map and literature study showed that the highest number of ponds, in the garden and out in the landscape of Tomarp, were 26 in the end of the 1600s. Many of them were fishponds. The exact placement of all the ponds cannot be found in the maps or in the archive material, but some of them can be traced, for example the ponds south of the main building and out in the landscape. Many of those ponds still exist today (see page 77 in park "I"). The construction of the ponds was not found in the archives either, but there are illustrations that show how they might have been constructed (see front page).

This first part of the study also showed that the area which was surveyed with ground penetrating radar, the 'Great Garden'/Stora Trädgården, has had 18 square or rectangular sections at the most. It also had and an outer shape that stayed almost the same between the 1660s and the 1880s. The sections were planted with gooseberry, currant and fruit trees such as pear, apple, cherry and plum. It is uncertain which sections were ponds or if the sections included both berry bushes, fruit trees and ponds at the same time. The garden was fenced in, with stone or wood in different periods. At one point canals were made in the eastern and western side of the 'Great Garden'. The ponds in the 'Great Garden' varied in number over the years and the last pond was covered during the late 1800s.

In June 2011 the vegetation was surveyed and the species were determined in the area where the examination with ground penetrating radar should be performed. The vegeta-

tion survey showed that the area was more or less damp and that certain characteristic plants could be pointed out for different areas in the 'Great Garden'. After the vegetation survey, the whole area was hayed and the hay was removed to prepare for the ground penetrating radar survey.

The ground penetrating radar measured structures in the ground up to 2,5 metres below surface. This radar technique has been improved a lot during the last 10 years and the measuring distances have been shortened which leads to a greater certainty and a greater probability of finding even the smallest structures in a garden. An aerial photo could not have shown the same details, since the aerial photo can not show structures that deep, even at a dry season.

Several structures were found at different depths in the 'Great Garden'. Those structures were interpreted as ponds, garden paths, walls and drainage canals (see page vi and vii). Through the radar survey the earth laid out in the garden during different periods can be measured if that kind of data is needed in the future. All the results from the ground penetrating radar make a complement to, and confirm, the vegetation survey. In the areas with more water-loving plants the ground penetrating radar showed pond structures. The drainage structures also seem to lead away from the areas where the water-loving plants thrive.

The ponds found with ground penetrating radar are placed at almost the same distances as in the illustration of the garden made by Burman during the 1680s (see page i). The canals, described in the archive material were not found by the radar device, but they might lie just outside the researched area. A pond that has been filled out in the past is more likely to be visible in the radar results than one that has been left and just caved in and grown over with vegetation. Therefore the number of ponds in reality could have been higher than the number of ponds shown in the radar results. An archaeological excavation would give a clearer image of the placements and the construction of the ponds.

Even the placement of the fruit trees in the garden would probably become clearer with excavations. The exact placement was not obvious in the archive material and planting holes for trees have not been found, in the ground penetrating radar results, despite that the whole area was planted with fruit trees. Other plantings could also become clearer if other archaeological methods were used in combination with excavation and visual examination, such as pollen and seed analysis.

In the further interpretation of the garden's history, shape and contents, the archive studies, the vegetation survey or the ground penetrating radar results could not stand for themselves. This project shows that those methods and results combined make the interpretation easier and wider. In the continuous research on Tomarp's garden, the ground penetrating radar results and the archive studies are equally important when it comes to defining how to continue working with Tomarp's garden, for example by excavating parts of the 'Great Garden' where we know there used to be ponds, taking samples of earth layers and analyse plant remains such as seeds.

Keywords (eng): ground penetrating radar, garden history, garden archaeology, Scania, Tomarp, archive studies, water features, fishponds, Movium partnerskap

Keywords (swe): georadar, trädgårdshistoria, trädgårdsarkeologi, Skåne, Tomarp, arkivstudier, vattenanläggningar, trädgårdskonst, fiskdammar, Movium partnerskap

Innehåll

- I Vattenanläggningarna och trädgårdarna på Tomarps Kungsgård 1660-1888 – arkiv-, kart- och litteraturstudie
Boel Persson, SLU Alnarp
[95 sid]

- II Arkeologisk undersökning med georadar vid Tomarps Kungsgård
Anders Biwall, Jane Jansen och Immo Trinks, Riksantikvarieämbetets Arkeologiska Uppdragsverksamhet
[65 sid]

- III Trädgårdsarkeologisk analys. Tomarps Kungsgård
Anna Andréasson, ArchaeoGarden
[27 sid]

Vattenanläggningarna och trädgårdarna på Tomarps kungsgård 1660-1888

Arkiv- kart- och litteraturstudie

Boel Persson, 2012-01-29

Förord

Flera personer har på olika sätt bidragit till den här studien, bland andra 2xJan och 2xAnna! Tack Jan Nilsson med medhjälpare i Kvidinge hembygdsförening för värdefulla teorier om Tomarps dammar, och tack för en engagerad rundvisning bland de dammar som finns i trakten kring Kvidinge idag! Jan Andersson ställde upp och förmedlade uppgifter om Tomarps boställesinnehavare via telefon, tack så mycket för det. Även arkeolog Ivan Balic har vänligt svarat på frågor via telefon, om Helgonabacken i Lund.

Margareth Anderberg-Fjellström, Galleri Tomarps Kungsgårds HB och Sverker Erlandsson, Tomarps kungsgårds vänner, har som vanligt varit ivriga påhejare, och i det här projektet även mycket trevliga studieresekamrater under besöket i Norge. Dessutom har Margareth bjudit på sina fantastiska kakor och god mat titt som tätt. Stort tack! Ett stort tack går också till alla andra som på olika sätt bidrog till att studieresan till Norge blev så lyckad; Else Espeland, Madeleine von Essen, Anne Kaurin, Mette Eggen, Bjørn Anders Fredriksen och Lena Löfgren-Uppsäll.

Anna Andréasson har kommit med insatta teorier och varit en givande diskussionspartner, framförallt när det gäller vilka växter som kan gömma sig bakom namnen i arkivmaterialet. Det har varit till stor hjälp.

Tack också till personal på bibliotek och arkiv i Lund och Stockholm som hjälpt till att plocka fram litteratur och arkivmaterial.

Anna Jakobsson har sett till att hela projektet blivit av. Hon har samordnat, organiserat, korrekturläst och dessutom varit en god vän. Tack Anna!

Innehållsförteckning

Sammanfattning	7
Summary	8
Inledning	9
Bakgrund	9
Geografisk placering och förvaltning.....	9
Kortfattad historik	10
Tomarps -gårdar och -hagar.....	11
Tomarp idag.....	12
Rapportens bakgrund.....	16
Mål och syfte.....	17
Material och metod	17
Boställesinnehavare på Tomarp 1660-1869.....	18
Avgränsningar	19
Tid	19
Geografi	19
Vattenanläggningarna och trädgårdarna på Tomarp 1660-ca 1700.....	21
Förfallen trädgård och igenvuxna dammar.....	21
1670-talet.....	21
Dammar repareras och fisk återplanteras	22
1680-talet.....	22
Vacker ”trägård” och dammar i behov av reparation.....	24
1690-talet.....	24
Sammanfattning 1600-talets slut.....	25
Vattenanläggningarna på Tomarp i en skånsk, svensk, nordisk och europeisk kontext	27
Sötvattensfisk till husbehov och som lyxvara	27
”Vivarium” och ”servatorium”: om olika typer av dammar.....	33
”Carusdammar” och ”gjäddedamm”: om fiskarter som odlades	36
Vattenanläggningar och fiskodling till ”lyst” och till nytta.....	38

Vattenanläggningarna och trädgårdarna på Tomarp ca 1700-1810.....	41
Förnyade fruktträd och iståndsatt laxgård	41
1700-talets första år	41
Sammanfattning 1700-talets första år.....	44
Igenvuxen trädgård och igenvuxna dammar	45
Åren 1709-1721	45
Sammanfattning åren 1709-1721.....	48
Restaurerad trädgård och iståndsatta dammar.....	50
Åren 1721-1753	50
Sammanfattning åren 1721-1753.....	53
Förfallna dammar och utgångna fruktträd	54
Åren 1753-1765	54
Sammanfattning åren 1753-1765.....	58
Nyanlagda kanaler och stor damm öster om boningshuset	59
Åren 1765-1772	59
Sammanfattning åren 1765-1772.....	62
Vidmakthållen trädgård och kvarn till husbehovsmalning	63
Åren 1772-1796	63
Sammanfattning åren 1772-1796.....	65
Välskött trädgård och borttagen laxgård.....	66
Åren 1796-1809	66
Sammanfattning åren 1796-1809.....	69
Vattenanläggningarna på Tomarp 1810-2011 - summarisk genomgång.....	70
Fem dammar kvar, varav två fiskedammar	70
Åren 1810-1857	70
Damarna i Stora Trädgården läggs igen.....	72
Åren 1857-1888	72
Tre dammar kvar på Tomarp	72
Åren 1888-2011	72
Dammarnas ungefärliga placering (ortofoto)	77
Vattenanläggningar och andra inslag i Tomarps gårdsmiljö, år för år (tabell)	79
Avslutning	85
Källor och litteratur	87
Bilaga: Inventering av karaktärsväxter i Stora Trädgården år 2011 (skiss)	

Sammanfattning

I den här rapporten redogörs för de uppgifter som återfunnits i arkivmaterial, främst husesynsprotokoll, om vattenanläggningarna och trädgårdarna på Tomarp. Rapportens fokus ligger på Stora Trädgården nordost om mangårdsbyggnaden, vilket var en trädgård i begreppets äldre betydelse, det vill säga en inhägnad som innehöll fruktträd. Tidsperioden som studerats noggrannast är sent 1600-tal till tidigt 1800-tal. De skriftliga uppgifterna i arkivmaterialet tolkas och analyseras med hjälp av historiska avbildningar och kartor, och de sätts in i ett översiktligt skånskt, svenskt, nordiskt och europeiskt sammanhang genom en mindre litteraturstudie.

År 1672 fanns 26 fiskdammar på Tomarps ägor, de flesta i ganska dåligt skick. Under årens lopp har antalet dammar successivt minskat och idag finns endast tre kvar. Två av dessa, som ligger vid ladugården, härstammar från 1600-talets slut och kallades under 1700-talet för "Skrifwaredammen" respektive "dammen ovanför Skrifwaredammen". Den tredje dammen som finns kvar, en rektangulär damm öster om mangårdsbyggnaden, anlades mellan åren 1764 och 1774 på platsen för den tidigare vallgraven. Stora Trädgården har innehållit ett flertal dammar, men antalet har varierat under årens lopp. De två sista dammarna i Stora Trädgården lades igen någon gång mellan 1857 och 1888.

Tomarps dammar har legat nära huvudbyggnaden såväl som en bra bit ut på gårdens marker. I dammarna odlades karp och ruda, men till skillnad från andra närliggande gods verkar det åtminstone inte under 1700-talet ha funnits någon ambition att få ekonomisk bärkraft i odlingen av fisk. Sannolikt berodde detta på att gården var i statlig, och inte privat, ägo. För de tillfälliga boställesinnehavarna fanns få eller inga incitament för en omfattande fiskodling.

Vattenanläggningarna på Tomarp hade flera funktioner utöver fiskodlingen. Genom att vattnet leddes till dammarna i Stora Trädgården, och senare under 1700-talet även till kanaler längs trädgårdens sidor, blev det möjligt att odla fruktträd och bärbuskar på den vattensjuka marken. Dammarna i Stora Trädgården hade också en estetisk funktion, som en del av en praktfull trädgårdsanläggning utformad efter samtida gestaltungsideal. Vattnet i "Skrifwaredammen" användes även under en kort period omkring år 1800 för att driva ett kvarnhjul.

Rapporten är en del i projektet *Trädgården och parken vid Tomarps Kungsgård - Vattenanläggningarnas roll under 1600-talet samt deras utseende och placering på Tomarp genom historien* i vilket också ingår en växtinventering av Stora Trädgården samt en georadarundersökning i delar av densamma. Allt material tillsammans kommer att användas för att få en bild av hur vattenanläggningarna i framförallt Stora Trädgården varit utformade. Analysen av materialet kan komma att användas för framtida arkeologiska utgrävningar.

Summary

This report conveys information about ponds and other water features at the Swedish royal estate Tomarp, information found in archival material from the late 17th century up to the early 19th century. The most important material used in the study is house inspection protocols, mainly from the 18th century. The report also includes a shorter literature study which puts the water features of Tomarp into a Scanian, Swedish, Nordic and European context.

In 1672 there were 26 fishponds on the grounds of Tomarp, most of them in a poor state. Since then the ponds have gradually become fewer, and today there are only three ponds left. Two of these existed in 1672 and the third was constructed between 1764 and 1774 on a spot where there used to be a moat. In The Large Garden (Stora Trädgården) northeast of the main building there have been several rectangular ponds. The last two ponds in Stora Trädgården were filled up between 1857 and 1888.

Some of the ponds of Tomarp were situated close to the main building, like the ones mentioned above, but there were also ponds further out in the grounds of the estate. The ponds were used for fish-breeding, but there is no evidence that fish-farming was an important part of the estate's economy, which probably has to do with the fact that Tomarp was a royal estate. Most of the official residents, who were colonels, only lived there for a shorter period of time and had few incentives to expand the fish-farming.

The water features of Tomarp had several functions apart from fish-breeding. The ponds and canals in Stora Trädgården drained the marshy ground, and the fact that they were there seems to have made cultivation possible. The ponds in Stora Trädgården were also parts of a fashionable garden laid out in the early 17th century, and as such they had an esthetic function.

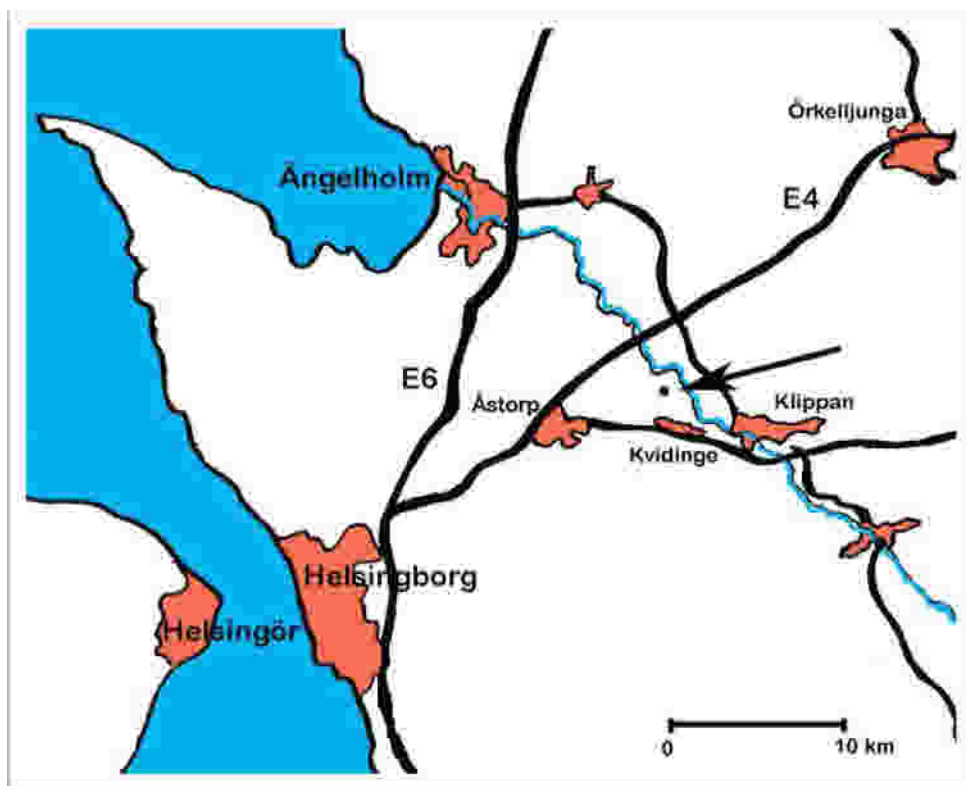
The report is part of the project *Trädgården och parken vid Tomarps Kungsgård - Vattenanläggningarnas roll under 1600-talet samt deras utseende och placering på Tomarp genom historien*, which also includes a plant inventory and a Ground Penetrating Radar (GPR) study of Stora Trädgården at Tomarp. In the last stage of the project all this information will be analyzed in order to further the understanding of how the water features of Tomarp were designed and constructed. The next step might be archaeological excavations.

Inledning

Bakgrund

Geografisk placering och förvaltning

Tomarps kungsgård ligger nära Rönne å i nordvästra Skåne, Södra Åsbo härad, Åstorps kommun och Kvidinge socken (figur 1). Gården, som har medeltida anor, är idag statligt byggnadsminne och förvaltas av Statens fastighetsverk (SFV) i samarbete med Åstorps kommun och Tomarps Kungsgårds HB.

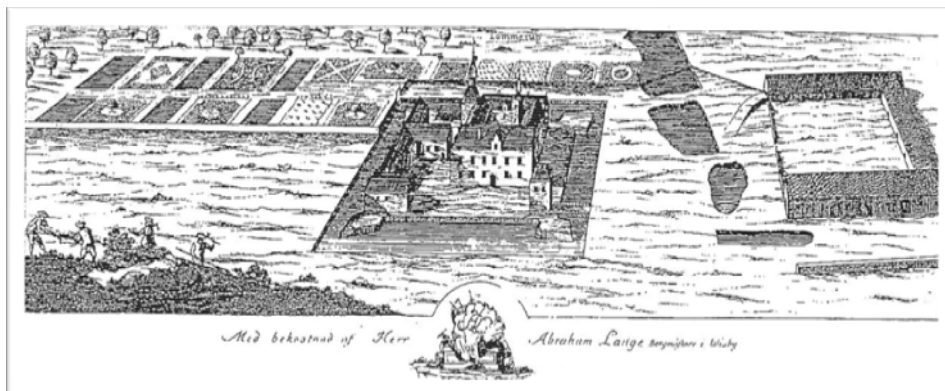

Figur 1. Tomarps kungsgård ligger i Åstorps kommun i nordvästra Skåne, norr om Kvidinge nära Rönne å. (Illustration: Boel Persson, 090128)

Kortfattad historik

Det första skriftliga belägget för någon slags verksamhet vid Tomarp är från år 1303. År 1660 lades Tomarp till de svenska kungsgårdarna, som ett av de så kallade Bornholmska vederlagsgodsens i Skåne och Blekinge, och fram till slutet av 1800-talet fungerade kungsgården som militärt chefsboställe. Därefter arrenderades Tomarp ut till flera olika lantbrukare, och 1995 tog dagens förvaltare, Statens fastighetsverk över ansvaret från Domänenverket.¹

På en avbildning från 1680-talet (figur 2) syns ett flertal dammar i gårdens närhet, några av dessa placerade i en större trädgårdsanläggning nordost om mangårdsbyggnaden. Att det funnits någon typ av anläggning i området, som i rapporten kallas för Stora Trädgården, är klargjort, liksom att den innehållit ett antal dammar. Exakt hur den varit utformad över tid och vad den använts till har emellertid varit oklart.² Det är troligt att anläggningen kom till under riksrådet Ove Gieddes tid som ägare till Tomarp, åren 1614-1658, men den kan också vara av ännu äldre datum³.

Figur 2. På Gerhard Burmans avbildning av Tomarp från 1680-talet syns ett flertal dammar i gårdens närhet. Norr är åt vänster i figuren. (Ur: Burman & Fischer [1680] 1756, opag.)

¹ Persson, 2010, sid. 18-20.

² Se t.ex. Persson, 2010, sid. 68ff.

³ Wahlsteen, 2007b, sid. 12.

Tomarps -gårdar och -hagar

Denna studie har visat att anläggningen som låg nordost om Tomarps mangårdsbyggnad var en trädgård, eller *trädgårdh*⁴, i den betydelse begreppet företrädesvis hade under medeltiden och tidigmodern tid i Sverige (ca år 1000-1650); det var en inhägnad gård med fruktträd, det som efterhand kom att benämnas fruktträdgård. Den "gemensamma nämnaren"⁵ i medeltidens trädgårdsföreteelser var, som Kjell Lundquist ingående diskuterat, begreppet och efterleden -gård.⁶ På Tomarp ser vi det i ordet *trädgårdh*, men också i *humblegård*⁷, vilket var en inhägnad där det odlades humle (*Humulus lupulus*).

I arkivmaterialet framgår att det var först vid 1700-talets mitt som något annat än fruktträd planterades i anläggningen nordost om boningshuset.⁸ Under 1700-talet började den då och då omtalas som *stora trädgården*⁹, att jämföra med andra inhägnader vid gården där det också växte fruktträd, till exempel *Kringelhagen*¹⁰ och *Bakhagen/Blekehagen*¹¹, och i motsats till den lilla anläggningen söder om mangårdsbyggnaden, *Lilla trädgården*¹², som var en trädgård i begreppets mer moderna och mycket vidare betydelse - den innehöll både träd, buskar och örter.

Också efterleden -hage syftar på ett inhägnat område.¹³ På Tomarp förekommer begreppet till exempel i namnen *Bakhagen/Blekehagen*, det område som låg "bakom" Stora Trädgården, sett från mangårdsbyggnaden. Det har också funnits en *Kumminhage*¹⁴ på Tomarp, det vill säga ett inhägnat stycke jord där det odlades kummin (*Carum carvi*)¹⁵. Kumminhagen på Tomarp var placerad "inom trädgårdshägnaden"¹⁶, alltså inom det område som i denna rapport betecknas Stora Trädgården. Den *Lilla trädgården* söder om boningshuset benämndes under en period *Blomsterhage*¹⁷.

⁴ Se t.ex. Landsarkivet i Lund, Skånska generalguvernementskontorets och landbokhålleriets arkiv, GIIa:26, 1672, sid. 151.

⁵ Lundquist, 1997, sid. 43.

⁶ Lundquist, 1997, sid. 39ff.

⁷ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh*[...].

⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor, E. Ink. Handlingar, IV Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, år 1753, opag.

⁹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, opag.

¹⁰ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, syneprotokoll, AVa:1, 1702-1720, år 1702. Ordet "kringla" syftar ofta på en krökt form. Forskningscentralen för de inhemska språken [online], 2011-08-16.

¹¹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, syneprotokoll, AVa:1, 1702-1720, år 1702.

¹² KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1798, opag.

¹³ Se t.ex. SAOB [online], uppslagsord: hage, 2011-09-14. Det fornsvenska ordet *haghi* betyder inhägnad, gårdsgård, betesmark, och det danska ordet *have* betyder inhägnad mark, trädgård.

¹⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kav.regementet, 1753, första delen, *Kumminhage*.

¹⁵ SAOB [online], uppslagsord: kumminhage, 2011-09-14.

¹⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kav.regementet, 1753, första delen, *Humblegård* och *Kumminhage*.

¹⁷ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Blomsterhage*.

Tomarp idag

Tomarps kungsgård ligger som en lummig oas på en höjd i ett storskaligt jordbrukslandskap. Vissa platser och områden som nämns i arkivmaterialet från 1600- och 1700-talet, eller som syns på kartor och avbildningar från denna tid, är fortfarande tydliga i dagens gårdsmiljö, till exempel två dammar vid ladugården och dammen öster om mangårdsbyggnaden (figur 6, 7 och 8). Andra kan vi inte placera geografiskt (t.ex. Kringelhagen), eller så vet vi ungefär var de legat men kan inte se några spår efter dem (t.ex. Blomsterhagen/Lilla trädgården söder om mangårdsbyggnaden). Stora trädgården är idag en öppen yta med ett enda träd, en hägg (*Prunus padus*) i nordvästra delen (figur 5). I Bakhagen/Blekehagen står ett antal fruktträd (figur 4).

Figur 3. De ungefärliga placeringarna och utbredningarna för några av de områden som nämns i denna rapport. (Ortofoto: ©Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959)

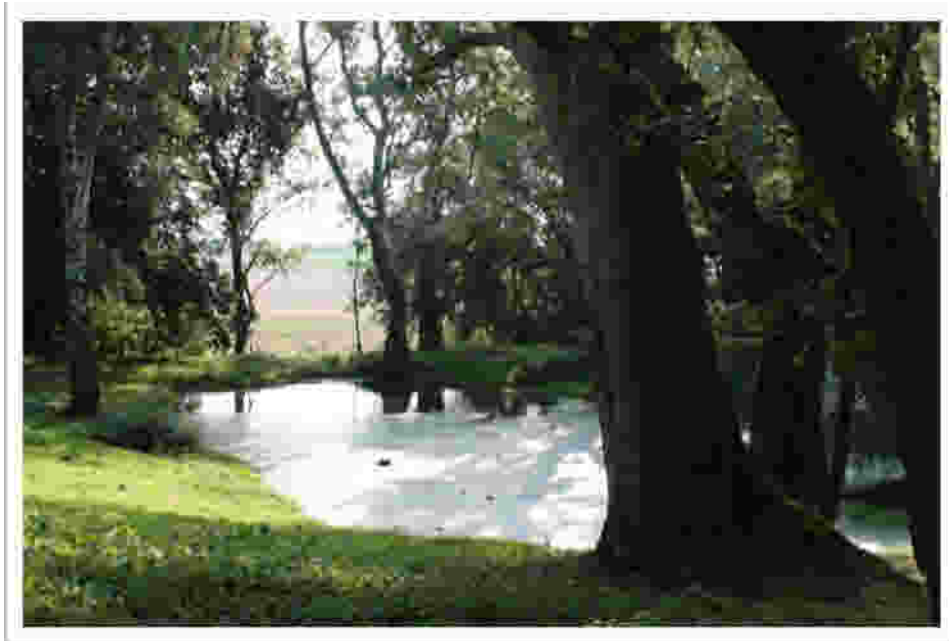
Figur 4. Fotografiet är taget i Bakhagen/Blekhagen, i riktning mot söder och Stora Trädgården. Här står ett flertal fruktträd, till exempel körsbär och äpple. (Foto: Boel Persson, 110719)

Figur 5. Stora trädgården sedd från söder, i riktning mot Bakhagen/Blekhagen. Att trädgården varit uppdelad i två terrasser, en i väster och en lägre i öster, syns tydligt på områdets nivåskillnader. De mörkare markområdena är fuktigare områden med mycket tåg (*Juncus* sp.). Mot beteshagen i öster och mot Bakhagen/Blekhagen i norr avgränsas trädgården av hasselhäckar. I trädgårdens södra del står ett storkbo. (Foto: Boel Persson, 110905)

Figur 6. Dammen öster om mangårdsbyggnaden sedd från sydväst. (Foto: Boel Persson, 080911)

Figur 7. Den östra dammen vid ladugården, *Skrifwaredammen*, sedd från nordväst. (Foto: Boel Persson, 080911)

Figur 8. Till höger i bild syns den västra dammen vid ladugården, och till vänster skymtar den östra, mellan bänken och skylten. (Foto: Boel Persson, 110905)

Figur 9. Söder om mangårdsbyggnaden låg den *Lilla trädgården*, men idag syns inga spår efter anläggningen. (Foto: Boel Persson, 110905)

Rapportens bakgrund och övriga undersökningar sommaren 2011

Tre studier om Tomarp har tidigare genomförts vid SLU Alnarp, två under vt 2006 och en under vt 2008. De två första behandlar trädgårdens användning och växtmaterial 1614-58, samt olika kulturyttringar som trädgårdskonst, musik etc. under samma period.¹⁸ Den tredje studien behandlar Tomarps kungsgård i ett större landskapligt sammanhang och vilka ideologier och historiska sammanhang som ligger bakom dess placering och utformning.¹⁹

Denna rapport är resultatet av ett partnerskapsprojekt kallat "Trädgården och parken vid Tomarps Kungsgård – Vattenanläggningarnas roll under 1600-talet samt deras utseende och placering på Tomarp genom historien", vilket kan ses som en fortsättning på ett redan etablerat samarbete mellan SFV, SLU, Åstorps kommun, Kvidinge sockens hembygdsförening och Tomarps Kungsgårds vänner. Projektets frågeställningar är följande: Vilka typer av vattenanläggningar hade man i de sydsvenska godsanläggningarna under framförallt 1600-talet och varför? Hur såg de ut och hur användes de? Vilka idéer låg bakom deras utformning och användning? Och hur har vattenanläggningarna sett ut på just Tomarp som helhet över tid?

I projektet ingår, utöver arkiv-, kart- och litteraturstudien som denna rapport innehåller, en översiktlig växtinventering av Stora Trädgården (se bilaga) samt en georadarundersökning av samma område. Inventeringen gjordes av Anna Jakobsson och undertecknad i juni 2011. De karaktärsväxter som då noterades, till exempel kärrtistel och olika arter av tåg, visar att vissa områden är betydligt fuktigare än andra. I juli genomförde arkeologerna Anders Biwall och Jane Jansen från Riksantikvarieämbetet georadarundersökningen. Arkiv- och litteraturstudien, georadarundersökningen samt växtinventeringen ska tillsammans användas för att analysera var det eventuellt skulle kunna vara aktuellt att göra arkeologiska utgrävningar. Analysen kommer att utföras av Anna Andréasson, ArchaeoGarden.

Målet med partnerskapsprojektet som helhet är att levandegöra Tomarps kungsgård som kulturarv. I detta ingår att bidra till både en fördjupning av kunskaperna om Tomarps kungsgårds trädgårds olika delar och en helhetssyn när det gäller trädgården vid Tomarp och dess historia.

Få arkeologiska undersökningar motsvarande det som nu pågår på Tomarp har tidigare genomförts i Sverige²⁰, och när det gäller vattenanläggningar på skånska gods under 1600- och 1700-talen har vi endast fragmentarisk kunskap.²¹ Det projekt som under många år pågått på Bogstad gård i Norge (figur 15), som inneburit studier och utgrävningar av vattenanläggningar från 1700-talet, har därmed fått

¹⁸ Wahlsteen, 2010.

¹⁹ Persson, 2010.

²⁰ Ett exempel utgör Frost et. al., 2004.

²¹ Se t.ex. Ahlbäck, 2002; Thomason, 2000; *Vrams Gunnarstorps park – historia och framtid*, 2001.

utgöra en viktig källa till idéer och kunskap om vilka metoder som kan användas och hur arbetet kan läggas upp.²²

Mål och syfte

Målet med denna rapport är att utreda hur vattenanläggningarna sett ut på Tomarp över tid, samt vilken roll och funktion de hade under framförallt 1600-talet, på Tomarp i synnerhet och i Skåne generellt. Rapporten utgör ett komplement till georadarundersökning och växtinventering, eller tvärtom om man så vill.

Syftet med projektet som helhet, liksom syftet med delprojektet, är att resultaten och kunskaperna ska kunna användas för Tomarps räkning; i informationsbroschyrer och vid guidningar samt som underlag för eventuella framtida utgrävningar av dammanläggningarna.

Material och metod

Rapporten och kartläggningen av Tomarps vattenanläggningar är en arkiv-, kart- och litteraturstudie som pågått i två månader. Det arkivmaterial som främst använts är husesynsprotokoll som finns på Krigsarkivet i Stockholm samt på Landsarkivet i Lund. Även annat material på Landsarkivet i Lund har studerats, framförallt protokoll i Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv.

Genom en översiktlig litteraturstudie sätts Tomarps vattenanläggningar in i en skånsk, svensk, nordisk och europeisk kontext. Litteraturen som studerats är nutida publikationer som behandlar vattenanläggningar vid skånska gods, samt äldre litteratur som beskriver godsen och nämner dess vattenanläggningar. Utblickar mot Norge, Danmark, Italien och England har dels gjorts genom studier av 1600-talslitteratur och dels genom nutida publikationer som diskuterar historiska vattenanläggningar i dessa länder.

En del av det historiska kartmaterialet över Tomarp finns på Lantmäteriet i Gävle och är digitalt tillgängligt. Andra kartor finns endast på Krigsarkivet i Stockholm.

Rapporten har delats in i kapitel utifrån de tidsperioder då Tomarp fungerat som översteboställe för olika personer, eftersom det varit tydligt att gårdens omgivningar skötts olika och med varierande intensitet under olika befäl.

²² *Spor i jord*, 2004; Essen & Espeland, 2009.

Boställesinnehavare på Tomarp²³

1660-tal	Gustaf Banér
1670-tal	Gustaf Banér samt Hans Kristoffer Kock v. Crimstein
1680-tal	Berthold de Mortaigne
1690-tal	Lars Gyllenpamp
Tidigt 1700-tal	Gyllenstierna
1709-1719	Håkan Gyllenbjelke
1719-1721	Didrik Georg Hasenkamp
1721-1727	Joh. Christoffer v. Düring
1727-1753	Joh. Christoffer v. Düring
1753-1762	Rutger Barnekow
23-30 augusti 1762	Fredrik Ulrik Sparre
1762-1765	Gustaf Adolf Horn
1766-1772	Bengt Gustaf Frölich
1772-1795	Philip Julius Bernhard v. Platen
1796-1809	Bror Cederström
1809-1813	Hans Henric v. Essen
1813-1824	Christian Thott
1824-1829	Henrik Reinhold Horn
1829-1841	David Henric Stierncrona
1841-1848	Pehr Olof Liedberg
1848-1853	Gustaf Ad. Fr. Wilh. v. Essen
1853-1856	Peter Sjöcrona
1856-1869	F.W.R. Fock
1869-1884	Gustav Oscar Peyron
1884-1901	?
1901	Tomarp blir arrendegård ²⁴

²³ Listan är gjord efter Ljunggren, 1852-1863, opag; Andersson, muntligen, 2011-09-26 samt de porträttmålningar med årtal som finns på Tomarps kungsgård.

²⁴ Andersson, muntligen, 2011-09-26.

Avgränsningar

Tid

Den period som behandlas noggrant i rapporten är sent 1600-tal till tidigt 1800-tal, då Tomarp fungerade som militärt översteboställe. Den perioden har studerats under tidigare arbeten med Tomarp²⁵, och informationen som då togs fram har nu kompletterats och analyserats med särskilt fokus på vattenanläggningarna och Stora Trädgården. Det sena 1800-talets och 1900-talets trädgård(ar) på Tomarp återstår ännu att beskriva, och i nuläget kan bara en summarisk genomgång göras av den perioden.

Geografi

Rapporten behandlar Tomarps vattenanläggningar, inte enbart de som legat nordost om mangårdsbyggnaden utan alla som kan ha legat på gårdens ägor. Eftersom vattenanläggningarna är starkt sammankopplade med Stora Trädgården innehåller rapporten även den extra information som arkivmaterial och kartor gett om hur just detta trädgårdsområde sett ut och använts generellt. Även andra "gårdar", till exempel Lilla trädgården och Humlegården, och "hagar", till exempel Kumminhagen, nämns kortfattat.

²⁵ Persson, 2010 & Wahlsteen, 2010.

Vattenanläggningarna och trädgårdarna på Tomarp 1660-ca 1700

Förfallen trädgård och igenvuxna dammar

1670-talet

Det sena 1600-talets Tomarp hade genomlevt ett flertal krigsår och var en förfallen gård. I ett jordrevningsprotokoll från 1672 framgår att det fanns "[...] förträffliga commoditer till denna gård med sköna dammar både i trädgården, ladegården och uti marken, men största delen är förfallen."²⁶ År 1672 ska det allt som allt ha funnits 26 dammar på Tomarps ägor, varav 6-7 låg i trädgården, 2 stycken "i ladegården" och övriga 18 "i marken", det vill säga utanför gårdens allra närmaste omgivning. Om de bara vore vidmakthållna skulle de nog kunna "importera något"²⁷ rapporterade protokollförarna Petter Kruse Björn och Niclas Crüger.²⁸ Alla 26 dammarna betecknades som "Fiskedammar"²⁹, men endast hälften av dem uppgavs vara i gott skick. Dammarna i trädgården hörde inte till de dammar som var i gott skick. I trädgården fanns, utöver dammarna, 65 äppleträd, 21 päronträd, 32 plommonträd och 68 körsbärsträd³⁰.

Den anläggning som beskrevs år 1672 stämmer ganska väl överens med Burmans teckning från 1680-talet (figur 10), vilket tyder på att avbildningen i stora drag överensstämmer med verkligheten. På avbildningen syns 6 dammar i trädgården nordost om gården, att jämföra med de 6-7 som nämns i jordrevningsprotokollet. Vid ladugården syns emellertid 4 dammar på avbildningen, och inte 2 som i protokollet. Protokollets två dammar var sannolikt två av de tre närmast i bild.³¹ Dammen längst bort på bilden, det vill säga längst österut, låg troligen i betesmarken nedanför den sluttning som finns öster om Tomarps trädgård, och räknades därmed inte till dammarna "i ladegården". På illustrationen syns inte de stora nivå-skillnader som finns runt om gården.

²⁶ Edström & Johnson, 2001, sid. 31-32. Författarna hänvisar till en avskrift i Kvidinge sockens hembygdsförenings arkiv. Under arbetet med den här rapporten har försök gjorts att spåra originalprotokollet, dock utan resultat. Jordrevningsprotokollets korta version finns i flera versioner på Landsarkivet i Lund, och siffrorna i detta stämmer med avskriftens uppgifter. Avskriften verkar vara en korrekt avskrivning av ett mer utförligt protokoll som förkommit eller finns på okänd plats.

²⁷ Edström & Johnson, 2001, sid. 31-32. Ordet importera bör här troligen förstås i betydelsen *avkastat*; *ge i inkomst*. SAOB [online] 2011-08-22, uppslagsord: importera.

²⁸ Edström & Johnsson, 2001, sid. 31-32. Antalet dammar som omtalas stämmer med LLA, Ggko, GIIla:26-28.

²⁹ LLA, Ggko, GIIla:26-28.

³⁰ LLA, Ggko, GIIla:26-28; Edström & Johnsson, 2001, sid. 31-32.

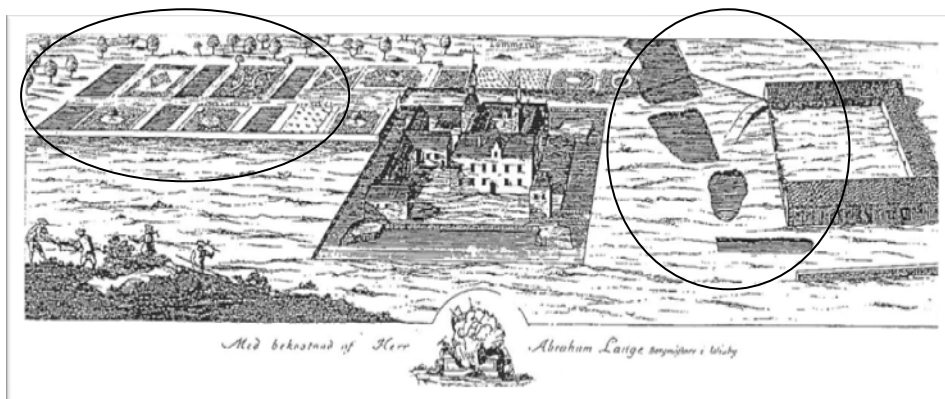
³¹ Troligen är det de tre dammarna närmast i bild som omtalas i protokollen från tidigt 1700-tal, och det är sannolikt att det är samma dammar som fanns under sent 1600-tal. LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Dammarna till gården*.

Dammar repareras och fisk återplanteras

1680-talet

Ett tiotal år senare, vid början av 1680-talet, verkar Tomarp ha förfallit ytterligare. Kanske berodde det på det skånska kriget som pågått under åren 1675-79³². Trädgården omnämndes visserligen som "Skiön"³³ år 1683, så den gav nog fortfarande ett ganska välordnat intryck, men flertalet av dammarna hölls inte i ordning. Endast "4 stycken små Carusdammar"³⁴ uppgavs vara "wÿd macht"³⁵, det vill säga vidmakthållna. Karussa är ett annat namn för ruda, *Carassius carassius*, en art i karpfamiljen³⁶. "Carusdammarna" var alltså ruddammar. Ytterligare två dammar omtalades år 1683, men de ansågs behöva en kostbar reparation för att sättas i stånd.

Troligen låg de fyra små ruddammarna i Stora trädgården, medan de två dammarna som behövde repareras var dammarna "i ladegården" som omtalats i tidigare protokoll. Angående de övriga 20 dammar som tidigare funnits nämndes endast att det fanns "fleehra små dammar som Liggia Öde, hwilka i forna tÿder warit i bruk, doch af intet wärde".³⁷ De var alltså ödelagda och innehöll ingen eller möjligen lite fisk. Var de låg är oklart.

Figur 10. På Burmans avbildning från 1680-talet syns sex rektangulära dammar (inom cirkeln till vänster) i Stora trädgården och fyra oregelbundna dammar (inom högra cirkeln) vid ladugården. (Ur: Burman & Fischer [1680] 1756, opag.)

³² NE, 1995, uppslagsord: *Skånska kriget*.

³³ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, sid. 38. "Skiön" bör här sannolikt förstås i betydelsen "Förträfflig på ett sätt som tilltalar intellektet." SAOB [online] 2011-08-22.

³⁴ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, sid. 38.

³⁵ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, sid. 38.

³⁶ NE [online], uppslagsord: karussa, 2011-09-21.

³⁷ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, sid 38; LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, *Kort opsatt och Reckning angående Tummerops Arrende Pro Anno 1684*.

Ett par år senare, år 1685, räknades Tomarps dammar till 12 stycken, vilka alla rapporterades ha blivit förstörda i krigstider.³⁸ Större delen av fisken i dammarna hade tagits av fienden sades det, och den fisk som fanns kvar hade konsumerats av det egna krigsfolket, varför det inte funnits någon fisk kvar överhuvudtaget då boställsinnehavaren Berthold de Mortaigne kommit till gården.³⁹ De Mortaigne hade emellertid låtit dämna upp och reparera dammarna och alldeles nyligen hade små karpar och rudor inplanterats. Fiskarna skulle behöva tid att växa till sig innan man kunde få nytta av dem, och dammarna gav därför ännu inte någon inkomst år 1685. Utöver ovanstående 12 dammar fanns tre "dammar eller hohler"⁴⁰, som var alldeles igengrodda och odugliga, men som "[...]igenom flitigt arbete framdeles kunna blifwa nyttiga till Arrendatorens huusholdh och Commoditet."⁴¹ Några av dammarna låg i trädgården, för under rubriken *Trädgården anbelangande* framgår att dammarna i denna var igengrodda och onyttiga⁴², men hur många dammar det fanns i trädgården är oklart.

Vi vet inte om trädgården vid Tomarp gav någon inkomst att tala om år 1683, men 1684 års svåra torka gav en missväxt som gjorde att boställsinnehavaren Berthold de Mortaigne fick ett rejält avdrag på arrendesumman år 1685.⁴³ Allt som hade producerats konsumerades i hushållet, och det hade inte sålts för ett enda öre uppgav trädgårdsmästaren Christian Jöransson. Träden var till stor del gamla och utgångna, så förutsättningarna för en rejäl produktion verkar inte ha varit särskilt goda.⁴⁴

Inte heller med fisket i Rönne å stod det särskilt bra till vid 1680-talets mitt. Ända sedan början av 1300-talet hade Tomarps kungsgård haft ett kungligt privilegium som inneburit att laxar kunnat smita igenom ett litet hål i den stora laxgården i Ängelholm och vandra vidare upp i ån för att fångas i Tomarps laxgård som låg någonstans i Rönne å.⁴⁵ En laxgård består av en landarm av spjälverk, vilken leder laxen till en inhägnad, laxkaret (figur 11). Karet eller kistan är en bassäng tillverkad av lodräta störrar med ingång, så att laxen kan gå mot strömmen och in i karet, men sedan inte komma ut.⁴⁶ År 1685 rapporterades att det inte funnits något laxfiske på 27 år, det vill säga alltsedan området blev svenskt år 1658. Laxgården vid Tomarp hade inte varit i ordning under hela denna period, och det verkar dessutom som att laxgården i Ängelholm hade täppts till.⁴⁷

³⁸ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh*[...].

³⁹ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, sid. 33, stycke 4.

⁴⁰ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh*[...].

⁴¹ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh*[...].

⁴² LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh*[...].

⁴³ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, sid. 34, stycke 7.

⁴⁴ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1648-1693 GVIIa: 4, sid. 32, andra sidan.

⁴⁵ Persson, 2010, sid. 42.

⁴⁶ Umeleden [online], 2011-09-08.

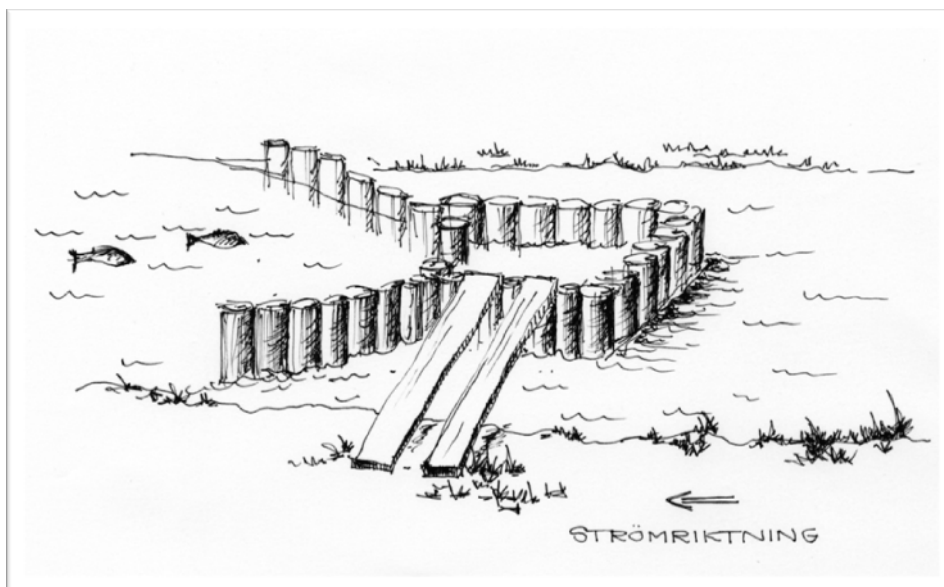
⁴⁷ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh*[...].

Protokollföraren uppgav år 1685 att det tidigare funnits en humlehage med 600 stänger, men den var nu alldeles ödelagd och producerade ingenting.⁴⁸ Var den låg framgår inte av protokollet. Någon kvarn fanns inte heller på Tomarps ägor under tidigt 1680-tal, vilket är viktigt att nämna då vi behandlar Tomarps vattenanläggningar. Vattnet i dammarna användes alltså inte vid denna tid för att driva något kvarnhjul.

Vacker ”trägård” och dammar i behov av reparation

1690-talet

Ehrenflykt skrev, enligt Gustaf Ljunggren, år 1692 att Tomarp hade ”vacker trägård, fiskdammar ’om de repererade voro’, fiske i Rönne å, och nödtorftig skog.”⁴⁹ Det kan vara så att laxgården hade iståndsatts under 1690-talet, och att det var lax som nu kunde fångas i Rönne å.

Figur 11. En laxgård består av en landarm av spjälverk, vilken leder laxen till en inhägnad, laxkaret. Karet eller kistan är en bassäng tillverkad av lodräta störrar med ingång, så att laxen kan gå mot strömmen och in i karet, men sedan inte komma ut. (Efter Lasse Sahlén i Umeleden [online], 2011-09-08)

⁴⁸ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh*[...].

⁴⁹ Ljunggren, 1854, opag.

Sammanfattning 1600-talets slut

Stora trädgården

- År 1672 innehöll trädgården 65 äppleträd, 21 päronträd, 32 plommonträd och 68 körsbärsträd.
- År 1685 var träden till stor del gamla och utgångna.

Dammarna

- År 1672 fanns 26 "Fiskedammar", men endast hälften var i stånd. Resten hade förstörts under kriget.
- År 1683 var endast fyra dammar vidmakthållna. I dessa odlades ruda, en karpfisk.
- År 1685 hade 12 dammar iståndsatts och karp och ruda hade planterats in, men de gav ännu ingen inkomst.

Laxgård

- År 1685 rapporterades att det inte funnits någon laxgård sedan 1658.
- Laxgården i Rönne å iståndsattes troligen på 1690-talet.

Humlegård

- År 1685 fanns spår kvar efter en äldre humlegård som haft 600 stänger. Var den legat är osäkert.

Kvarn

- Någon kvarn fanns inte på Tomarps ägor under slutet av 1600-talet.

Figur 12. På Burmans skånekarta från 1684 syns Tomarps placering vid Rönne å, men den småskaliga kartan ger inte någon information om gårdens utformning. (KA, 400:17A:005a, *Schoone/Skåne*, 1684)

Figur 13. Skånekartan från 1687 utgör sannolikt en avritning av 1684 års karta och ger inga nya uppgifter om Tomarps utformning. (KA, 400:17A:004, *Schoone/Skåne*, 1687)

Vattenanläggningarna på Tomarp i en skånsk, svensk, nordisk och europeisk kontext

Sötvattensfisk till husbehov och som lyxvara

År 1672 fanns ett flertal fiskdammar i varierande skick på Tomarp. Dammarna hade blivit förstörda under "krigstider"⁵⁰, det vill säga under det krig som nådde sitt slut vid freden i Roskilde 1658, vilket betyder att det odlades sötvattensfisk på Tomarp före år 1658. På det närbelägna godset Vrams Gunnarstorp odlades ingen fisk år 1677, men väl på 1680-talet⁵¹. Fiskodlingen på Tomarp under slutet av 1600-talet var alltså inte unik ens för den allra närmaste trakten, men frågan är hur det såg ut på andra platser i Skåne, Sverige, Norden och Europa vid samma tid? I vilken kontext kan fiskodlingen på Tomarp och på Vrams Gunnarstorp sättas? På vilka andra platser har det odlats fisk och varför? Frågorna är omfattande och det här är en kortfattad introduktion till ämnet.

Dammanläggningar, ofta omtalade som fiskdammar, kan knytas till många medeltida klosteranläggningar i Europa, framförallt till cistercienserklostren⁵². En produktion av fisk vid klostren var nödvändig med tanke på munkarnas långa fastetid, då kött var förbjudet.⁵³ Cistercienserorden, som bland annat höll till på Herrevadskloster nära Tomarp, är kända för sin skicklighet att behärska vattnet⁵⁴. Platserna för deras kloster valdes noga med tanke på tillgången till vatten och de möjligheter som vattnet gav att odla och fånga fisk, anlägga vattenmöllor med mera. Områdena som munkarna kom till kunde vara sumpiga och ogästvänliga, men de dämde upp vattnet, dränerade och torrlade och skapade på så sätt goda odlingsmöjligheter och dammar där det odlades exempelvis karp.⁵⁵ Om cistercienserna varit inblandade i utformningen av Tomarps vattenanläggningar är en fråga som återstår att klargöra, men närheten till Herrevadskloster leder tankarna till att munkarnas kunskap funnits nära till hands och kanske utnyttjats även på Tomarp.

En rest av ett större dammsystem, som troligen använts för fiskodling vid ett benediktinkloster, utgör den damm som ligger vid UB på Helgonabacken i Lund (figur 14). Allhelgonaklostret anlades på mark som tillföll benediktinorden vid slutet av 1000-talet, och arkeologiska undersökningar omkring år 2000 visade att det fanns ett system med flera dammar på platsen under klostertiden.⁵⁶ Kanske användes

⁵⁰ LLA, Ggko, Kronans sätesgårdar 1661-1692 GVII: 2, *Special Jordhrefningh[...]*.

⁵¹ Jakobsson, 1999, sid. 60-61.

⁵² Mydland, 2004, sid. 78; Hobhouse, 2004, sid. 111.

⁵³ Mydland, 2004, sid. 78. Cistercienserorden grundlades år 1098. Ordens mest kände ledare är Bernhard (av Clairvaux) som etablerade klostret Clairvaux omkring år 1115. Mydland, 2004, sid. 73.

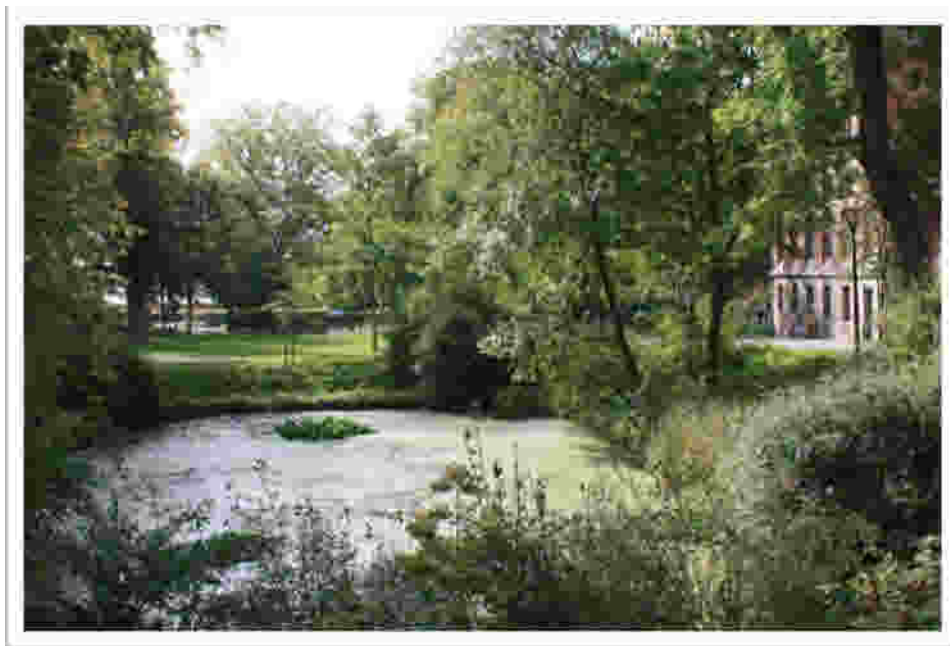
⁵⁴ Se t.ex. Mydland, 2004, sid. 73-74.

⁵⁵ Anker Jørgensen & Lergaard, 2001, sid. 55; Mydland, 2004, sid. 73-74.

⁵⁶ Kulturportal Lund [online], om Helgonabackens dammar, 2011-09-08; Balic, muntligen, 2011-09-23; Mårtensson, 2002, sid. 11.

damarna till både kvarndrift, för bevattning av en klosterträdgård och till fiskodling⁵⁷.

Det är emellertid inte bara vid kloster som fiskodling har bedrivits. I England odlades fisk i dammar vid godsens under 1100-talet och sötvattensfisker var en statussymbol som reserverades särskilt för fina fester eller tillfällen då det kom viktiga gäster. Under århundradenas lopp minskade sötvattensfiskens status successivt, om än långsamt, och därmed minskade även fiskdammarnas betydelse i England. Dammar i trädgårdsanläggningar fick efterhand ett mer ornamentalt värde och det ursprungliga syftet, att tillgodose hushållets behov av fisk, blev sekundärt. Sötvattensfisk från dammar sågs dock ännu under tidigt 1700-tal som en lyxvara. Inte förrän vid 1800-talets mitt förlorade fiskdammarna helt sin attraktionskraft i Englands högre ståndsanläggningar.⁵⁸

Figur 14. Dammen vid Universitetsbiblioteket i Lund är en rest av ett större dammsystem från tiden då det låg ett benediktinkloster, Allhelgonaklostret, i området. (Foto: Boel Persson, 2011-09-23)

⁵⁷ Kulturportal Lund [online], om Helgonabäckens dammar, 2011-09-08.

⁵⁸ Currie, 1990, sid. 23-24 & sid. 41-42.

De många fiskdammarna från sent 1600-tal och framåt som dokumenterats vid gårdar i och omkring Bergen i Norge visar att sötvattensfisk varit en viktig status-symbol i Norge precis som i England. Något egentligt behov av fisk fanns inte i det kustnära läget, utan anläggandet av sötvattensdammar handlade snarast om att följa modet och om att upprätthålla en viss status.⁵⁹

Från de kungliga svenska slotten finns uppgifter om fiskodling under 1500- och 1600-talen.⁶⁰ Ett exempel utgör Gripsholm, som drottning Maria Eleonora intresserade sig mycket för. År 1639 önskade hon reparera de "*sköna fiskediken*"⁶¹ som varit i gott stånd under drottning Kristina d.ä. tid men som vid 1600-talets första hälft hade vuxit igen nästan helt. Genom ett brev till landshövdingen i Nyköping sände hon efter en byggmästare som skulle hjälpa till, och som dessutom skulle ta med en glasflaska med "*schmärlingar*"⁶². Dessa skulle inplanteras i det ena diket medan det andra skulle innehålla karp.⁶³ Fiskdikena hade sannolikt en dubbel funktion, de utgjorde vackra inslag i trädgårdsanläggningen, samtidigt som fisken kunde serveras då betydelsefulla gäster kom på besök.

Figur 15. I 1700-talsparken vid Bogstad gård utanför Oslo har ett dammsystem nyligen restaurerats. (Foto: Boel Persson, 110607)

⁵⁹ Moe, 2004, sid. 71.

⁶⁰ Se t.ex. Karling, 1931, sid. 111 & 139-140.

⁶¹ Karling, 1931, sid. 167.

⁶² Namnet Smärling användes förr om fisk av familjen Cobitidæ (grönlingar), särskilt om den ätliga fisken *Noemacheilus barbatulus* Lin., grönling. SAOB [online], uppslagsord: smärling, 2011-09-15.

⁶³ Karling, 1931, sid. 167.

Enligt Albert Nilsson (1939) har den danske stormannen Peder Oxe (1520-1575) ofta uppgivits vara den som införde karpodlingen i Skåne.⁶⁴ Peder Oxe ska ha börjat odla fisken på sina skånska gods under 1560-talet, varifrån den sedan spridde sig. Det kunde dock enligt Nilsson tänkas att *"en tidigare odling av munkarna redan hunnit bli bortglömd och att Peder Oxe infört den på nytt."*⁶⁵ Han menade att även om karpn faktiskt infördes som en total nyhet på 1560-talet så var det inte uteslutet att inhemska fiskarter odlats tidigare.⁶⁶ När just karpn kom till Skåne kan inte klargöras i den här rapporten, men Nilsson hade sannolikt rätt i sitt antagande att det odlades fisk till exempel vid kloster i Skåne också före 1560-talet.

Peder Oxe var enligt Albert Nilsson en stor gynnare av Tycho Brahes (1546-1601) forskningar, och kanske var han, spekulerar Nilsson, *"dennes rådgivare vid anläggandet av de stora fiskdammar, som på Hven ingingo i dammsystemen till Tycho Brahes berömda pappersbruk med kvarn och skinnstamp."*⁶⁷ År 1596 var antalet dammar på Ven ungefär 60 stycken, och de innehöll *"en stor mängd fisk av olika slag"*⁶⁸. Olaus Magnus berättade om personer i de nordiska länderna på 1550-talet som hade *"fiskdammar, hvilka de byggt enkom för att draga vinst af vissa fisksorter."*⁶⁹ Huvudsyftet med Tycho Brahes dammar var inte att de skulle användas för fiskodling, utan att det skulle ge ett rikt vattenflöde till pappersbruket⁷⁰, och hur mycket fisk som producerades är oklart. Kanske hade Olaus Magnus rätt i att det fanns personer i Norden under 1500-talet som inte enbart använde den odlade fisken i det egna hushållet utan även sålde och gjorde vinst på densamma, men huruvida Tycho Brahe var en av dessa personer är oklart.

Senast under slutet av 1500-talet menade Nilsson att odlingen av fisk i dammar hade fått en viss utbredning i Skåne⁷¹, men några belägg utöver uppgifterna om fiskdammar på Ven framför han inte. Däremot ges exempel på skånska byar där det fanns fiskdammar vid slutet av 1600-talet, och Nilsson visar att dammarna ofta hade samband med större gårdar i trakten.⁷²

Från mitten av 1700-talet har vi, tack vare nedtecknare som Carl von Linné och Johan Lorents Gillberg, kännedom om omfattande fiskodling vid skånska gods som exempelvis Vrams Gunnarstorp, Krageholm och Marsvinsholm.⁷³ Mycket omfattande verkar fiskodlingen ha varit på Lärkesholm nära Örkelljunga, där det år 1749 fanns 54 fiskdammar.⁷⁴ Antalet kan jämföras med Tomarp där det fanns ett 20-tal

⁶⁴ Nilsson, 1939, sid. 88.

⁶⁵ Nilsson, 1939, sid. 88.

⁶⁶ Nilsson, 1939, sid. 89.

⁶⁷ Nilsson, 1939, sid. 88.

⁶⁸ Nilsson, 1939, sid. 88.

⁶⁹ Magnus [1555] 2010, sid. 977.

⁷⁰ Johanson-Thor, 1996, sid. 97.

⁷¹ Nilsson, 1939, sid. 89.

⁷² Nilsson, 1939, sid. 89-92.

⁷³ Allbäck, 2002, sid. 14-16.

⁷⁴ Allbäck, 2002, sid. 14; Linné [1749] 1975, sid. 403.

dammar vid samma tid, men bara fisk i ungefär hälften⁷⁵. Många av dammarna uppgavs dessutom vara "af föga värde"⁷⁶.

Lärkesholms ägare baron Liewen gick så långt att han hävdade att "all ekonomi borde begynnas av dammarna, som äro mödrar till åker och äng" vilket Linné förefaller ha hållit med om. Vad de menade var att mager mark som dämats upp och under några år använts för fiskdammar kunde bli "åker eller åtminstone den bästa äng med den härligaste gräsväxt"⁷⁷ då vattnet släppts ut och den dyga dammbotten frilagts. Skulle man varken vilja göra åker eller äng just på platsen där dammen legat gick det lika bra att lägga dyn i högar, blanda den med gödsel, bränna alltihop och sprida ut blandningen på åkern, "då han [åkern, förf. anm.] giver den härligaste säd; ty all dy är ej annat än grov svartmylla, som blivit nedsköljde av kringliggande land och här bevarad i vattnet."⁷⁸

Linné ansåg inte att fiskodlingen fått den aktning den förtjänade längre upp i landet, och enligt honom borde man överväga att anlägga fler dammar även norr om Skåne. Kommentaren "Jag tror att herr översten skulle kunna sätta hela Sverige i cirkulation med dammar, om detta vore hans göromål"⁷⁹, antyder att Linné hade stor tilltro till fiskodlingens betydelse för den svenska ekonomin och för godsens självhushåll. Då Linné var verksam var merkantilismen den rådande ekonomiska teorin i Västeuropa, och hade varit så sedan 1500-talet. Merkantilisterna i Europa strävade efter att främja exportinriktad produktion, i första hand förädlingsindustrin, och minska importen.⁸⁰ I Sverige, där jordbruket fortfarande utgjorde den helt dominerande ekonomiska näringen, framhöll merkantilisterna emellertid inte enbart manufakturernas betydelse, utan också jordbrukets. Naturforskarna, däribland Linné, sparade ingen möda för att hitta nya metoder att öka jordbrukets avkastning.⁸¹ Det är i ljuset av detta som vi får betrakta Linnés entusiasm inför den skånska fiskodlingen, vilken han uppenbarligen inte sett någon motsvarighet till längre upp i landet. I fiskdammar såg Linné och hans samtida "en lättkött och givande binäring"⁸². Ännu mer tyngd fick frågan år 1766 då östgöten Olof Cederlöf disputerade vid Lunds universitet på ämnet *Oeconomiska anmärkingar vid Skånska Karp-dammar*⁸³. Under 1770- och 1780-talet debatterades ämnet i Kungliga Patriotiska sällskapets Hushållningsjournal⁸⁴, ett tecken på att ämnet stod

⁷⁵ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Fiske och Laxegård*; KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trägård*.

⁷⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trägård*.

⁷⁷ Linné [1749] 1975, sid. 401.

⁷⁸ Linné [1749] 1975, sid. 401.

⁷⁹ Linné [1749] 1975, sid. 403.

⁸⁰ NE, 1994, uppslagsord: merkantilism.

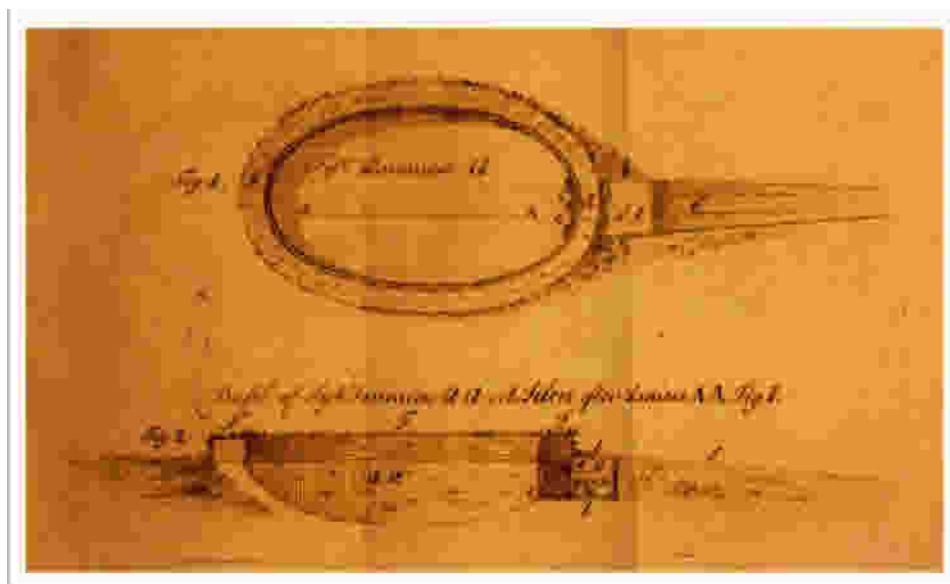
⁸¹ Uppsala universitet [online], Linné on line, 2011-09-15. Se även Magnusson, 1999, sid. 246-248.

⁸² Nilsson, 1939, sid. 87.

⁸³ Nilsson, 1939, sid. 86.

⁸⁴ *Hushållningsjournal*, 1776, december, sid. 201; *Hushållningsjournal*, 1779, maj, sid. 29; *Hushållningsjournal*, 1786, maj, sid. 435.

högt på agendan hos storjordbrukare. År 1786 publicerades en ritning på en damm med sil (figur 16), vilken skulle hjälpa till att hålla dammen öppen och ren-sad.

Figur 16. Ritning på en fiskdamm med sil, ur Kungliga Patriotiska sällskapetets Hushållningsjournal från år 1786. (*Hushållningsjournal*, 1786, maj, sid. 435)

”Vivarium” och ”servatorium”: om olika typer av dammar

De dammar som historiskt använts för fiskodling kan delas in i två typer: *Vivarium*, ”förokningsdamm”⁸⁵ och *Servatorium*, ”förvaringsdamm”⁸⁶. Förokningsdammarna var ofta ganska stora, uppdämda anläggningar där fisken föddes upp och där de kunde äta sig feta på den naturliga föda som fanns tillgänglig.⁸⁷ Linné beskrev under sitt besök på Lärkesholm hur gårdens ägare hade ”i backarna instängt, och icke gravit, 54 dammar såsom små sjöar, varest vattnet kunde utsläppas ur den ena i den andra.”⁸⁸ I dammarna frodades karp och karusser. De beskrivna dammarna bör ha varit förokningsdamm, eller ”avelsdamm” som Linné kallade dem.⁸⁹

Förokningsdammarna, *vivaria*, dränerades regelbundet och de fiskar som var tillräckligt stora för att ätas sorterades ut och togs till en förvaringsdamm där de hölls vid liv tills de behövdes i matlagningen. Sannolikt användes nät för att samla in fisken.⁹⁰ Olaus Magnus har beskrivit tillvägagångssättet i nordiska länder.⁹¹ Enligt honom länsades ibland de tömda dammarna, så att det inte blev en enda fisk kvar, och därefter infördes en annan sorts fisk. Olaus Magnus bitvis fullkomligt otroliga uppgifter får tas med en nypa salt, men i det här fallet kan han säkert ha haft rätt. Ibland, eller på vissa platser, kanske dammarna tömdes helt på fisk, medan fisken vid andra tillfällen eller på andra platser sorterades noga efter storlek.

Förvaringsdammarna, *servatoria*, var relativt små, rektangulära eller kvadratiska, och låg oftast i trädgården nära bostaden.⁹² De var ofta grävda eller invallade, till skillnad från de uppdämda förokningsdammarna. Enligt den tidiga 1700-talsförfattaren Roger North från England var den bästa storleken för en förvaringsdamm 2x3 rods⁹³, vilket motsvarar ungefär 10x15 meter. På ett ställe i arkivmaterialet från Tomarp nämns måttet 5x8 famnar⁹⁴, motsvarande ungefär 9x14 meter⁹⁵, för en av dammarna i trädgården. Det kan vara en slump att måtten är så snarlika Norths, men det kan också vara så att dammarna i Tomarps trädgård utformats efter europeiska idéer och standardmått.

⁸⁵ Jakobsson, 1999, sid. 62.

⁸⁶ Jakobsson, 1999, sid. 62.

⁸⁷ Currie, 1990, sid. 22-23.

⁸⁸ Linné [1749] 1975, sid. 403.

⁸⁹ Linné [1749] 1975, sid. 403.

⁹⁰ Currie, 1990, sid. 22-23.

⁹¹ Magnus, [1555] 2010, sid. 977.

⁹² Currie, 1990, sid. 22-23.

⁹³ Currie, 1990, sid. 32.

⁹⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1774, *Trädgården*.

⁹⁵ En svensk famn = 6 fot = 3 alnar = 1,78 m. Wikipedia [online] uppslagsord: famn, 2011-09-21.

En hypotes är att dammarna ute i Tomarps marker fungerade som förökningsdammar medan de små och regelbundna dammarna i trädgården fungerade som förvaringsdammar, eller som en kombination av förvarings- och förökningsdammar. Eftersom dammarna vid ladugården låg nära mangårdsbyggnaden kan man misstänka att även dessa fungerat som förvaringsdammar, trots att de var mer oregelbundna i formen än dammarna i trädgården.

I arkivmaterialet från Tomarp finns mycket få uppgifter om hur dammarna varit uppbyggda. Vissa dammar, till exempel de vid ladugården (figur 17), var stensatta vid mitten av 1700-talet⁹⁶, liksom de är idag. Det framgår också att flera dammar hade pumpar och dämninganordningar⁹⁷, och att det fanns rännor mellan vissa dammar⁹⁸, men så mycket mer vet vi inte. Kanske kan framtida arkeologiska utgrävningar ge oss mer kunskap om hur Tomarps dammar varit uppbyggda. Tills vidare kan vi titta på hur fiskdammar på andra platser varit uppbyggda och hur de anlagts. I Lund, vid Grönekatan, har en damm från 1570-talet som troligen användes för fiskodling grävts ut.⁹⁹ Dammen var bara i bruk under en kort period och lades igen redan under 1600-talet. Den omgärdades av stolpar och träplankor, vilka var mycket välbevarade då dammen grävdes ut under sent 1900-tal. Botten utgjordes av den orörda moränleran.¹⁰⁰ Bottenlager av lera har återfunnits vid utgrävningar av flera fiskdammar i 16- och 1700-talsanläggningar i Norge¹⁰¹, liksom i 'The Pond Garden' på Hampton Court Palace som anlades under 1530-talet¹⁰².

Det är tänkbart att dammarna vid ladugården på Tomarp anlagts på liknande sätt som den damm som grävts ut vid ett cistercienserkloster på Hovedøya i Oslo¹⁰³. Där grävdes först en cirkulär grop, ca 18 m i diameter och 1-1,5 meter djup. De uppgrävda massorna lades omkring dammen, som en liten vall. Därefter lades ett 10-15 cm tjockt lager ren lera på dammens botten. Runt kanten av dammen, där lerlagret slutade, lades en krans av sten. Stenkransen var synlig vid vattenytan.¹⁰⁴

⁹⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Dammar*.

⁹⁷ Se t.ex. LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702, *Till gården[...]*.

⁹⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

⁹⁹ Mårtensson, 1985, sid. 170-171.

¹⁰⁰ Mårtensson, 1985, sid. 170-171.

¹⁰¹ Moe et.al., 2006, sid. 241; Skulberg, 2004, sid. 51.

¹⁰² Jaques, 2005, sid. 89.

¹⁰³ Mydland, 2004, sid. 76.

¹⁰⁴ Mydland, 2004, sid. 76.

Figur 17. Den västra dammen vid ladugården, dammen "ovanför Skrifware-dammen". Stensättningen nämns i arkiv-materialet vid mitten av 1700-talet. (Foto: Boel Persson, 2011-07-19)

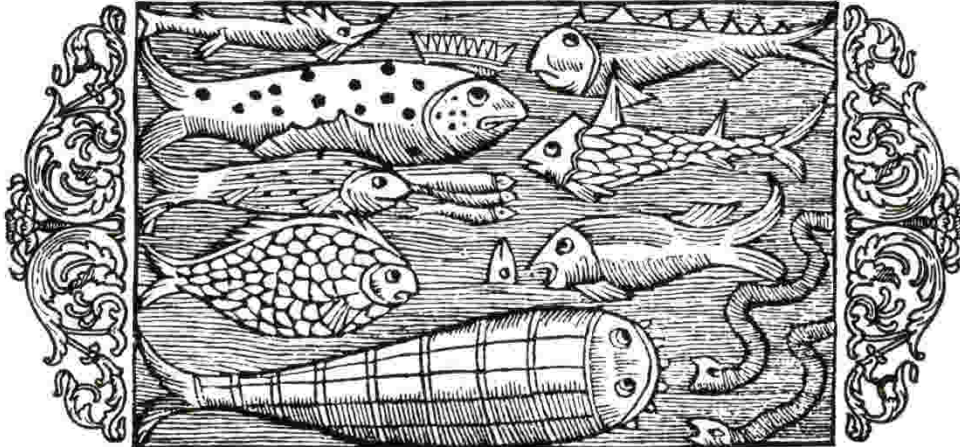

Figur 18. Dammen öster om mangårds-byggnaden, med den dämninganordning som finns där idag. (Foto: Boel Persson, 2011-09-05)

”Carusdammar” och ”giäddedamm”: om fiskarter som odlades

I Tomarps arkivmaterial finns inte några noteringar om att fisk flyttades mellan dammarna, så som finns från exempelvis Vrams Gunnarstorp¹⁰⁵, och som Linné beskrev i samband med sitt besök på Lärkesholm¹⁰⁶. Däremot vet vi att det funnits fisk både i dammarna i trädgården, vid ladugården samt i andra dammar på Tomarps ägor. Fisk som odlades på Tomarp var karp (*Cyprinus carpio*) och ruda (*Carassius carassius*), två arter inom karpfamiljen. I arkivmaterialet nämns också ”Carusser”¹⁰⁷. I Sverige är ordet ”karussa” är ett annat namn på arten ruda¹⁰⁸, och det norska namnet för ruda är just karuss¹⁰⁹.

Olaus Magnus ansåg karpen vara ”en listig fisk, som sticker ned hufvudet i bottnen för att icke bli fångad.”¹¹⁰ Karpn är ett bottendjur, men det är rudan som är känd för att kunna tåla dålig syretillgång och för att kunna övervintra i bottendyn i frusna dammar¹¹¹. Kanske var det detta beteende som Olaus Magnus syftade på. Idag odlas ruda främst om förhållandena inte är tillräckligt goda för karp. Sterila korsningar mellan ruda och karp, så kallad karp-ruda eller kruda, kan också förekomma.¹¹²

Figur 19. Illustration ur Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* som visar olika fiskarter, mer eller mindre fantasifulla. (Magnus, [1555] 2010, sid. 965)

¹⁰⁵ Jakobsson, 1999, sid. 62.

¹⁰⁶ Linné [1749] 1975, sid. 405.

¹⁰⁷ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Fiske och Laxegård*.

¹⁰⁸ NE [online], uppslagsord: karussa, 2011-09-21.

¹⁰⁹ Store norske leksikon [online], 2011-09-07.

¹¹⁰ Magnus, [1555] 2010, sid. 966.

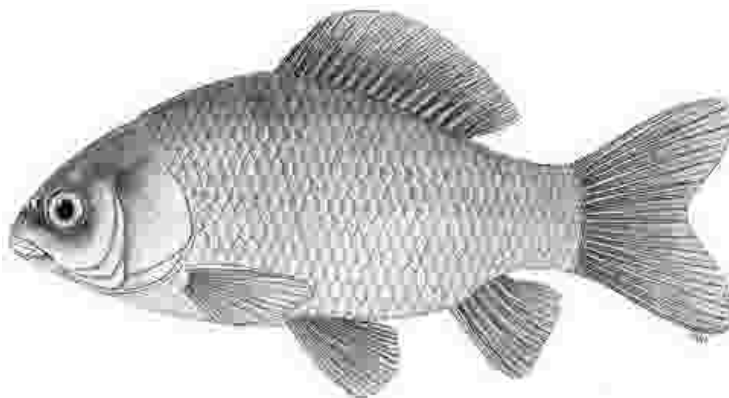
¹¹¹ NE [online], uppslagsord: ruda & karp, 2011-09-21.

¹¹² Muus & Dahlström, 1990, sid. 132.

Sannolikt odlades även gädda på Tomarp, men det går inte helt att utesluta att "giäddedammen"¹¹³ fått sitt namn efter den tidigare ägaren Ove Giedde snarare än efter fisken som funnits däri. År 1753 odlades nämligen rudor i giäddedammen¹¹⁴. På Vrams Gunnarstorp odlades gäddor år 1796, samt karp, karprudor, rudor, sutare, ål och abborrar¹¹⁵. Enligt Ahlbäck (2002) kan rovfisk såsom abborre och gädda vara bra att ha tillsammans med andra fiskar eftersom de hjälper till att minska antalet "tusenbröder", det vill säga fiskar som på grund av för stort antal i förhållande till tillgänglig föda aldrig blir stora nog att äta¹¹⁶. Linné å sin sida höjde ett varningens finger för att få in gädda bland andra fiskar¹¹⁷.

Figur 20. Karp (*Cyprinus carpio*) var en fisk som odlades på Tomarp. (Wikimedia commons [online], sökning: *Cyprinus carpio*, 2011-09-23)

Figur 21. Även ruda (*Carassius carassius*) odlades i Tomarps dammar. Ett annat namn för ruda är karuss, ett namn som förekommer i Tomarps arkivmaterial. (Wikimedia commons [online], sökning: *Carassius carassius*, 2011-09-23)

¹¹³ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, syneprotokoll 1753.

¹¹⁴ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, syneprotokoll 1753.

¹¹⁵ Jakobsson, 1999, sid. 66.

¹¹⁶ Ahlbäck, 2002, 16.

¹¹⁷ Linné [1749] 1975, sid. 402 & 405.

Vattenanläggningar och fiskodling till "lyst" och till nytta

I *Horticultura Danica*, Danmarks äldsta trädgårdsbok, från år 1647, beskriver Hans Rasmussøn Block hur en trädgård ska utformas för att fungera väl både till nytta och till nöje. Bland det allra första Block slår fast är att om möjligt bör en kanal med rinnande vatten anläggas rakt igenom trädgården. Kanalen skulle fyllas med fisk vilken kunde simma omkring och leka, till ögonfägnad för trädgårdens besökare.¹¹⁸ En parallell kan dras till de "sköna fiskediken"¹¹⁹ som fanns på Gripsholm under drottning Kristina d.ä. tid, och även till den notering som baron Waldstein gjorde i sin resedagbok år 1600 efter ett besök på Beddington i Surrey, England; "a little river runs through the middle of the garden, so crystal-clear that you can see the water-plants beneath the surface"¹²⁰.

En kanal var enligt Block bra att ha i trädgården även av andra skäl. Till exempel var det bättre att vattna växterna med kanalens vatten än med brunnsvattnet. Regnvatten fungerade också bra att vattna med, liksom vatten från "Fiskeparcken"¹²¹. Begreppet Fiskepark återkommer i den första norska trädgårdsboken, författad av Christian Gartner år 1694, i vilken den beskrivs som ett av de element som kan användas för att utsmycka en trädgård. Efter uppräknings av krukor, lusthus och portaler m.m. kommer Gartner till "[...] Vandkonster, smucke Fiske-Damme eller Parcker og Gryfter"^{122,123} som han anser vara särskilt användbara i trädgårdar på fuktiga platser. Exakt vad en fiskpark är framgår inte, men troligtvis handlade det om ett system av dammar i stil med det som Carl von Linné beskrev under sitt besök på Lärkesholm år 1749. Kanske kunde också de sex dammarna i Tomarps trädgård kallas för en Fiske-Park. Någon kanal verkar däremot inte ha funnits i Tomarps Stora trädgård under 1600-talet. Under 1700-talets andra hälft anlades kanaler längs trädgårdens sidor, men i dessa fanns sannolikt ingen fisk. Kanalernas funktion var att dränera kvarteren för att underlätta trädgårdsodlingen¹²⁴. Troligen behövdes inte kanalerna tidigare när det fanns fler dammar där vattnet kunde samlas.

Gartner (1694) förespråkar vidare i ett kapitel som behandlar jordförbättring att fiskdammar borde anläggas om platsen var sumpig. Runt fiskdammarna kunde pil planteras för att ytterligare torka ut jorden.¹²⁵ Ett liknande resonemang finns till exempel hos den engelske författaren Gervase Markham år 1613¹²⁶, och Gartner

¹¹⁸ Block [1647]1984, sid. 1 & 11.

¹¹⁹ Karling, 1931, sid. 167.

¹²⁰ Henderson, 1992, sid. 118.

¹²¹ Block [1647]1984, sid. 7.

¹²² Grøft betyder dike. Skandinaviskt onlinelexikon [online] 2011-08-22.

¹²³ Gartner, [1694] 1994, sid. 84-85.

¹²⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

¹²⁵ Gartner, [1694] 1994, sid. 40.

¹²⁶ Roberts, 1999, sid. 100.

kan säkert ha influerats av honom. På Tomarp verkar trädgårdens fuktighet, eller snarare sumpighet, ha blivit ett stort problem så fort dammarna missköttes eller lades igen. Anledningen till att det anlades dammar i Tomarps trädgård kan därför ha varit en kombination av att de utgjorde ett vackert inslag, att fisk kunde förvaras nära till hands samt att det inte gick att odla något på platsen om inte vattnet leddes till kanaler och dammar. En kombination av nytta och nöje med andra ord. Varken Rasmussen Block eller Gartner beskrev hur fiskdammar borde utformas mer exakt, men det är tydligt att båda såg dammar och kanaler som vackra såväl som nyttiga inslag i trädgården. Tomarps dammar har säkert varit detsamma.

Hur trädgårdar i Europa såg ut under perioden 1550-1650 är relevant för Tomarps del eftersom trädgården på Tomarp anlades någon gång under denna period¹²⁷. Anläggningar från perioden, vilka ofta omtalas för sina avancerade vattenanläggningar i form av fontäner, kaskader och vattentrappor, är Villa d'Este, Villa Lante och Villa Aldobrandini utanför Rom i Italien.¹²⁸ Tiden då dessa anlades, 1550-1570, kan betraktas som inledningen på renässansen inom trädgårdskonstens område. Inom den svenska trädgårdskonsten kan man säga att renässansen nådde ett slags slut år 1651, då den franske trädgårdsmästaren André Mollet gav ut boken *Lustgård*, och de nya franska ideal som bygger på storskalighet och storslagenhet fick sitt genombrott i Sverige och därmed konkurrerade ut renässansens mer småskaliga och intima gestaltungsideal.¹²⁹

Vattenanläggningarna var mycket viktiga inslag i trädgårdsanläggningarna i Europa vid denna tid, såsom till exempel vid Villa d'Este, men någon nyttoaspekt är inte alltid lätt att urskilja i lust- och nöjesbetonade anläggningar som de italienska, även om svalkan som vattnet erbjöd förstås var värdefull¹³⁰. Inte heller i Mollets beskrivningar av springbrunnar, uppspringande vattenkällor, rännor, kaskader och nedfallande vatten från år 1651 är nyttan självklar, utan de handlar snarare om just det som bokens titel beskriver, en *Lustgård*¹³¹ anlagd mycket för skönhets skull. Några fiskar i kanalerna nämner inte Mollet, så som t.ex. Block gjorde år 1647.

I Skåne/Danmark hade vattenanläggningarna under 1600-talet först och främst en nyttofunktion i form av fiskodlingar, men även här ser vi hur nytta med tiden kombinerades med skönhet. Vid Vrams Gunnarstorp finns liksom vid Villa Lante en vattentrappa, om än med en mer naturlig utformning. Vattentrapporna (se figur 22) och fiskdammarna vid Vrams Gunnarstorp gav, med Anna Jakobssons ord, "rörelse och liv till anläggningen, med rinnande vatten och glänsande fiskar, vackra att titta på samtidigt som de innebar en ekonomisk trygghet."¹³² Också vid god-

¹²⁷ Wahlsteen, 2010b, sid. 12.

¹²⁸ Se t.ex. Thacker, 1970, sid. 19; Roberts, 2001, sid. 13 och Hobhouse, 2004, sid. 128-131.

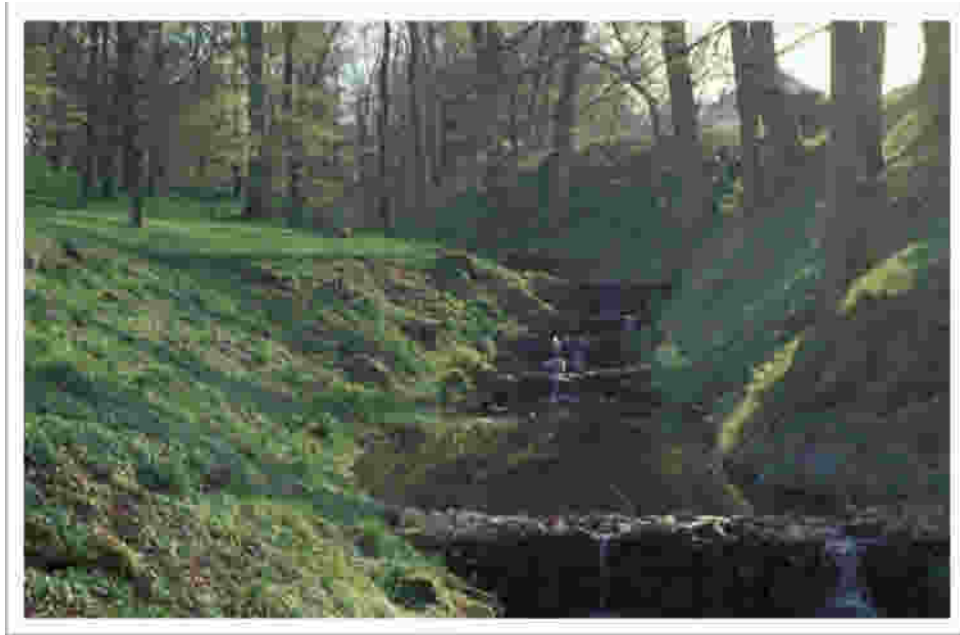
¹²⁹ Jakobsson, 2000, sid. 147.

¹³⁰ Jakobsson, 2000, sid. 155-156; Hobhouse, 2004, sid. 9.

¹³¹ Mollet, [1651] 2007, sid. 167.

¹³² Jakobsson, 2000, sid. 155 & 158.

sen i Skåne skapades genom skicklig ingenjörskonst imponerande och sköna vattenanläggningar. Linné beskrev år 1749 hur vattnet på Krageholm leddes *”fjärran ifrån medelst kanaler och pumpstockar till fontänerna i trädgården, till ladugården, til köket och andra förnödenheter”*¹³³.

Figur 22. Vrams Gunnarstorps vattentrappa. (Foto: Anna Jakobsson, 1998)

¹³³ Linné [1749] 1975, sid. 298.

Vattenanläggningarna och trädgårdarna på Tomarp ca 1700-1809

Förnyade fruktträd och iståndsatt laxgård

1700-talets första år

Vid husesynerna år 1702 och 1709 beskrevs noggrant vilka fruktträd som fanns på Tomarp, kvarter för kvarter. Först i syneprotokollen omnämns Kringelhagen¹³⁴ vari det stod 20 päron- och äppleträd samt ett ”odugligt”¹³⁵ päronträd. Var Kringelhagen låg framgår inte av protokollet. Efter Kringelhagen räknas trädgårdens 18 kvarter upp, med början i sydvästra hörnet och fortsättning norrut upp till Bakhagen¹³⁶. Sex kvarter fanns det totalt längs trädgårdens västra sida. Därefter beskrivs de 12 kvarteren längs trädgårdens östra sida, vilka räknas upp i nord-sydlig riktning.

Trädgården består af efterskrefve frugteträn

- 1. Ut i Kringelhagen är 12 st Päronträn och 8 st äppleträn med ett odugl= Päronträ.*
- 2. Första qwarteret wästan sönnan uti den stora Trädgården är 15 st Kirsbärsträ, 3 st Plommonträ och Ett gammalt nedbrutet äppleträ.
2: qwartert 9 st Kirsbärsträ, 2 st Päronträ, ett äppleträ och 2 st Plomträ.
3: qwarteret 2 st äppleträ och ett dito half f..., 3 st. Kirsbärsträ, 4 st Plomträ och 2 st Carnolie de Espagine.
4: qwarteret 5 st äppleträn, 6 Kirsbärs trä och 4 st Plomträ.
5 och 6 qwarteren 5 st äppleträn 11 st Kirsbärsträn 3 st Plommonträ och Ett Päronträ.*
- 3. Ut i Bakhagen Nordan till är 16 st Päronträ 10 st äppleträn 8 st Kirsbärsträ och 3 Plomträ.*
- 4. Östan till i samma baakhage 5 st Päronträ och 2 st äppleträ.*
- 5. Förster qwarteret på Norra änden i samma Trädgård är 3 st äppleträn Ett Päronträ Ett Plommonträ och Ett Kirsbärsträ.
2. qwarteret 8 st frisker äppleträ. 2 st half forne dito och 2 st. Päronträ.*

¹³⁴ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, syneprotokoll, AVa:1, 1702-1720, år 1702. Namnet Kringelhagen finns registrerat i Ortnamnsregistret för en hagmark i Gårdsby socken i Kronobergslän. Institutet för språk och folkminnen [online], 2011-08-16. Ordet kringla syftar ofta på en krökt form. Forskningscentralen för de inhemska språken [online], 2011-08-16.

¹³⁵ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, syneprotokoll, AVa:1, 1702-1720, år 1702.

¹³⁶ I senare protokoll kallas området för Blekhagen eller Blekehagen, men i det här första omnämnandet står det *Bakhagen*. Kanske är Blekehagen en förvrängning eller felskrivning av ordet *Bakhagen*, som sannolikt syftade på att hagen låg på andra sidan, eller bakom, trädgården. Forskningscentralen för de inhemska språken [online], 2011-08-16.

3. qwarteret= 3 st äppleträ. 3 st. Pärönträ 2 st Kirsbärsträ och 1 Plommonträ.
- 4 qwarteret= 3 st. äppleträn 2 st Pärönträ och Ett Plommonträ.
5. qwarteret= 7 st Kirsbärsträ och 2 Plomträ.
6. qwarteret. 6 st. äppleträn, Ett kirsbärträ och Ett Plomträ.
7. qwarteret . 2 äppleträn 4 kirsbärsträn och ett Plomträ.
- 8= qwarteret= Ett äppleträ Ett Pärönträ 4 st Kirsbärsträ och 2 st Plomträ.
- 9 och 10 qwarteret= 2 st äppleträn 6 Plommonträ och 3 st Kirsbärsträ.
- 11 och 12. Qwarteret= 4 st äppleträn ett Pärönträ 8 st Kirsbärsträ och 2 st Plomträ.¹³⁷

Tyvärr nämns ingenting om några dammar i denna uppräknings av trädgårdens innehåll. Här kunde funnits en chans att få reda på exakt inom vilka områden, "kvarter", dammarna låg. Troligast är att de inte utgjorde egna kvarter utan att de låg inom de 18 kvarter som räknas upp, och att fruktträden stod bredvid eller runt omkring dammarna. På Burmans kopperstick syns totalt 19 kvarter i trädgårdsanläggningen, om vi räknar in de 6 rektangulära dammarna, och det är rimligt att Stora Trädgården varit indelad i ungefär 18-19 kvarter. Förhoppningsvis kommer georadarundersökningen kunna bidra till att klargöra hur trädgårdens kvarter varit utformade.

I den vidare uppräknings av Tomarps fruktträd år 1702 står att "*Östan för denna (?) gången är 50 st Kirsbärträ och 4 st Plomträ*"¹³⁸. Vilken gång som åsyftas och var alla dessa körsbärs- och plommonträ egentligen stod är osäkert. Dessutom fanns "*Emillan qwarteren Een liten gång som är Ett äppleträ 21 st Kirsbärsträ 4 Plomträ och Ett Pimpträ*"¹³⁹. Det bör handla om en gång som gick i nordsydlig riktning mellan trädgårdens västra och östra kvarter, och som sannolikt flankerades av träd, främst körsbärsträd. En allé med andra ord, men begreppet allé används inte i husesynsprotokollen från Tomarp förrän drygt sjuttio år senare, år 1774¹⁴⁰. Det så kallade Pimpträt bör ha varit pimpernot (*Staphylea pinnata*), ett av de äldsta prydnadsträden i svensk odling¹⁴¹. Linné såg år 1749 pimpernot vid Sinclairsholm och i Malmö¹⁴², men på Tomarp var den sannolikt utgången vid Linnés besök, för den nämns varken av honom eller i husesynsprotokoll från denna tid.

Uppräkningen av träd som görs i 1709 års syneprotokoll är lik den från 1702, men träden är fler, och framförallt uppges många träd vara unga. Det verkar alltså stämma bra att boställsinnehavaren, precis som det står i protokollet, låtit plantera nya träd då de gamla gått ut. Han hade dessutom "*altid haft en ordinarie Trä-*

¹³⁷ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702.

¹³⁸ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702.

¹³⁹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702.

¹⁴⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, opag.

¹⁴¹ POM [online], 2011-09-06; Andréasson, kontakt via e-post, 2011-08-15.

¹⁴² Linné [1749] 1975, sid. 93 & 222.

*gårdsmästare som ansatt Trän och hållit dem wid lijka*¹⁴³, det vill säga en trädgårdsmästare som beskurit träden och hållit dem i god form. Dessutom hade han låtit sätta upp en port av furubräder med järnhaspar vid ingången till trädgården i söder.

Söder om mangårdsbyggnaden fanns år 1702 ett litet "Aspares qvarter"¹⁴⁴, alltså ett sparriskvarter, i vilket det tidigare hade vuxit såväl aprikos som plommon. Aprikosen hade dock gått ut, men 3 plommonträd stod kvar. 1709 fanns endast 2 plommonträd kvar i det lilla kvarteret.

År 1702 fanns det "*en dehl dammar som icke varit wid macht i 40 åhr.*"¹⁴⁵ De enda som nämndes vid namn, och som verkar ha ansetts viktigare än andra att hålla i stånd var följande tre; "*En gäddedam i Koohagen, på Qwidinge lilla fälad Een, wid Rösmidia för vägen skull Een*"¹⁴⁶. Dessutom nämndes de två dammarna i ladugården vilka uppgavs behöva "*Rennor och Updembning*"¹⁴⁷, det vill säga någon form av rännor och uppdämningsanordning. Samma fem dammar beskrevs sju år senare, år 1709. Då uppgavs dammen i kohagen vara i bra stånd, dammen på Kvidinge fälad behövde repareras för vattnets skull som gick "till de andra dammarna"¹⁴⁸ och dammen vid Röd Smedja behövde vidmakthållas för vägens skull som gick mellan Tomarp och kyrkan. De två dammarna i ladugården behövde rensas upp, och fisken i dem hade dött på grund av den starka kylan det året.¹⁴⁹ Linné (1749) beskrev olika sätt på vilka fiskdammar kunde förmås att inte bottenfrysa under vintern. Det mest avancerade var nog det som "Herr översten" på Lärkesholm tillämpade. Mitt i dammen hade han en liten ugn med en krökt pipa. I ugnen kastades en bit torv eller en murken stubbe som fick ligga och pyra, och röken som alstrades och föll på isen höll vattnet öppet enligt Linné.¹⁵⁰

Laxfisket i Rönne år var igång år 1702. Tomarps laxgård var alltså iståndsatt, och laxgården vid Ängelholm måste nu ha öppnats. Även år 1709 fungerade laxfisket bra.¹⁵¹

Någon humlegård fanns varken år 1702 eller 1709, och det hade inte heller funnits någon på 40 år enligt protokollförarna. Ove Giedde hade dock låtit anlägga en humlegård på sin tid uppgavs det, men det verkar inte som om den velat ta sig,

¹⁴³ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1709, *Trägården*.

¹⁴⁴ År 1709 har uppgiften om att det vuxit aprikos i kvarteret tagits bort och ersatts med att där "*har varit Asparis och Plommonträn*". Sannolikt är detta dock bara en felskrivning. LLA, Södra Åsbo häradsrätt, syneprotokoll, AVa:1, 1702-1720, åren 1702 och 1709, *Trägården*.

¹⁴⁵ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702, *Till gården*[...].

¹⁴⁶ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702, *Till gården*[...].

¹⁴⁷ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702, *Till gården*[...].

¹⁴⁸ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1709, *Fiskedammar*.

¹⁴⁹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1709, *Fiskedammar*.

¹⁵⁰ Linné [1749] 1975, sid. 404.

¹⁵¹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, åren 1702 och 1709, *Till gården*[...].

och därför hade de nuvarande "Possessorerne", boställesinnehavarna, inte bemödat sig om att anlägga någon ny.¹⁵²

Någon kvarn fanns inte heller vid gården år 1702, men år 1709 uppgavs att kyrkoherde Peder Qviding hade byggt en inom gårdens marker, utan att boställesinnehavaren känt till det. Kvarnen hade synats år 1708.¹⁵³

Sammanfattning 1700-talets första år

Stora trädgården:

- Stora trädgården bestod av 18 kvarter – 6 på västra sidan och 12 på östra.
- I trädgården växte äpple-, päron-, plommon- och körsbärsträd, samt en pimpernöt (*Staphylea pinnata*).
- Norr om trädgården låg Bakhagen.
- Det fanns en trädgårdsmästare som vårdade fruktträden.
- Ingången till trädgården i söder bestod av en furuport med järnhaspar.

Dammarna:

- Flertalet dammar hade inte varit iståndsatta på 40 år.
- Fem dammar omtalas särskilt: gäddedammen i kohagen, en damm på Qwidinge lilla fälad, en vid Rösmidia samt två vid ladugården.

Sparriskvarter:

- Söder om mangårdsbyggnaden låg ett "Aspares qvarter".

Laxgården:

- Laxgården var iståndsatt.

Kvarn:

- Kyrkoherde Peder Qviding anlade en kvarn på gårdens marker.

¹⁵² LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1702, *Humblegården* samt år 1709, *Humblegård*.

¹⁵³ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, åren 1702 och 1709, *Till gården*[...].

Igenvuxen trädgård och igenvuxna dammar

Åren 1709-1721

År 1720 fick trädgården inget bra betyg av syningsnämnden, så det verkar som om den ansats som gjordes under 1700-talets första år, att föryngra trädbeståndet och hålla de befintliga träden i gott skick, inte höll i sig under Håkan Gyllenbielkes tid på Tomarp 1709-1719. Det fanns visserligen upp emot hundra äpple- och päronträd och *"een stor myckenheet af Kirsebärs- och Plommonträn"*¹⁵⁴, men de flesta var enligt syningsmännen gamla och hade ett lågt värde. Inte heller kunde man *"dem rangera"*¹⁵⁵, det vill säga gruppera dem, så som gjorts i förra synen, för kvarteren var till större delen igenvuxna. Även trädgårdens dammar verkar ha varit igenvuxna.¹⁵⁶ Protokollet som skrevs fyra år senare, 1724, ger samma bild: trädgården hade tidigare varit vackert anlagd med gångar och dammar, men nu var den alldeles igenvuxen.¹⁵⁷

Syneprotokollet från 1720 ger oss en hel del information om gårdens dammar. Dammarna i trädgården verkar alltså ha varit så igenvuxna att de inte ansågs värda att nämna, men de dammar som var i någorlunda bra skick var följande:

1. En damm i kohagen som kallades för "gädde dammen"
2. En damm vid "rösmedian"
3. En damm vid ladugården som kallades för "Skrifware dammen", vars "stenmur" behövde lagas.
4. En damm "ovanför" Skrifware dammen
5. En liten avlång damm västerut vid fähuslängan
6. Rosendahlsdammen. "Stenmuren" i denna behövde lagas.
7. "Qwidingedammen" nämns också bland dessa, men uppges vara igenvuxen.¹⁵⁸

"Gädde dammen", dammen vid "rösmedian" och "Qwidingedammen" känner vi sedan förra syneprotokollet. Det mest intressanta med den här nya informationen är kanske att vi får ett namn på en av dammarna vid ladugården, nämligen "Skrifwaredammen"¹⁵⁹. Sannolikt är detta den östra av de två dammar som finns kvar idag sydost om huvudbyggnaden (figur 24). Den lilla avlånga dammen väster om fähuslängan är sannolikt samma som den som syns på Burmans kopparstick från 1680-talet (figur 23).

¹⁵⁴ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Trädgården*.

¹⁵⁵ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Trädgården*.

¹⁵⁶ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Trädgården*.

¹⁵⁷ KA, Krigsskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet. 1724:1 (suppl.), *Trädgården*.

¹⁵⁸ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Dammarna till gården*.

¹⁵⁹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Dammarna till gården*.

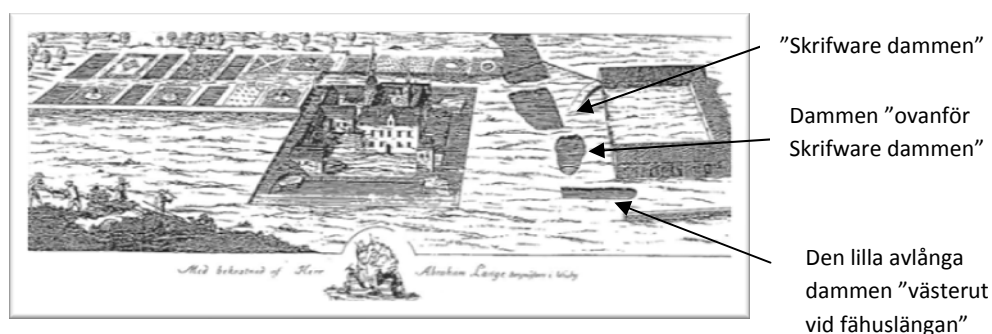
I 1724 års protokoll står att den så kallade gäddedammen låg i *Kåhlhagen*.¹⁶⁰ Troligtvis är detta ett skrivfel, för på alla andra ställen uppges gäddedammen ligga i kohagen. Ordet kålhage nämns inte på något annat ställe i arkivmaterialet från Tomarp 1671-1873.

Det fanns ytterligare några dammar på gårdens ägor år 1720, men dessa var inte i stånd att sätta någon fisk i, och de hade blivit förstörda av fienden under "förra danska kriget"¹⁶¹. Dessa dammar var följande:

1. *Wäster ifrån Rosendahlsdammen een annan kallad mellúm dammen.*
2. *Wäster ifrån denna förra, een annan dam kallas Kliöfwedammen.*
3. *Een dam i Wången som kallas Prästedammen, för medelst han ligger gent emot Prästegården.*
4. *Derifrån een annan kallas Sånnadammen*
5. *3die kallas Ekel[...] dammen*
6. *4de kallas Föllekiärsdammen.*
7. *Hörnesjön och 8.hörsedammen i Kohagen.*¹⁶²

Alla dessa dammar nämns även år 1724, utom den tredje dammen i vången. "Mellúmdammen" kallades sannolikt så för att den låg mellan två andra dammar. "Kliöfwedammen" kan ha varit en damm som klövdjur fick bada i¹⁶³.

Laxgården uppgavs vara vidmakthållen år 1720, och år 1724 hade överstelöjtnant Hasenkamp dessutom låtit reparera den.¹⁶⁴ Någon ny humlegård hade fortfarande inte anlagts år 1724, och den kvarn som kyrkoherde Qviding hade satt upp, Rosendahlsmöllan, hade tagits bort. Det fanns alltså återigen ingen kvarn på Tomarps ägor.

Figur 23. Syneprotokollet från år 1720 ger oss ett namn, "Skrifwaredammen", på en av dammarna vid ladugården. (Ur: Burman & Fischer [1680] 1756, opag.)

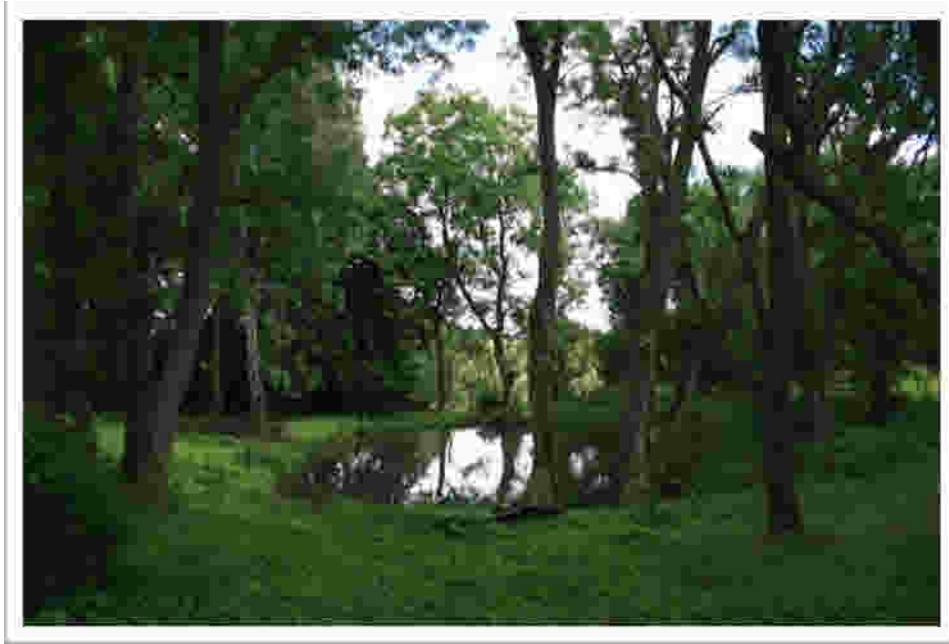
¹⁶⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet. 1724:1 (suppl.), *Dammarne*.

¹⁶¹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Dammarne till gården*.

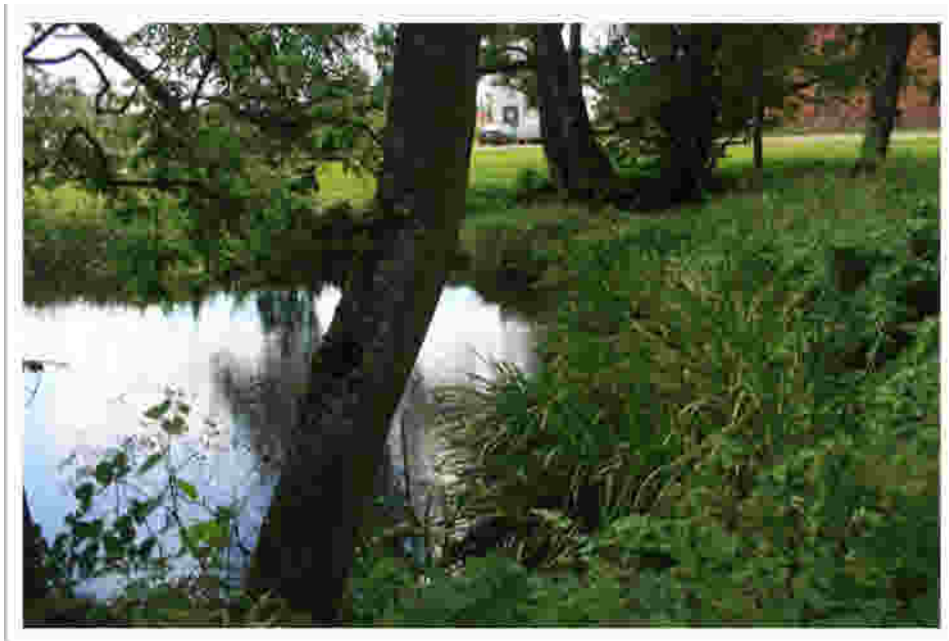
¹⁶² LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Dammarne till gården*.

¹⁶³ Detta skedde på det närbelägna Vrams Gunnarstorp. Jakobsson, muntligen, 2011-09-16.

¹⁶⁴ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:1, 1702-1720, år 1720, *Dammarne till gården*; KA, Krigskollegii husesynskontor, E: IV, Norra skånska kavalleriregementet. 1724:1 (suppl.), *Dammarne*.

Figur 24. År 1720 omtalades den östra dammen vid ladugården för första gången som "Skrifware-dammen" i husesynsprotokollen. (Foto: Anna Jakobsson, 2011-07-19)

Figur 25. Den västra dammen vid ladugården kallades år 1720 för dammen "ovanför" Skrifware-dammen. Idag växer Kalmus (*Acorus calamus*) längs dammens kant. (Foto: Anna Jakobsson, 2011-07-19)

Sammanfattning åren 1709-1721

Stora trädgården:

- Trädgårdens kvarter växte igen, liksom dess dammar.
- Trädgården innehöll upp emot 100 äpple- och päronträd, samt många körsbärs- och plommonträd.

Dammarna:

- Det fanns 15 fiskdammar, utöver de igenvuxna dammarna i trädgården. 8 av dessa hade blivit förstörda under kriget och var inte i stånd att sätta någon fisk i.
- Några av dammarna namnges i arkivmaterialet, bland annat "gäddedammen" i kohagen norr om trädgården och "Skrifware-dammen" vid ladugården.

Laxgården:

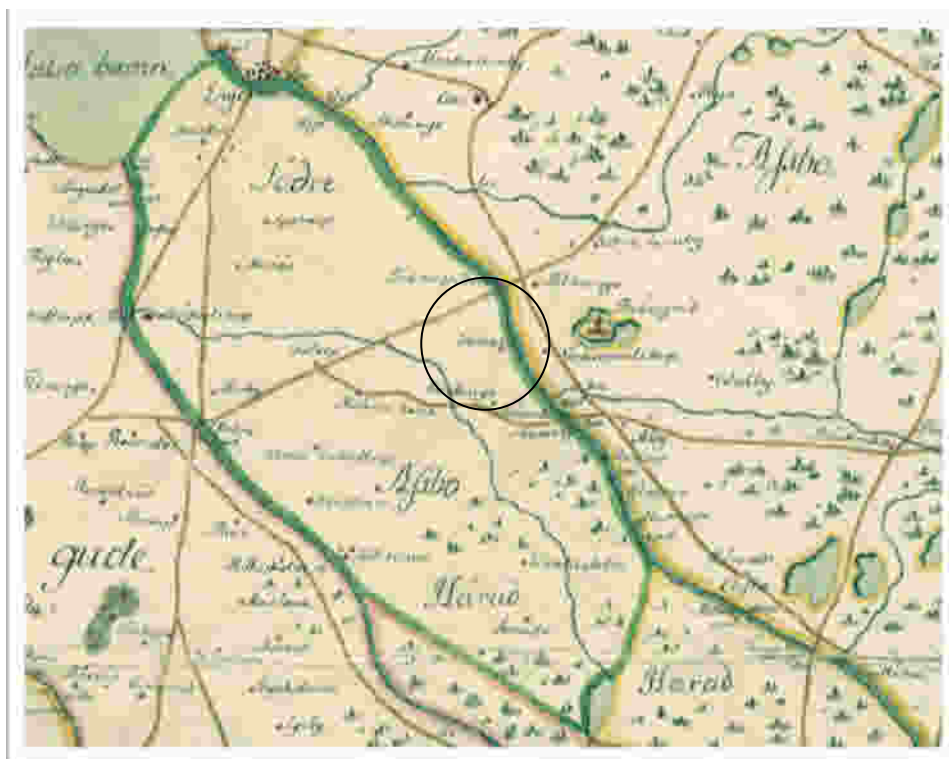
- Laxgården vidmakthölls och reparerades.

Kvarn:

- Kyrkoherde Qvidings kvarn, den så kallade Rosendahlsmöllan, revs.

Figur 26. Från tidigt 1700-tal har ingen detaljkarta över Tomarp återfunnits. Däremot syns gården på denna skånekarta från år 1716. (KA, 400:17A:009a, *Geographisk Charta öfwer Hertigdömet Skåne*, 1716)

Figur 27. År 1768 gjordes en avritning av 1716 års karta. (KA, 400:17A:009b, *Geographisk Charta öfwer Hertigdömet Skåne*, 1768)

Restaurerad trädgård och iståndsatta dammar

Åren 1721-1753

Under Joh. Christoffer von Dürings tid på Tomarp 1721-1753 genomgick trädgården en ganska omfattande restaurering. År 1730 fördes till protokollet att päron-äpple- plommon- och körsbärsträden från förra husesynen stod kvar, men att trädgården även var ”genom H Generalmajorens von Dürings anstalt, nu mycket wähl reglerad, ansad och med inländska och utländska frugträn förbättrad i god ordning”.¹⁶⁵ Dessutom hade generalmajoren låtit rensa upp och förbättra åtta dammar i trädgården, vilket kostat en hel del.¹⁶⁶ Drygt 20 år senare, 1753, då befälet över Tomarp lämnades över till Rutger Barnekow, hade de åtta dammarna enligt husesynprotokollet blivit nio, och en del av dessa innehöll små rudor¹⁶⁷. 8-9 dammar är fler än vad som fanns i trädgården på 1680-talet. Hur dammarna räknades är lite oklart, och det är inte helt säkert att alla de 8-9 dammarna verkligen låg inom den inhägnade trädgården nordost om mangårdsbyggnaden.

Trädgården var ingärdad med 386 2/3 famnar stengärdesgård med ris på och 221 famnar risgårde år 1753. Det uppgavs att stengärderna hade sjunkit mycket genom åren, vilket kan ha berott på den ”sumpiga belägenhet”¹⁶⁸ som verkade bli ett större och större problem under 1700-talet. Trädgården hade kvar ingångsporten av ”furu=gallerwärc”¹⁶⁹, gångjärn och haspar som satts upp någon gång före 1702 (även om bräderna sannolikt bytts ut under årens lopp) och bestod av 18 kvarter. Den var 242 alnar lång och 105 alnar bred ”inberäknad gångarna hwilka alla så wähl som qwarteren med krus- och winbärs häckar omgifvna äro”¹⁷⁰. Det här är den första uppgiften som återfunnits om att det växte något annat än träd i trädgården. En ganska hög häck av hassel skilde trädgården från den så kallade Blekehagen (tidigare kallad Bakhagen) i norr. I trädgården växte, utöver de nyss nämnda bärbuskarna, ”ugnt walnötsträ, 3 Olifweträn, 68 äpla, 39 päron, 163 plommon och 40 körsbärsträn.”¹⁷¹ De så kallade Olifweträna var enligt Carl von Linné (1749) inget annat än körsbärskornell, *Cornus mas*¹⁷². I övrigt gjorde inte Linné några noteringar om trädgården på Tomarp under sin *Skånska resa*, så några ytterligare ledtrådar om trädgårdens utformning får vi inte därifrån.

¹⁶⁵ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1730:1, Öfverste Bostället Tommarp 25, *Trädgården*.

¹⁶⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1730:1, Öfverste Bostället Tommarp 25, *Fiskedammarna*.

¹⁶⁷ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trädgård*.

¹⁶⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

¹⁶⁹ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trädgård*.

¹⁷⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trädgård*.

¹⁷¹ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trädgård*.

¹⁷² Linné [1749] 1975, sid. 339.

I Blekehagen/Bakhagen växte 19 äppleträd, 21 päronträd och 2 plommonträd och i den så kallade Kringelhagen stod 15 äpple- och päronträd. Allt som allt fanns det 380 frukt bärande träd på Tomarp år 1753. Hela sydöstra delen av trädgården bestod enligt protokollet av "*wilbane*¹⁷³ med åtskilliga slag ofrukt bärande trän samt *Buskar uti ängwall*¹⁷⁴, och dessa verkar inte ha räknats in i sammanställningen av träd.

Många träd, framförallt plommon- och körsbärsträden, hade gått ut under den stränga vintern 1740, och därför hade många av de träd som nu stod i trädgården dragits upp och planterats ut under von Dürings tid på Tomarp. 14 kvarter "som år 1724 legadt öde"¹⁷⁵ hade odlats upp, och för denna insats fick boställesinnehavare von Düring ekonomisk ersättning.¹⁷⁶

Söder om mangårdsbyggnaden, där det tidigare legat ett litet sparriskvarter anlades år 1746 en så kallad blomsterhage. Den var 49 alnar lång och 17 ½ alnar bred, uppdelad i tre kvarter och omgärdades på södra och östra sidan av "*dubbel stengjärdesgård*"¹⁷⁷. Blomsterhagen fanns kvar år 1753 och innehöll då förutom lavendel även buxbom. På tre sidor inhägnades den av en ligusterhäck och "vid sifwa muren"¹⁷⁸ växte "Rosenträd". Det verkar alltså som om det växte rosor längs husväggen¹⁷⁹.

År 1753 fanns det, som nämndes ovan, några små dammar i trädgården som innehöll rudor. Hur många dammar det var vet vi inte, och inte heller hur många av dem som innehöll fisk. Dammarna i trädgården ansågs vara "*af föga värde och utan särdeles nytta*".¹⁸⁰ Utöver dem fanns dessa dammar på gårdens marker:

1. Giäddedammen i kohagen, vilken var "*i fullgodt stånd med ruder uti*".¹⁸¹
2. Dammen vid Röda Smedia var enligt 1753 års syneprotokoll igenvuxen redan vid von Dürings tillträde, och nu brukades den som äng. Denna damm borde alltså egentligen inte ha stått med i denna lista över dammar som var i gott skick.
3. Skrifwaredammen mitt för fähusporten var i gott skick och innehöll "*Carusser*", det vill säga ruda (*Carassius carassius*).

¹⁷³ Ordets betydelse är oklar.

¹⁷⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trädgård*.

¹⁷⁵ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trädgård*.

¹⁷⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Trädgård*.

¹⁷⁷ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Blomsterhage*.

¹⁷⁸ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Blomsterhage*.

¹⁷⁹ Dessa "Rosenträd" kan möjligen ha varit kvitten (*Cydonia oblonga*). Jakobsson, muntligen, 2011-09-16.

¹⁸⁰ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Fiske och Laxegård*.

¹⁸¹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Fiske och Laxegård*.

4. Ytterligare en damm "*ginnt emot ladugården*" verkar ha varit i gott skick och innehöll rudor.
5. Rosendahlsdammen hade reparerats såväl år 1744 som år 1753 och karp och ruda hade planterats in.
6. En damm i hästhagen hade blivit upprensad någon gång mellan 1746 och 1753.¹⁸²

Följande dammar som verkar ha varit i sämre skick omtalas i 1753 års syneprotokoll:

1. *Melinsdammen*
2. *Tufwedammen*
3. *Präste dito i vången*
4. *Sånnadammen*
5. *Fallekiärs dito*
6. *Hörnesjön*¹⁸³

Laxgården i Rönne å var vid gott skick då von Düring lämnade befälet över Tomarp år 1753. I protokollet nämns att en ny laxgård hade byggts från grunden år 1742 och sedan hade den blivit reparerad en gång.¹⁸⁴ En humlegård med 2324 stänger anlades år 1745 "inom trädgårdshägnaden östanut".¹⁸⁵ Under hösten 1752 anlades dessutom en kumminhage "gint emot Humlegården"¹⁸⁶, alltså även denna sannolikt inom trädgårdshägnaden. Den såg ut att ta sig bra, men gav ännu ingen skörd vid tiden för husesynen. Vi ser alltså hur trädgården under generalmajoren von Dürings tid 1721-1753 gick från att vara en inhägnad gård med enbart fruktträd till att bli en inhägnad med olika växtslag – bärbuskar, humle och kummin. Någon kvarn eller något kvarnställe fanns inte på gården år 1753.¹⁸⁷

¹⁸² LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Fiske och Laxegård*.

¹⁸³ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Fiske och Laxegård*.

¹⁸⁴ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1753, *Fiske och Laxegård*.

¹⁸⁵ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kav.regementet, 1753, första delen, *Humblegård*.

¹⁸⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kav.regementet, 1753, första delen, *Kumminhage*.

¹⁸⁷ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, 1753, första delen, *Qvarn*.

Sammanfattning åren 1721-1753

Stora trädgården:

- Trädgården genomgick en ganska omfattande restaurering.
- Den innehöll ett eller flera unga valnötsträd, 3 körsbärskorneller, 68 äppleträd, 39 päronträd, 163 plommonträd och 40 körsbärsträd år 1753.
- Den bestod av 18 kvarter, varav 14 odlats upp under periodens gång.
- Den var 242 alnar lång och 105 alnar bred.
- Den var ingärdad med 386 $\frac{2}{3}$ famnar stengärdesgård med ris på och 221 famnar risgårde.
- Runt kvarteren planterades krusbärs- och vinbärsbuskar mellan 1730 och 1753.
- En hasselhäck skiljde trädgården från Bakhagen/ Blekehagen.
- I sydost bestod trädgården av icke fruktbarande träd och buskar i ängsmark.
- Det anlades en humlegård med 2324 stänger och en kumminhage inom trädgårdshägnaden under denna period.

Dammarna:

- Trädgårdsdammarna restaurerades (upp till 9 st) och rudor planterades in, men dammarna ansågs ändå vara "af föga värde".
- 12 andra dammar på gårdens ägor omtalas i arkivmaterialet, varav det fanns fisk i 4 st (ruda och karp).

Blomsterhage:

- Söder om mangårdsbyggnaden anlades en så kallad Blomsterhage. Den var rektangulär och indelad i tre kvarter.

Laxgård:

- En ny laxgård byggdes från grunden i Rönne å, och den var i gott skick vid periodens slut.

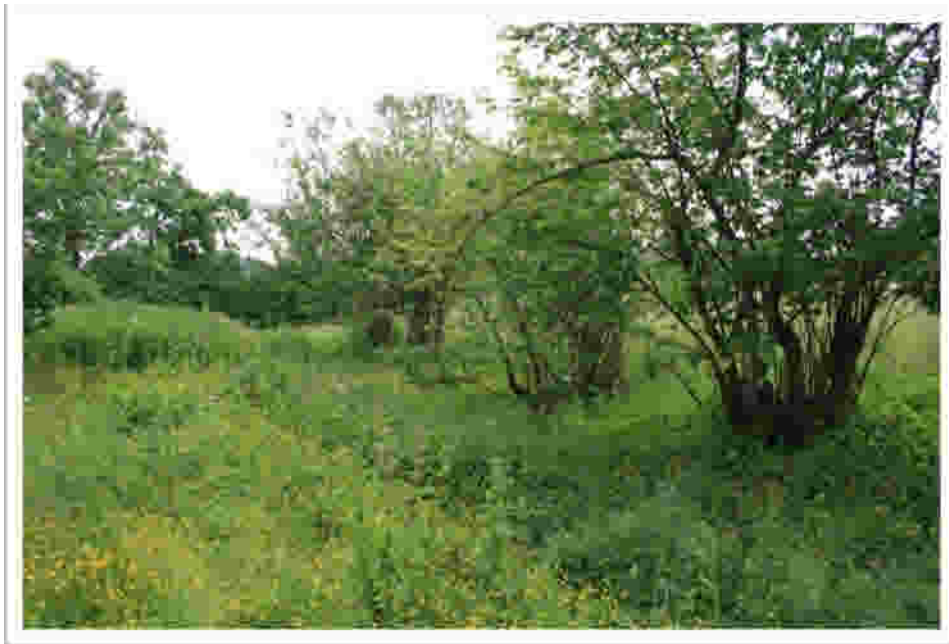
Kvarn:

- Någon kvarn eller något kvarnställe fanns inte på gården år 1753.

Förfallna dammar och utgångna fruktträd

Åren 1753-1765

År 1764 hade ytterligare stenmur byggts omkring trädgården. Den 607 och $\frac{2}{3}$ famnar långa hägnaden bestod nu av 452 famnar stenmur med ris på, och resten, 155 och $\frac{2}{3}$ famnar, var så kallat risgärde. I övrigt verkar inte särskilt mycket förbättringar eller förändringar ha genomförts under Rutger Barnekows och Gustaf Adolf Horns tider på Tomarp när det gäller det Stora trädgården. Tvärtom verkar den ännu en gång ha genomgått ett visst mått av förfall. Trädgården bestod fortfarande av 18 kvarter inhägnade av krus- och vinbärsbuskar och hade en ingångsport av *"furu gallerwärk gjord med ekeram"*¹⁸⁸. I sydost bestod den av olika icke fruktbarande träd och buskar i en äng. Längden och bredden var densamma som angavs år 1753 och hasselhäcken i norr mot Blekhagen fanns kvar.

Figur 28. Mellan Stora Trädgården och Bakhagen/Blekehagen har funnits en hasselhäck åtminstone sedan år 1753. Troligen är det samma häck som finns kvar idag. (Foto: Anna Jakobsson, 2011-06-17)

¹⁸⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor , E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

I *"siälfwa trädgården och begge hagarna"*¹⁸⁹, det vill säga i Stora Trädgården och i Blekhagen och Kringelhagen, fanns år 1764 *"3 oliveträn 70 st äple 40 päron 183 plommon och 53 kirsbärsträn"*¹⁹⁰. Detta var mycket färre träd än vad som fanns vid husesynen år 1753, och i protokollet uppges *"Trädgårdens sumpiga belägenhet"*¹⁹¹ vara anledningen till att så många träd gått ut. Bland annat verkade valnöten inte ha klarat sig. Kommissionslantmätare Joh. Lor. Gillbergs kommentar från 1767 om att det öster om borggården fanns en stor trädgård *"dåck icke af synnerligt värde"*¹⁹² bekräftar att trädgården var ganska förfallen.

I Stora trädgården fanns år 1764 *"3 st dammar af föga värde något igen wuxna som böra uprensas dess utan en liten som för dess belägenhet icke bör bibehållas"*¹⁹³. Också enligt Gillberg innehöll trädgården tre fiskdammar¹⁹⁴. De övriga 5-6 dammar som funnits i trädgården år 1753 hade överste Barnekow låtit fylla igen, med avsikt att förbättra trädgården, men, som protokollföraren skriver:

*" der med ingenting är uträttadt i henseende til dess situation på en Backhelle som är full med Kiällådror, och wattudrag, hwarföre och herr indelningshafwaren lämnas tillstånd, at få efter handen på ett mera tiänligt ställe, denna trädgård omlägga."*¹⁹⁵

Boställesinnehavaren, som år 1764 var Gustaf Adolf Horn, fick alltså tillstånd att efterhand lägga om trädgården på ett torrare ställe eftersom dess dåvarande placering var så full av källådror och vattendrag. Två av dammarna behövde en 14 alnar lång ränna mellan sig, vilken skulle *"nedläggas uti gången med sin pomps-tock"*. Till arbetet skulle behövas lera och sand, men hur denna skulle användas angavs inte. De tre dammar som ansågs värda att bevara skulle rensas upp.

Den tidigare *"Blomsterhagen"* söder om mangårdsbyggnaden kallades för *"trädgård"* år 1764, både i husesynsprotokollet och av lantmätare Gillberg¹⁹⁶. Den verkar ha innehållit ungefär samma växter som tidigare, men dess utformning hade förändrats en aning. *"Blomsterhagen"* hade varit avlång och indelad i tre kvarter medan den nya *"trädgården"* hade fått en mer kvadratisk form. Den var uppdelad i fyra kvarter, med gångar som stötte samman i anläggningens mitt. Inhägnaden bestod av 50 famnar risgårdsgård omkring vilken schersmin och lönn hade planterats. Intill muren, sannolikt husgrunden, stod rosbuskar. I anläggningen stod bux-

¹⁸⁹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

¹⁹⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

¹⁹¹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

¹⁹² Gillberg [1767] 1980, sid. 296.

¹⁹³ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

¹⁹⁴ Gillberg [1767] 1980, sid. 296.

¹⁹⁵ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

¹⁹⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*; Gillberg [1767] 1980, sid. 296.

bom och lavendel i små rader, och där stod också fyra små valnötsträd och växte till sig.¹⁹⁷

År 1764 fanns, utöver de fyra dammarna i Stora Trädgården, följande dammar på Tomarps ägor:

1. En damm i kohagen, som liksom tidigare kallades för "gädde damm". Enligt 1753 års husesyn innehöll den rudor, men 1764 fanns det bara några små rudor kvar. Dammen behövde rensas upp, dämningar lagas och pump byggas.
2. Skrifvaredammen "mit för fähus porten" hade inga "Carrusser" (ruda) kvar, och dess stensättning och dämning behövde förbättras och lagas.
3. I den andra dammen "gint mot ladugården" som tidigare innehållit rudor fanns inte heller någon fisk. Även denna behövde rensas upp, dämningen lagas och en ny "pompstock" behövde läggas, på samma sätt som i Stora Trädgården.
4. Norr om ovanstående damm hade en liten fyrkantig köksdamm tillkommit, vars stensättning behövde göras om. Frågan är om det är den lilla avlånga damm som fanns år 1720 som avses. Troligen är det inte det, eftersom den avlånga dammen uppgavs ligga västerut, och den här norrut, från de andra två dammarna vid ladugården.
5. Rosendalsdammen, som tidigare haft karp och "Carrusser" (ruda) i sig hade nu inte heller någon fisk, och liksom de andra behövde den rensas, lagas och få ny pump.
6. En damm i hästhagen, som liksom de tidigare behövde rensas upp.¹⁹⁸

Dammen vid Röda Smedja var fortfarande igenvuxen år 1764.¹⁹⁹ Dessutom nämndes "*Melins = ... = Präste = Såнна = Fallekiärs = och Korne siö = dammarna som i förra tider varit, men som i krigstider blifwit öde*".²⁰⁰

Uppgifterna stämmer delvis, men inte helt, med kommissionslantmätare Joh. Lor. Gillbergs uppgifter från 1767. Gillberg nämner två fiskrika dammar vid ladugården²⁰¹. Kanske hade det planterats in ny fisk i Skrifvaredammen, och i den andra stora dammen vid ladugården, sedan husesynen genomfördes år 1764. Enligt Gillberg fanns det ytterligare tre fiskdammar på gården, vilka låg i de två beteshagarna.²⁰² Möjligen menar han damm nummer 1, 5 och 6 i uppräkningsen ovan.

¹⁹⁷ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Trädgård*.

¹⁹⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Dammarna*.

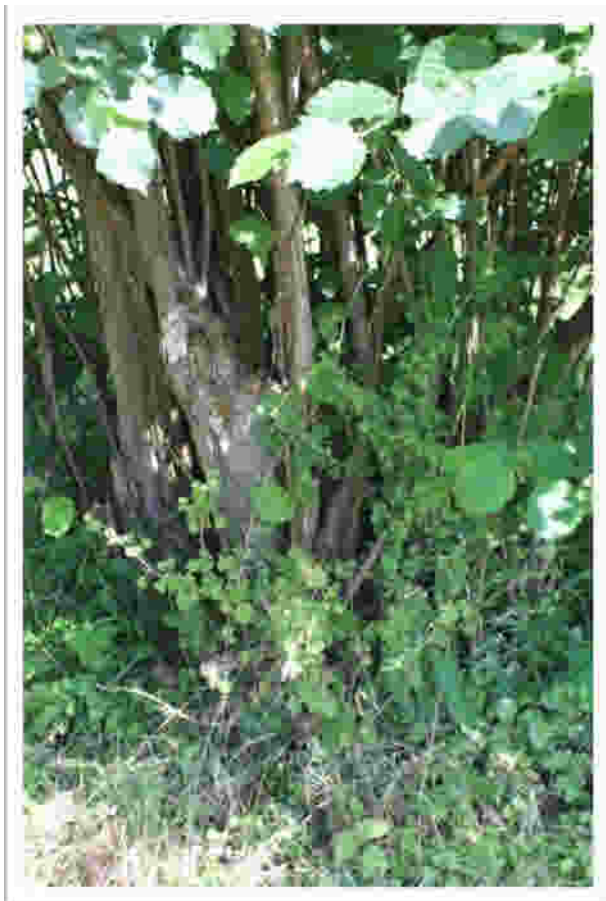
¹⁹⁹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Dammarna*.

²⁰⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Dammarna*.

²⁰¹ Gillberg [1767] 1980, sid. 296.

²⁰² Gillberg [1767] 1980, sid. 296.

Laxgården fanns kvar år 1764, men behövde repareras. En liten sjöbod vid laxgården som använts till att förvara redskapen i beskrevs som alldeles förfallen.²⁰³ Den humlegård med 2324 stänger som von Düring anlagt var alldeles ödelagd, men överste Barnekow hade låtit anlägga en ny på ett "bättre och bequämare ställe". Den nya humlegården innehöll emellertid bara 434 stänger jämfört med de 2324 tidigare.²⁰⁴ Enligt Gillberg räckte humlegårdens skörd till "nödigt behof"²⁰⁵. Kuminhagen som von Düring också låtit anlägga hade gått ungefär samma öde till mötes som humlegården – den hade enligt 1764 års syneprotokoll inte velat trivas, men någon ny hade inte anlagts.²⁰⁶ Inte heller någon kvarn hade byggts²⁰⁷.

Figur 29. Runt Stora Trädgårdens kvarter planterades krusbärs- och vinbärsbuskar någon gång mellan åren 1730 och 1753. Idag finns en mängd frösådda krusbärsplantor i hasselhäcken öster om trädgården. (Foto: Boel Persson, 2011-07-19)

²⁰³ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Fiske i ån*.

²⁰⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Humblegård*.

²⁰⁵ Gillberg [1767] 1980, sid. 296.

²⁰⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Kumin Hage*.

²⁰⁷ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1764, *Qvarn*.

Sammanfattning åren 1753-1765

Stora trädgården:

- Trädgården förföll återigen och många träd gick ut men någon återplantering gjordes inte.
- Den bestod fortfarande av 18 kvarter.
- Den ingärdades av 452 famnar stengärdesgård med ris på och 155 2/3 famnar risgårde.
- Hasselhäcken i norr fanns kvar, troligen den som växer där idag.
- Trädgårdens sydöstra del bestod fortfarande av icke fruktbärande buskar och träd i en äng.
- Humlen vill inte trivas och humlegården flyttades (oklart vart).
- Växterna i kumminhagen trivdes inte och hagen lades igen.

Dammarna:

- I trädgården fanns vid periodens slut tre stycken något igenvuxna dammar och en i mycket dåligt skick. Övriga dammar i Stora Trädgården hade lagts igen.
- Av övriga dammar som innehållit fisk vid förra husesynen var det endast dammen i kohagen som innehöll några små rudor år 1764.
- Skrifvaredammen var stensatt.

Lilla trädgården:

- Blomsterhagen (den Lilla trädgården) söder om mangårdsbyggnaden började kallas för "trädgård".

Laxgården:

- Laxgården var i behov av reparation.

Kvarn:

- Någon ny kvarn hade inte byggts på gårdens ägor sedan Rosendahlsmöllan rivits.

Nyanlagda kanaler och stor damm öster om mangårdsbyggnaden

Åren 1765-1772

Under Bengt Gustaf Frölichs tid på Tomarp verkar åter en del förändringar och förbättringar ha genomförts i trädgården. En damm på 8 x 5 famnar ”*som underhöll syran, at inga växter kunde trifwas*”²⁰⁸ fylldes igen och ett kvarter som år 1774 gav ”*frodig växt*”²⁰⁹ hade anlagts istället. Endast två dammar fanns kvar i Stora Trädgården. Dessa var upprensade ”*men ännu icke iståndsatta til damningen ock pomp*”²¹⁰.

Längs trädgårdens sidor grävdes kanaler under Frölichs ledning, en 80 famnar (ca 142 m) lång kanal på ena sidan och en av 76 famnars (ca 135 m) längd på andra sidan. Kanalerna var 2 ½ alnar (ca 1,5 m) breda och 2 alnar (ca 1,2 m) djupa och hade till syfte att leda vattnet ut ur kvarteren.

Dessutom anlades en damm på 41 x 8 famnar öster om mangårdsbyggnaden, vilken år 1774 hade ”*fast ock stark dämning med rännor ock post*”²¹¹ och vari det hade planterats in rudor. Denna damm kan inte vara någon annan än den som idag ligger kvar öster om mangårdsbyggnaden. Den omnämns av Olle Heimer (1999) och Joakim Thomasson (2000) som ”Vallgraven”²¹² eftersom den betraktats som en direkt rest efter den vallgrav som syns på Burmans avbildning från 1680-talet. Varken vallgraven eller dammen omtalas i det arkivmaterial från sent 1600-tal och framåt som studerats under arbetet med den här rapporten, inte förrän husesynprotokollet berättar om den stora dammen som anlagts mellan åren 1764 och 1774. Det intressanta är att det står att dammen anlades, inte att den rensades eller förbättrades eller något sådant. Dess placering och storlek gör förstås att det ligger nära till hands att tro att det fanns tydliga spår kvar efter vallgraven när dammen anlades, men det verkar som om vallgraven varit helt tagen ur bruk under en längre tidsperiod. Om den varit helt igenlagd framgår inte av arkivmaterial. 41 x 8 famnar motsvarar ungefär 73x14 m, vilket är större än de 60 x 12 meter som Thomasson uppmätte år 2000²¹³, så dammen öster om mangårdsbyggnaden är mindre idag än den var år 1774.

²⁰⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²⁰⁹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²¹⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²¹¹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²¹² Thomasson, 2000; Heimer, 1999, sid. 5.

²¹³ Thomasson, 2000, sid. 7.

Figur 30. Dammen öster om mangårdsbyggnaden anlades mellan åren 1764 och 1774. Rudor planterades då in, men de fanns inte kvar vid 1700-talets slut. (Foto: Anna Jakobsson, 2011-07-19)

Det noterades vidare vid husesynen år 1774 att överste Frölich hade låtit utvidga trädgården mot söder och norr, men exakt hur detta hade gjorts beskrivs inte. På östra sidan hade en ny gärdesgård, 210 famnar av ene och törne, anlagts, och i söder hade ett stengärde uppförts. Stora Trädgården sträckte sig, precis som tidigare, förbi östra mangårdsbyggnaden. Ett brygghus hade uppförts i söder, där ingången till trädgården var genom furuporten av *"gallerwärc i ekeram, hängsel och lås"*²¹⁴. Porten var placerad vid den nyanlagda stenmuren med ris på, vilken därmed utgjorde trädgårdens kortända i söder. Trädgården innehöll *"ordentliga kvarter och gångar, [...] omgifvna med krus- och vinbärsbuskar"*²¹⁵. Bärbuskarna som planterats under von Dürings tid fanns alltså kvar år 1774, och trädgården verkar ha gett ett organiserat och välskött intryck. Den uppgavs innehålla *"3 Olive-trän, 70 äpla= 40 päron = 180 plommon = ock 50 kirsbärsträn"*²¹⁶, men frågan är om träden alls räknades vid den här husesynen, det verkar snarare som om uppgifterna från förra husesynen skrivits av. En stor hasselhäck fanns det år 1774. Antagligen är det häcken i trädgårdens norra del som åsyftas, för mot öster avgränsades ju trädgården av en nyanlagd gärdesgård av ene och törne. Dessutom fanns *"en allée med willa trän, på gången från porten i norr framför östra mangårds-byggning"*.²¹⁷

²¹⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²¹⁵ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²¹⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²¹⁷ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

”Översten”, vilket här måste innebära den nytiltråde indelningshavaren överste von Platen, hävdade under husesynen att han ansåg att träden stod för tätt, och att de därför inte kunde bära tillräckligt mycket frukt. Han förbehöll sig rätten att få lov att ta bort de träd som ”stå hwarannra till hinder och skada”²¹⁸. Detta tyckte Synerätten verkade rimligt, och översten gavs tillstånd att göra det som var tjänligast och mest förmånligt för trädgården.²¹⁹

Söder om mangårdsbyggnaden fanns den lilla trädgården med buxbom, lavendel och fyra små valnötsträd kvar. Nu hade den hägnats in med 50 famnar stengårdsgård utanför vilken det växte schersmin och lönn, liksom det gjort runt den tidigare risgärdesgården.²²⁰

Samma dammar som beskrevs i 1764 års protokoll fanns kvar tio år senare, och nu var flera uppensade och istandsatta. Huruvida de innehöll fisk framgår inte, men det är troligt att så var fallet. Utöver dammarna i trädgården fanns följande dammar:

1. Gäddedammen i kohagen, som dock inte blivit förbättrad sedan år 1764.
2. Skrifwaredammen mitt för fähusporten, vilken var ”uppränsad och färdig”.
3. ”En damm gent emot Ladugården”²²¹ hade också lagats och istandsatts
4. Norr om ovanstående låg en liten damm, vid brygghuset. Den var dock i princip igenfylld enligt protokollet.
5. Rosendahlsdammen
6. En damm i hästhagen.

Dammen vid Röda Smedja var liksom vid de senaste husesynerna igenvuxen och därutöver nämns i 1774 års syneprotokoll ”*Melins = Tufwe, Präste = Sanna = Fal-lekjärs och Hornesjödammarna, som i förra tider varit, men som i krigstider blifwit öde*”.²²²

Laxgården fanns kvar år 1774²²³, liksom den humlegård som överste Barnekow låtit anlägga. Den senare ville emellertid inte riktigt trivas. På grund av detta, och på grund av att det var dyrt att få tag i stänger, som måste köpas och fraktas långväga ifrån, bad ”Herr tilträdaren”, det vill säga Philip Julius Bernhard von Platen, om att få bli förskonad från underhållet av humlegården. Humlegården kostade, enligt honom, mer än vad den gav nytta.²²⁴ Önskemålet bifölls.²²⁵ Någon ny kumminhage hade inte anlagts sedan den förra tagits bort, och inte heller någon kvarn.

²¹⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²¹⁹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Trädgård*.

²²⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Än en liten trädgård [...]*.

²²¹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, syneprotokoll, 1753-1810, år 1774, *Dammar*.

²²² LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, syneprotokoll, 1753-1810, år 1774, *Dammar*.

²²³ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, syneprotokoll, 1753-1810, år 1774, *Fiske*.

²²⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1774, *Humlegård*.

²²⁵ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1798, *Humlegård*.

Sammanfattning åren 1765-1772

Stora trädgården:

- En hel del förändringar och förbättringar genomfördes.
- Trädgården utvidgades åt norr och söder.
- Kanaler grävdes längs trädgårdens sidor: 2,5 alnar breda och 2 alnar djupa. Den ena var 80 famnar lång och den andra 76 famnar.
- En risgårdsgård uppfördes i öster, 210 famnar lång av ene och törne.
- Intill ingångsporten till trädgården i söder, lades en stenmur med ris ovanpå.
- Ett brygghus uppfördes söder om Stora trädgården.
- Det fanns fortfarande en stor hasselhäck, antagligen är det den gamla häcken i norr som åsyftas.

Dammarna:

- Endast två dammar fanns kvar i Stora trädgården.
- En damm på 41x8 famnar anlades öster om mangårdsbyggnaden. Rudor planterades in.
- Samma dammar som beskrevs i 1764 års protokoll fanns kvar år 1774, och nu var flera upprensade och iståndsatta.

Lilla trädgården:

- Den Lilla trädgården fanns kvar, och hägnades in med 50 famnar stengårdsgård.

Laxgården:

- Laxgården fanns kvar.

Kvarn:

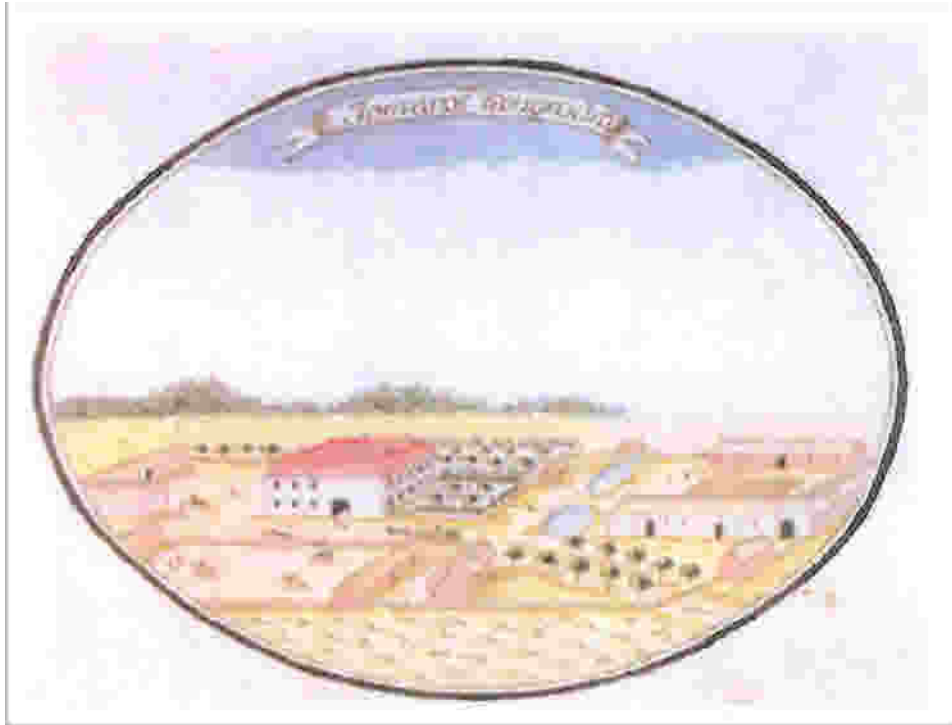
- Någon ny kvarn hade inte byggts sedan Rosendahlsmöllan revs under 1700-talets första hälft.

Humlegård:

- Humleplantorna trivdes inte på den nya platsen, och von Platen fick tillstånd att ta bort humlegården.

Vidmakthållen trädgård och kvarn till husbehovsmalning

Åren 1772-1796

Figur 31. Rålamb's akvarell visar två dammar vid ladugården. (Rålamb, troligen 1790-tal, ur; Edström & Johnson, 2001, sid. 33)

Under överste von Platens befäl 1772-1796 verkar Tomarp ha hållits i gott skick. Några stora upprustnings- eller anläggningsarbeten genomfördes inte i trädgården, men det som redan fanns vidmakthölls och vissa mindre förbättringar gjordes. År 1798 var trädgården inhägnad på norra och västra sidorna med en hög stenmur och i öster med "så kalladt flätegiärde"²²⁶. Trädgården sträckte sig fortfarande norr och öster om mangårdsbyggnaden och i söder fanns ingången kvar genom en "port af Gallerwärck och Ekeram" vid brygghuset. Anläggningen upp-gavs vara indelad i ordentliga gångar och kvarter, vilka omgavs av krusbärs- och vinbärsbuskar så som de gjort alltsedan von Dürings tid på Tomarp.

226 Ett flätgärde var en gärdsgård av flätade vidjor. Under sin skånska resa 1749 såg Linné ett "Flätgärde av upprättade enestörrar, emillan vilka horisontelle enespön voro tätt flätade, men övers-ta enespröten voro vridne såsom rep om varandra. Linné [1749] 1975, sid. 90.

I trädgården fanns "Oliveträd, 135 st äpleträd, 34 päron träd, och 65 kirsbärsträd" samt en hasselhäck och flera vilda träd. I trädgårdens norra del fanns två dammar kvar, vilka blivit rensade mellan 1772-1796. Längs trädgårdens sidor löpte fortfarande de kanaler som överste Frölich låtit anlägga, och flera broar hade byggts över dem. En trädskola hade anlagts och dammen öster om mangårdsbyggnaden hade rensats upp.²²⁷ Det verkar inte som om dammen innehöll någon fisk längre, för den räknas inte med bland gårdens fiskdammar.

Den "Lilla trädgården" söder om mangårdsbyggnaden fanns kvar och bestod liksom tidigare av fyra kvarter med buxbom, lavendel och fyra valnötsträd. Den omgärdades av 50 famnar stengärdesgård och en häck av lönn och något som protokollföraren uppenbarligen inte kände till, sannolikt schersmin precis som vid den förra husesynen.²²⁸

År 1798 var endast 5 fiskdammar i gott skick, två stycken i trädgården, en i kohagen samt två vid ladugården (Skrifwaredammen och den andra nära ladugården). Den lilla dammen norr om ladugårdsdammarna hade nästan blivit helt igenfylld i samband med att brygghuset uppfördes. Rosendahlsdammen, hästhagedammen och dammen vid Röda smedja hade alla blivit "utgräfwda och till äng forwandlade". "Melins= Tufve= Präste=Sonne= Fällekjärs= och Hornesjö dammarna" var liksom vid förra husesynen "ouptagna".²²⁹ De enda dammar som syns på Rålamb's akvarell (figur 31) från 1790-talet är de två dammarna vid ladugården.

Mellan 1774 och 1798 anlades en kvarn öster om gården till husbehovsmalning och siktnings. Kvarnen hade två stenar som drevs med "öfwerfall och uthjul".²³⁰ Humlegården hade von Platen fått tillstånd att ta bort, så någon sådan fanns inte år 1798, och inte heller någon kumminhage.²³¹

Brunnen i ladugården rapporterades vara förfallen, och till vattning av djuren användes numera en källa som låg öster om ladugården.²³²

²²⁷ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1798, *Trädgård*.

²²⁸ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1798, *Lilla trädgården*.

²²⁹ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1798, *Fiskedammar*.

²³⁰ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1798, *Qvarn*.

²³¹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1798, *Humlegård*; KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1798, *Kumminhage*.

²³² LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1798, *Brunn i Ladugården*.

Sammanfattning åren 1772-1796

Stora trädgården:

- Inga stora arbeten genomfördes, men trädgården vidmakthölls.
- Trädgården inhägnades i norr och väster med en hög stenmur.
- Inhägnaden i öster bestod av "så kalladt flätegiärde".
- Kvarteren omgärdades fortfarande av krusbärs- och vinbärsbuskar.
- Över kanalerna byggdes flera broar.
- En trädskola anlades.

Dammarna:

- Två dammar fanns kvar i Stora trädgårdens norra del. Utöver dessa var det endast dammen i kohagen och två dammar vid ladugården som var i gott skick.
- Dammen öster om mangårdsbyggnaden rensades upp, men det verkar inte ha funnits någon fisk kvar i den.

Lilla trädgården:

- Fanns kvar och såg likadan ut som tidigare.

Laxgården:

- Fanns kvar fram till år 1798.

Kvarn:

- En kvarn för husbehovsmalning anlades öster om gården.

Nytt vattningsställe:

- Brunnen i ladugården var förfallen, och en källa öster om ladugården användes för vattning av djuren.

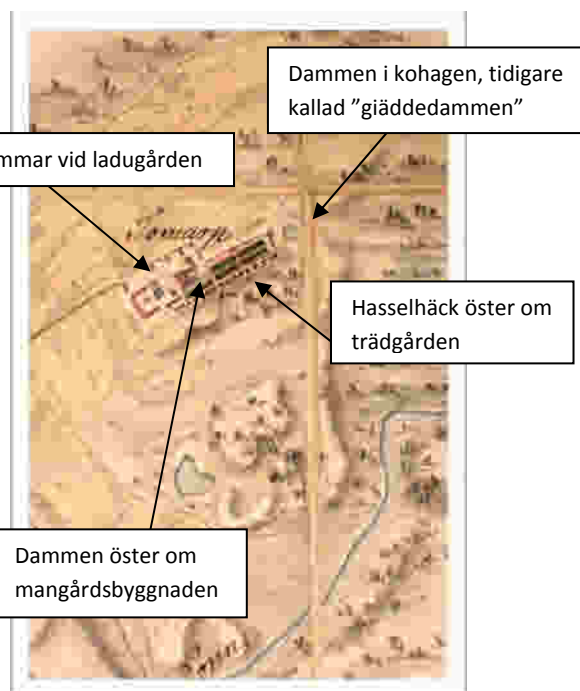
Välskött trädgård och borttagen laxgård

Åren 1796-1809

År 1810, då Bror Cederström lämnade över ansvaret för Tomarp till Hans Henric von Essen, rapporterades att trädgården och dammarna var väl underhållna, liksom trädgårdens inhägnad. I trädgården fanns de två små dammarna kvar, liksom kanalerna längs trädgårdens sidor. Även dammen öster om mangårdsbyggnaden omnämns i husesynsprotokollet. Trädgården innehöll "åtskilliga wilda trän, lönn och Hasselhäckar, samt [...] 25 päronträd, 163 äppleträn, 6 Oliveträn 38 körsbärs och 46 plommonträd utom flere trädsorter."²³³ Att det nu talades om hasselhäckar i plural tyder på att hasselhäcken i öster planterades under denna period, en hypotes som förstärks av att häcken syns på en karta från år 1804 (figur 33) men inte på den karta som upprättades 1796-1804 (figur 32). Trädgården var fortfarande "indeltd med ordentliga qvarter och försedd med krusbärs och winbärsbuskar"²³⁴. Längs dess västra sida hade ett trästaket uppförts, men det framgår inte om det innebar att stenvuren, som tidigare legat där, tagits bort²³⁵.

Figur 32. Två dammar vid ladugården och två i Stora trädgården syns inte på kartan, men fanns vid denna tid. (KA, 400:17B:0051, Fältkarta öfver Qvidinge, Åbys, Bonarps och Ljungbys hedar, 1796-1804)

Figur 33. Inte heller på kartan från år 1804 syns de två dammarna i Stora trädgården. (KA, 400:17B:114, Fält-Karta öfver Trackterna emellan Betjane Å och Skogen Södra Åsen, 1804)

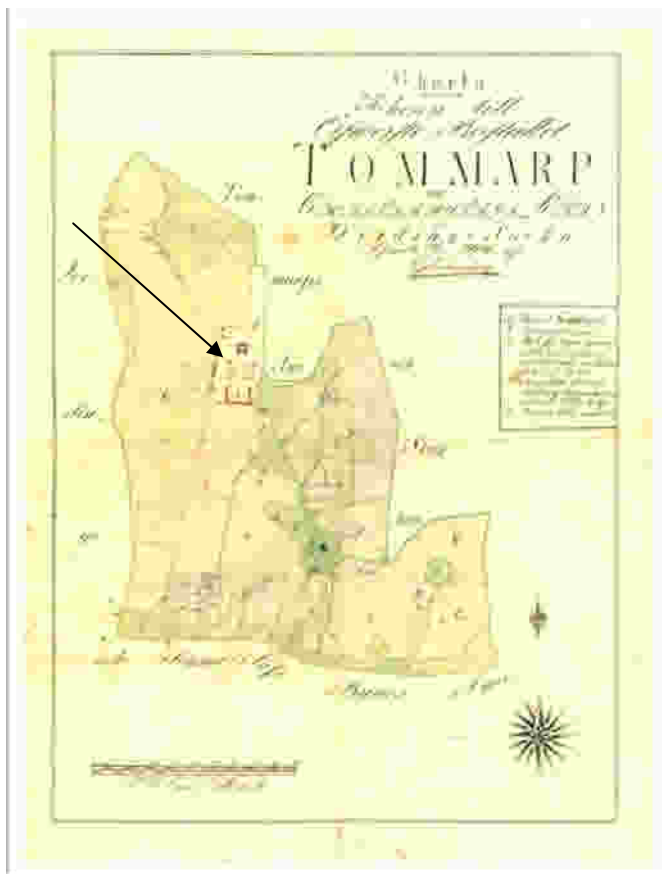
²³³ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Trädgård*.

²³⁴ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Trädgård*.

²³⁵ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Gärdesgårdarne*.

Figur 34. Hasselhäcken öster om Stora trädgården anlades sannolikt mellan 1796 och 1804. På bilden syns Jane Jansen och Anders Biwall i färd med att mäta upp det område som skulle undersökas med georadar. Hasselhäcken skymtar bakom dem, under de stora träden. (Foto: Boel Persson, 2011-07-18)

Figur 35. Kartan över Tommarps åker visar de två dammarna vid ladugården, men inga andra dammar i gårdens närhet. (KA, 400:17B:94b, *Charta öfver åkeren till ÖfwersteBostället Tommarp uti Christianstads län och Qvidinge sockn*, år 1806)

Om den lilla trädgården söder om mangårdsbyggnaden rapporterades inte särskilt mycket vid husesynen år 1810, men under rubriken *Gärdesgårdarne* nämns att gärdesgården söder om den lilla trädgården blivit flyttad och omlagd. Vart gärdesgården flyttats framgår inte. Kanske hade stenarna använts till den stenmur som lagts "*Från wattningsstället wid möllan förbi damarne och sedermera från södra hörnet af chefsstallet[...]*"²³⁶ Av denna information framgår att det, liksom vid förra husesynen, var källan öster om ladugården, i närheten av möllan, som användes som vattningsställe för djuren. Den brunn som funnits i ladugården fungerade alltså inte längre och hade inte iståndsatts under de senaste åren.

Liksom år 1798 var totalt fem fiskdammar i bruk år 1810, och det var samma som vid föregående husesyn – En damm i kohagen, två i trädgården och två vid ladugården. Dessa var "*förswarligt underhållne*".²³⁷ De två dammarna i trädgården syns inte på kartorna från omkring år 1800 (figur 32 och 33), men de fanns alltså där. Däremot syns både dammarna vid ladugården och dammen i kohagen på en karta från år 1804. Även dammen öster om mangårdsbyggnaden syns, men den räknades uppenbarligen inte till fiskdammarna.

Laxgården togs bort före år 1798, och år 1810 uppgavs fisket i ån vara mindre förmånligt. Någon sjöbod fanns inte heller kvar.²³⁸ Inte heller någon humlegård eller kumminhage fanns på Tomarp år 1810.²³⁹

Kvarnen öster om gården, som anlagts någon gång mellan 1774 och 1798, fanns kvar, men vissa saker, såsom vattenrännan, "uthjulet" och stenmuren under huset och vid vattenhjulet, behövde renoveras. Det hävdades att kvarnens nytta var så liten att underhållskostnaderna inte kunde försvaras. Vattentillförseln kom endast från de två ovanför liggande dammarna, vilka fylldes på från naturliga källådror och större delen av året gick det endast att mala 3 till 4 skäppor malt i veckan. Under en del av sommaren fylldes dammarna mycket långsamt vilket gav så lite vattenkraft att malningen måste upphöra helt. Det fördes till protokollet år 1810 att "Herr tillträdaren", det vill säga Hans Henric von Essen, istället önskade uppföra en väderkvarn för husbehovsmalning. Detta samtyckte inte synerätten till, så vattenkvarnen fick bli kvar.²⁴⁰

²³⁶ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Gärdesgårdarne*.

²³⁷ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Fiskedammarne*.

²³⁸ LLA, Södra Åsbo häradsrätt, AVa:3, 1753-1810, år 1798, *Fiske i Ån Rön*; KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Fiske*.

²³⁹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Humlegård och Kumminhage*.

²⁴⁰ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1810, *Qvarn*. Se även "utslaget" i slutet av protokollet.

Sammanfattning åren 1796-1809

Stora trädgården:

- Stora trädgården underhölls väl, liksom dess inhägnad.
- Den var fortfarande indelad i "ordentliga" kvarter.
- Den innehöll fortfarande krusbärs- och vinbärsbuskar.
- Hasselhäcken i öster planterades troligen mellan 1796 och 1804.
- Längs trädgårdens västra sida uppfördes ett trästaket.
- Det låg två dammar i trädgårdens norra del.

Dammarna:

- De två dammarna i trädgårdens norra del underhölls väl.
- Utöver dammarna i trädgården fanns endast 3 fiskdammar, samma som vid förra husesynen.
- Dammen öster om mangårdsbyggnaden fanns kvar.

Lilla trädgården:

- Hur Lilla trädgården såg ut och vad den innehöll är oklart, men det verkar som om den fanns kvar.

Laxgården:

- Laxgården togs bort före år 1798.

Kvarnen:

- Vattenkvarnen behövde renoveras och ansågs inte tjäna sitt syfte. Boställesinnehavaren fick dock inte tillstånd av synerätten att riva den.

Vattenanläggningarna på Tomarp 1810-2011

– summarisk genomgång

Fem dammar kvar, varav två fiskedammar

Åren 1810-1857

År 1857 var trädgården fortfarande indelad i kvarter och innehöll omkring 200 st. fruktträd, ett stort antal bärbuskar och vilda träd samt häckar av hassel och lönn. Trädgården avgränsades mot gårdssidan med ett 120 alnar (ca 70 m) långt rödmålat staket "av ekestolpar, ekeåsar och fururibbor" och åt övriga håll av stengärdesgård. Dammen öster om mangårdsbyggnaden omnämns, liksom de två små dammarna i trädgården. Fiskedammar fanns det endast två, en vid ladugården och en i kohagen.²⁴¹ Dammen i kohagen syns som en liten prick på kartan från år 1848 (figur 36), och sannolikt fanns det inte mycket kvar av den, men den innehöll alltså fortfarande fisk. I trädgårdsdammarna verkar det dock inte ha funnits någon fisk kvar vid denna tid.

På de militära kartorna från 1800-talets mitt syns ett flertal vattensamlingar öster om gården (figur 36 & 37), men detta är inga fiskdammar utan sannolikt endast sumpiga områden eller vattensamlingar som bildats i de låga områdena mellan beteshagen Enets kullar. På militära kartor från 1800-talet överdrevs ofta storleken på såväl höjder som vattensamlingar.

²⁴¹ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1857, *Trädgård*.

Figur 36. År 1857 fanns endast två fiskdammar på Tomarp – en vid ladugården och en i kohagen norr om trädgården. I de två dammarna i Stora Trädgården verkar det inte ha funnits någon fisk vid denna tid. Kartan är från år 1848. (KA, Topografiska kåren/Generalstabens topogr. avdelning, 65:3, *Karta öfver Bonarps och Ljungby hedar recognocerad år 1848*)

Figur 37. De stora vattensamlingarna som syns öster om gården är inga fiskdammar utan sannolikt naturliga vattensamlingar vars storlek överdrivits på den militära kartan (KA, 400:17B:102, *Trakten kring Ljungby och Bonarps hedar, u.å.*)

Dammarna i Stora Trädgården läggs igen

Åren 1857-1888

När de sista fiskdammarna lades igen är oklart, eftersom husesynsprotokollen under 1800-talet blev allt mindre utförliga, samtidigt som kartmaterialet är bristfälligt. Vi kan dock slå fast att de lades igen någon gång mellan åren 1857 och 1888, eftersom de omnämns i husesynsprotokollet från 1857 men inte finns med på uppmätningsskartan från 1888 (figur 39). Då Gustaf Ljunggren författade sitt verk om *Skånska herregårdar* på 1850-talet fanns tre dammar i trädgården²⁴². Vi kan då tänka oss att han räknade de två små dammarna i norr samt dammen öster om mangårdsbyggnaden. Varken i 1863 eller 1873 års syner nämns några dammar²⁴³.

Troligast är att dammarna i Stora Trädgården och dammen i kohagen lades igen omkring år 1869, det år då Tomarp upphörde att fungera som översteboställe och istället började arrenderas till lantbrukare. Det är troligt att en ordentlig rationalisering av gårdens lantbruk gjordes i samband med detta skifte, och att dammarna inte var tillräckligt värdefulla för att behållas.

Tre dammar kvar på Tomarp

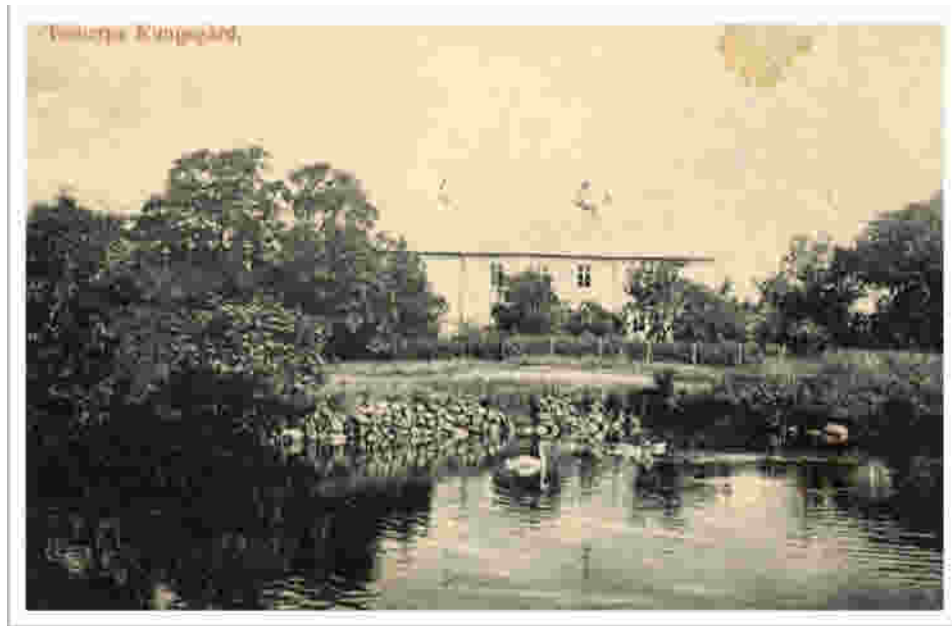
Åren 1888-2011

De dammar som än idag finns kvar på Tomarp är de två vid ladugården som fanns redan under sent 1600-tal. Dessutom finns dammen öster om mangårdsbyggnaden kvar, vilken anlades mellan 1764 och 1774. Detta är de tre dammar som funnits på gården under hela 1900-talet (se figur 38, 40 & 41)

Hur trädgårdsanläggningarna och vattenanläggningarna på Tomarp såg ut och användes från senare delen av 1800-talet fram till slutet av 1900-talet återstår att utreda ordentligt.

²⁴² Ljunggren, 1852-1863, opag.

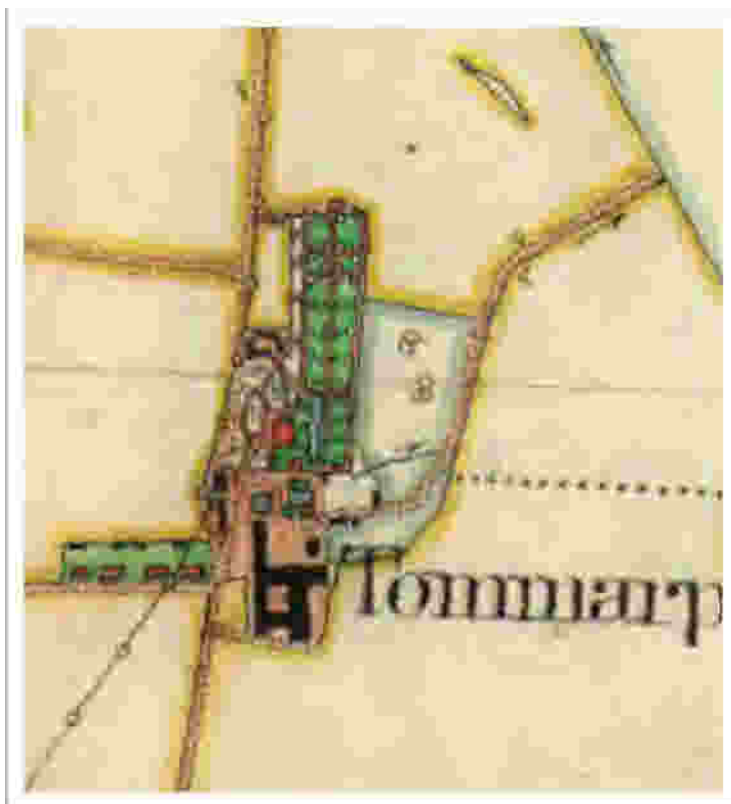
²⁴³ KA, Krigskollegii husesynskontor, E:IV, Norra skånska kavalleriregementet, år 1863 och 1873.

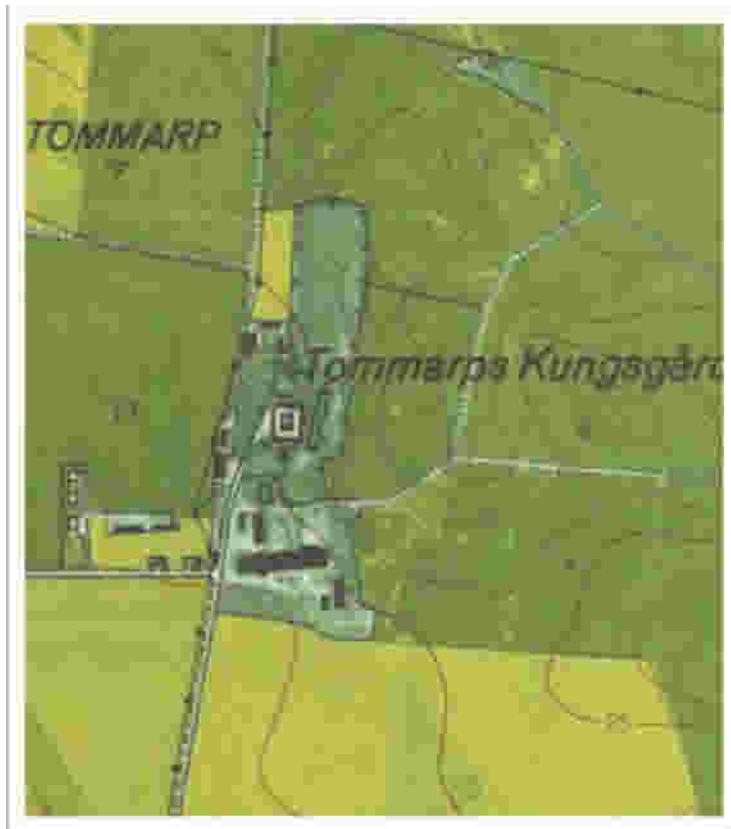
Figur 38. Vykortet från tidigt 1900-tal visar dammen väster om Skrifwaredammen, det vill säga en av de två dammarna vid ladugården som härstammar från 1600-talet eller tidigare.

Figur 39. År 1888 hade dammarna i Stora trädgården lagts igen, men de två dammarna vid ladugården fanns kvar, liksom dammen öster om mangårdsbyggnaden. (Lantmäteriet, Lantmäterimyndigheternas arkiv, 11-KVJ-182, *mätning 1888*)

Figur 40. vid 1900-talets början fanns samma tre dammar som finns på Tomarp än idag, två vid ladugården och en öster om mangårdsbyggnaden. (Lantmäteriet, Rikets allmänna kartverks arkiv, Klippan J112-3-46, *Häradsekonomska kartan 1926-34*)

Figur 41. På ekonomiska kartan från år 1970 syns endast en damm vid ladugården, men båda två bör ha funnits där. (Lantmäteriet, Rikets allmänna kartverks arkiv, Kvidinge J133-3C5f72, *Ekonomiska kartan* 1969-70)

Figur 42. Idag finns de två dammarna vid ladugården samt dammen öster om mångårdsbyggnaden kvar. (Ortofoto: ©Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959)

Dammarnas ungefärliga placering

9. Det här är byn Såna, och "Sånnadammen" bör ha legat här i närheten.

3. Här, i kohagen norr om Stora trädgården, låg "Gäddedammen". Kanske låg även "Hornesjön" och "Hörsedammen" i samma kohage.

1. Stora Trädgården, vilken innehöll ett antal dammar fram till slutet av 1800-talet, hade/har ungefär den här utbredningen.

2. Dammen öster om mangårdsbyggnaden finns fortfarande kvar.

10. "Enet", som ligger öster om Tomarp, har fungerat som hästhage. Möjligen låg "Dammen i hästhagen" här någonstans.

8. I det här trädbevuxna området nordväst om kyrkan i Kvidinge finns spår av ett tidigare dammsystem. Möjligen kan "Prästedammen", som ska ha legat "i vången nära prästgården" vara en av dessa dammar.

6. Precis norr om ladugården har legat tre eller fyra dammar. De två största, "Skrifwaredammen" och "Dammen ovanför Skrifwaredammen" finns fortfarande kvar.

5. Ungefär här låg "Dammen vid Röd Smedja", för här låg torpet som kallades för Röd Smedja.

7. Här låg ett torp som kallades för Rosendal, och troligen låg "Rosendahlsdammen", "Mellúmdammen" och Tufvedammen i närheten.

4. Den "Damm på Qwidinge lilla fälad" som omtalas i arkivmaterialen kan möjligen vara denna damm som fortfarande finns kvar.

1. Dammarna i Stora Trädgården
2. Dammen öster om mangårdsbyggnaden
3. Gäddedammen i kohagen
4. Damm på Qwidinge lilla fälad
5. Damm vid Röd Smedja
6. Skrifwaredammen och de andra dammarna vid ladugården
7. Rosendalsdammen, Mellúmdammen och Tufvedammen
8. Prästedammen
9. Sånnadammen
10. Damm i hästhagen

Vattenanläggningar och andra inslag i Tomarps gårdsmiljö, år för år

Element	Omnämnd år	Tolkning av, eller citat från, arkivmaterialet
Dammarna i den stora trädgården	1672	6-7 st "ofärdige"
	1683	Möjligen 4 små karussdammar "wüyd macht", alltså vidmakthållna.
	1720	Dammarna igenvuxna
	1730	8 dammar uppensade och förbättrade, oklart om alla verkligen låg i den stora trädgården.
	1746	4 stycken
	1753	9 st, varav några innehöll små rudor, oklart om alla verkligen låg i den stora trädgården. "af föga värde och utan särdeles nytta"
	1764	3 fiskdammar "af föga värde". Något igenvuxna, behövde rensas upp + 1 som borde läggas igen.
	1774	2 dammar kvar, uppensade "men ännu icke iståndsatta til damningen ock pomp". Kanaler hade grävts längs trädgårdens sidor + damm på 41x8 famnar med rudor i hade anlagts öster om mangårdsbyggnaden.
	1798	2 dammar kvar, vilka var uppensade, liksom dammen öster om mangårdsbyggnaden. Kanalerna längs trädgårdens sidor fanns kvar.
	1810	2 st. dammar väl underhållna
	1857	2 dammar kvar, innehöll inte fisk.
	1888	Alla dammar i trädgården igenlagda.
Dammen öster om mangårdsbyggnaden	1764-1774	Dammen anlades och rudor planterades in.
	1798	Hade blivit uppensad.
	2011	Dammen finns kvar.

Gäddedammen i koghagen norr om trädgården	1702	Verkar ha ansetts viktig att hålla i stånd.
	1709	I gott skick
	1720	I förhållandevis gott skick
	1753	"i fullgodt stånd med ruder uti."
	1764	Behövde rensas upp, dämningen behövde lagas och pump byggas. Endast några små rudor kvar.
	1774	Hade inte blivit restaurerad sedan förra synen.
	1798	I stånd.
	1810	"Försvarligt underhållen"
	1857	En av två kvarvarande "fiskedammar" på gården.
	1888	Dammen igenlagd.
Damm på Qwidinge lilla fälad	1702	Verkar ha ansetts viktig att hålla i stånd
	1709	Behövde repareras
	1720	Igenvuxen
Damm vid Röd Smedja	1702	Verkar ha ansetts viktig att hålla i stånd
	1709	Behövde repareras för vägens skull som gick mellan Tomarp och kyrkan.
	1720	I förhållandevis gott skick
	1753	Helt igenvuxen. Brukades som äng.
	1764	Fortfarande igenvuxen
	1774	Fortfarande igenvuxen
	1798	Fortfarande igenvuxen.
Skrifwaredammen mitt för fähusporten	1702	Oklart om det är denna som åsyftas, men kan vara så.
	1709	Oklart om det är denna som åsyftas, men kan vara så. Behövde rensas upp, fisken hade dött pga köld.
	1720	Namnges. Verkar vara i förhållandevis gott skick.
	1753	I gott skick, innehöll "Carusser"
	1764	Ingen fisk kvar. Stensättningen och dämningen behövde lagas.
	1774	"uppränsad och färdig"
	1798	I stånd.
	1810	"Försvarligt underhållen"
	1857	En damm vid ladugården innehöll fisk.

		Kan vara Skrifwaredammen eller nedanstående damm.
	2011	Dammen finns kvar.
Damm "ovanför" Skrifwaredammen, nära ladugården	1702	Oklart om det är denna som åsyftas, men kan vara så.
	1720	I förhållandevis gott skick.
	1709	Oklart om det är denna som åsyftas, men kan vara så. Behövde rensas upp, fisken hade dött pga köld.
	1720	I förhållandevis gott skick
	1753	Oklart om det är denna som åsyftas, men troligen är det så. I gott skick, innehöll rudor.
	1764	Oklart om det är denna som åsyftas, men troligen är det så. Ingen fisk kvar. Behövde rensas upp och förbättras.
	1774	Oklart om det är denna som åsyftas, men troligen är det så. Lagad och iståndsatt.
	1798	I stånd.
	1810	"Försvarligt underhållen"
	1857	En damm vid ladugården innehöll fisk. Kan vara denna eller Skrifwaredammen.
	2011	Dammen finns kvar.
Liten fyrkantig köksdamm norr om ovanstående damm	1764	Kan vara samma som nedanstående damm. Stensättningen behövde göras om.
	1774	Hade i princip lagts igen i samband med att brygghuset uppförts.
	1798	Igenfylld till större delen.
Liten avlång damm västerut vid fähuslängan	1720	I förhållandevis gott skick
	1753	Sannolikt inte en av de som omtalas.
Rosendahlsdammen	1720	I förhållandevis gott skick
	1753	Reparerad vid två tillfällen, innehöll karp och "Carusser"
	1764	Ingen fisk kvar. Behövde rensas, lagas och få ny pump.
	1774	Oklar status.

	1798	Utgrävd och omvandlad till äng.
Mellúmdammen, mellan dammen, väster om Rosendahlsdammen	1720	Förstörd under "förra danska kriget". I dåligt skick. Användes sannolikt inte längre.
	1753	I dåligt skick.
	1764	Användes inte längre.
	1774	"öde"
	1798	Oupptagen
Tufvedammen, väster om Mellindammen	1720	Förstörd under "förra danska kriget". I dåligt skick. Användes sannolikt inte längre.
	1753	I dåligt skick
	1764	Användes inte längre.
	1774	"öde"
	1798	Oupptagen
Prästedammen, i vången nära prästgården	1720	Förstörd under "förra danska kriget". I dåligt skick. Användes sannolikt inte längre
	1753	I dåligt skick
	1764	Användes inte längre
	1774	"öde"
	1798	Oupptagen
Sånnadammen	1720	Förstörd under "förra danska kriget". I dåligt skick. Användes sannolikt inte längre.
	1753	I dåligt skick
	1764	Användes inte längre.
	1774	"öde"
	1798	Oupptagen
Ekel[...]dammen	1720	Förstörd under "förra danska kriget". I dåligt skick.
	1753	Nämns inte
Fallekiärsdammen	1720	Förstörd under "förra danska kriget". I dåligt skick. Användes sannolikt inte längre.
	1753	I dåligt skick
	1764	Användes inte längre.

	1774	"öde"
	1798	Oupptagen
Hornesjön, i kohagen	1720	Förstörd under "förra danska kriget". Användes sannolikt inte längre.
	1753	I dåligt skick
	1774	"öde"
	1798	Oupptagen
Hörsedammen, i kohagen	1720	Förstörd under "förra danska kriget". I dåligt skick.
	1753	Nämns inte
Damm i hästhagen	1753	Upprensad någon gång mellan 1746 och 1753
	1764	Behövde rensas upp.
	1774	Oklar status.
	1798	Utgrävd och omvandlad till äng.
Kanalerna i Stora Trädgården	1765-1772	Kanaler grävdes längs trädgårdens sidor
	1772-1796	Flera broar byggdes över kanalerna.
	1810	Kanalerna fanns kvar.
Laxgården	1685	Hade inte varit iordninggjord sedan 1658.
	1702	Iståndsatt. Laxgården vid Ängelholm öppen.
	1709	Fungerade bra
	1720	Vidmakthållen
	1724	Reparerad
	1753	I gott skick. Ny laxgård hade byggts från grunden år 1742, därefter reparerad en gång.
	1764	I behov av reparation
	1774	Verkade fungera
	1798	Borttagen
Kvarn	1683	Det fanns ingen kvarn.
	1702	Det fanns ingen kvarn.
	1709	Kyrkoherde Peder Qviding hade anlagt en på gårdens mark, Rosendahlsmöllan.
	1724	Rosendahlsmöllan borttagen

	1764	Fanns ingen kvarn.
	1774-1798	Kvarn anlagd öster om gården.
	1810	Kvarnen behövde renoveras och ansågs inte tjäna sitt syfte. Boställesinnehavaren ville ta bort den, men fick inte tillstånd.
Humlegård	1685	Fanns spår efter humlegård som haft 600 stänger, plats oklart.
	1730-1753	Det anlades en humlegård med 2324 stänger inom Stora Trädgården.
	1753-1772	Humlen vill inte trivas och humlegården flyttades (oklart vart).
	1774	Humleplantorna trivdes inte på den nya platsen, och synerätten gav tillåtelse att ta bort humlegården.
Kumminhage	1730-1753	Det anlades en Kumminhage inom Stora Trädgården.
	1753-1772	Växterna i kumminhagen trivdes inte och den lades igen.
Blomsterhagen/Lilla trädgården	1702	Söder om mangårdsbyggnaden låg ett "Aspares qvarter".
	1721-1753	Söder om mangårdsbyggnaden anlades en så kallad Blomsterhage, vilken var rektangulär och indelad i tre kvarter.
	1753-1765	Blomsterhagen söder om mangårdsbyggnaden började kallas för "trägård".
	1774	Den Lilla trädgården fanns kvar, och hägnades in med 50 famnar stengårdsgård.
	1798	Fanns kvar och såg likadan ut som tidigare.

Avslutning

Vattenanläggningarna på Tomarp hade flera olika funktioner. Att det handlade om en kombination av nytta och nöje är tydligast när det gäller dammarna i Stora Trädgården. Dessa var utformade och placerade för att utgöra vackra inslag i en anläggning inspirerad av samtida europeiskt, främst italienskt, formspråk. På samma gång säkerställde vattenanläggningarna i Stora Trädgården, dammar och kanaler till vilka vattnet leddes, att det överhuvudtaget gick att odla något på den vattensjuka ytan. Den sankta marken blev ett allt större problem för trädgårdsodlingen på Tomarp i takt med att dammarna lades igen under 1700-talet, vilket visar hur viktig den dränerande funktionen var. Sist men inte minst användes dammarna i Stora Trädgården, liksom de andra dammarna på Tomarps ägor, för odling av fisk, en funktion som både gav nytta och nöje. Nyttan i form av mat, och nöje exempelvis i form av en möjlighet att vandra längs dammarna och studera fiskarna.

Möjligen fanns det då dammarna anlades en ekonomisk tanke bakom det dammsystem som anlades i trädgården och på de omgivande markerna, en idé om att kunna sälja fisk och på så sätt gå med vinst, men om detta säger inte arkivmaterialet något. Det kan lika gärna ha varit så att fisken enbart var tänkt att bidra till försörjningen av det stora hushållet, och för att kunna erbjuda viktiga gäster söt-vattensfisk i en tid då sådan fisk var en exklusiv råvara.

Vid 1700-talets mitt var antalet dammar på Tomarp blygsam i förhållande till närliggande gods som exempelvis Lärkesholm, där det fanns en tydlig ambition att få ekonomisk lönsamhet i fiskodlingen. Att Tomarp varit i statlig, och inte i privat, ägo sedan år 1660 har sannolikt haft stor betydelse för att fiskdammarna var relativt få under 1700-talet och att de inte alltid sköttes särskilt väl. Det är tydligt att ambitionsnivån varierade stort mellan olika boställesinnehavare. Under vissa perioder rensades många dammar upp och fisk återplanterades, men under andra perioder tilläts dammarna växa igen. För de relativt kortvariga boställesinnehavarna, som inte ägde gården, fanns få incitament för att vårda eller nyanlägga större dammsystem som skulle kunna gå med vinst. Några boställesinnehavare verkar inte heller ha haft ett intresse av att odla Stora Trädgården, och därmed försvann ytterligare ett skäl att hålla dammarna upprepade och välskötta.

Arkivmaterialet säger ganska lite om hur vattenanläggningarna på Tomarp varit uppbyggda. Eftersom det inte gjorts någon större omläggning av Stora Trädgården på Tomarp under den tidsperiod vi känner kan förhoppningsvis georadarundersökningen och eventuella framtida arkeologiska utgrävningar ge oss mycket information om hur 16- och 1700-talets dammar på Tomarp var uppbyggda.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Muntliga källor

Andersson, Jan, insatt i Tomarps militärhistoria, telefonsamtal, 2011-09-26. Kontakt genom Margareth Anderberg- Fjellström, Galleri Tomarps kungsgårds HB.

Andréasson, Anna, trädgårdsarkeolog, ArchaeoGarden, kontakt via e-post, 2011-08-15.

Balic, Ivan, arkeolog, Kulturen i Lund, telefonsamtal, 2011-09-23.

Jakobsson, Anna, Fil D, forskningsassistent, Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp, muntligen, 2011-09-16.

Nilsson, Jan, Kvidinge sockens hembygdsförening, möte i Kvidinge hembygdshall, 2011-09-05.

Arkiv

Krigsarkivet i Stockholm (KA)

Krigskollegii husesynskontor

E. Ink. Handlingar, IV Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, åren 1724-1873.

Topografiska kartor, förteckning 400:17A; Skåne Generalkartor

nr: 004, *Schoone/Skåne*, 1687.

nr: 005a, *Schoone/Skåne*, 1684.

nr: 009a, *Geographisk Charta öfwer Hertigdömet Skåne*, 1716.

nr: 009b, *Geographisk Charta öfwer Hertigdömet Skåne*, 1768.

Topografiska kartor, förteckning 400:17B; Skåne Detaljkartor

nr: 051, *Fält-Karta öfver Qvidinge, Åbys, Bonarps och Ljungbys hedar*, 1796-1804.

nr: 94b, *Charta öfver åkeren till ÖfwersteBostället Tommarp uti Christianstads län och Qvidinge sockn*, 1806.

nr: 102, *Trakten kring Ljungby och Bonarps hedar*, uå.

nr: 114, *Fält - Karta öfver Trackterna emellan Betjane Å och Skogen Södra Åsen*, 1804.

Topografiska kåren/Generalstabens topogr. avdelning

nr: 65:3, *Karta öfver Bonarps och Ljungby hedar recognocerad år 1848*.

Landsarkivet i Lund (LLA)

Skånska generalguvernementskontorets och landbokhålleriets arkiv (Ggko)

GIIIa:26-28, jordrevning 1672

GVII:2, Kronans sätesgårdar 1661-1692

GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693

Södra Åsbo häradsrätt

AVa:1, syneprotokoll 1702-1720

AVa:2, syneprotokoll 1720-1746

AVa:3, syneprotokoll 1753-1810

Lantmäteriet i Gävle

Ortofoto, © Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959

Lantmäterimyndigheternas arkiv

11-KVJ-182, *mätning*, 1888

Rikets allmänna kartverks arkiv

Klippan J112-3-46, *Häradseconomiska kartan*, 1926-34

Kvidinge J133-3C5f72, *Ekonomiska kartan*, 1969-70

Opublicerade uppsatser och rapporter

Ahlbäck, Helmer (1998) *Fiskodling*, uppsats vid Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet.

Ahlbäck, Helmer (2002), *Fiskodling på Skånska Slott och Herresäten på 1600- och 1700-talen*, uppsats vid Historiska Institutionen, Lunds universitet.

Edström, Mats & Johnson, Barbara (2001), *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård*, Statens fastighetsverk.

Heimer, Olle (1999), *Renässansträdgården vid Tommarps kungsgård*, Rapport över arkeologisk undersökning, Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö.

Jakobsson, Anna (1999), Vattenanläggningarna, i: *Vrams Gunnarstorps park – historia och framtid* (2001), Övningsuppgift "Skånska slott – att förvalta tusen trädgårdsår" i kursen La28, Trädgårdsrestaurering vt 1999, red. Anna Jakobsson, Rapport 01:7 [manuskript], Institutionen för landskapsplanering Alnarp: SLU.

Thomasson, Joakim (2000), *Vallgraven kring Tommarps kungsgård*, arkeologisk förundersökning, Riksantikvarieämbetet.

Elektroniska källor

Institutet för språk och folkminnen [online], Ortnamnsregistret, 2011-08-16, tillgänglig: www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/_s1gx001/205207a1.htm

Forskningscentralen för de inhemska språken [online], 2011-08-16, tillgänglig: kaino.kotus.fi/svenska/ledlex/B.php

Kulturportal Lund [online], om Helgonabackens dammar, 2011-09-08, tillgänglig: www.kulturportallund.se/index.php?option=com_content&view=article&id=303:helgonabackens-dammar-del-av-medeltida-storbygge&catid=132&Itemid=2385

Svenska akademiens ordbok [online] 2011-08-22, tillgänglig: www.saob.se

Skandinaviskt onlinelexikon [online] 2011-08-22, tillgänglig: www.tradusa.se

POM [online], om pimpernöt, 2011-09-06; tillgänglig: http://www.pom.info/veckansvaxt/2006/v10_06.htm

Store norske leksikon [online], om karuss, 2011-09-07, tillgänglig: snl.no/karuss

Umeleden [online], om laxgård, 2011-09-08, tillgänglig: www.umea.se/download/18.4410ccd11120b16057b800031928/Laxarask.pdf

Wikipedia [online], uppslagsord: famn, 2011-09-21, tillgänglig: <http://sv.wikipedia.org/wiki/Famn>

Tryckta källor

Anker Jørgensen, Jens & Lergaard, Kaj (2001), *Esrum Kloster: et hus i et landskab*, København : C.A. Reitzels Forl.

Block, Hans Rasmussøn [1647]1984, *Äldste danske havebog: Horticultura Danica*, Århus.

Currie, Christopher K. (1990) Fishponds as Garden Features, i: *Garden History*, Vol. 18, No. 1, The Garden History Society, sid. 22-46.

von Essen, Madeleine & Espeland, Else (2009), *Bogstad, Park og Hager til nytte og behag*, Oslo: Aschehoug Forlag.

Frost, Katarina & Jonsson, Kristina & Persson, Kjell (2004), The Royal Kitchen Garden at Strömsholm Castle: Evaluating Archaeological Methods, i: *Garden History*, Vol. 32, No. 2, sid. 261-271.

Gartner, Christian [1694] 1994, *Horticultura*, Oslo: Landbruksforlaget.

Gillberg, Johan Lorents [1767] 1980, *Historisk, oekonomisk och geographisk beskrifning öfver Christianstads län uti hertigdömet Skåne*, Lund: Ekstrand.

Henderson, Paula (1992), Sir Francis Bacon's water gardens at Gorhambury, i: *Garden History*, Vol. 20, No. 2, sid. 116-131.

Hobhouse, Penelope (2004), *Trädgårdskonstens historia 3000 år*, Stockholm: Natur och kultur.

Hushållningsjournal (1776-1786), Stockholm: Kungliga Patriotiska sällskapet.

Jakobsson, Anna (2000), Renässansens trädgårdskonst, i: *Kulturen*, årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige, 2000, Lund: Kulturen, sid. 146-161.

Jacques, David (2005), The 'Pond Garden' at Hampton Court Palace: 'One of the Best-Known Examples of a Sunk Garden', *Garden History*, Vol 33, No. 1, sid. 87-105.

Karling, Sten (1931) *Trädgårdskonstens historia i Sverige: intill Le Nôtrestilens genombrott*, Stockholm: Bonnier.

von Linné, Carl [1749] 1975, *Carl Linnæi Skånska resa på höga överhetens befallning förrättad år 1749 [...]*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Ljunggren, Gustaf (1852-1863) *Skånska herregårdar*, Lund: Gleerup.

Lundquist, Kjell (1997), Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd, i: *Nordisk Arkitekturforskning* 1997:4, Foreningen Nordisk Arkitekturforskning, sid. 39-58.

Magnusson, Lars (1999), *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm: Prisma.

Moe, Dagfinn (2004), Litt om de gamle bergenske fiskedammer, i: *Spor i jord. Parken og hagen på Bogstad restaureres* (2004), Foredrag ved seminarene Hagearkologi – spor i jord, Bogstad 2003 og 2004, red. Else Espeland och Lars-Erling Mikelsien, Oslo: Bogstad Stiftelse.

Moe, Dagfinn; Hufthammer, Ann-Karin; Indrelid, Svein & Salvesen, Per H. (2006), New approaches to garden history; taxonomical, dendrological, pollen analytical and archaeological studies in a 17th century Renaissance garden at the Milde estate, Norway, i: Morel, Jean-Paul et al (red.) (2006) *The archaeology of crop fields and gardens*, Proceedings of the 1st Conference on Crop Fields and Gardens Archaeology, Barcelona (Spain), 1-3 June 2006, sid. 221-247.

Mollet, André [1651] 2007, *Le jardin de plaisir = Der Lust Gartten = Lustgård = The garden of pleasure : inledning, kommentarer = introduction, commentaries*, Uppsala: Gyllene Snittet.

Muus, Bent J & Dahlström, Preben (1990), *Sötvattenfisk och fiske*, Stockholm: Norstedt & Söners förlag.

Mårtensson, Anders W (1985), Om fiskdammar i Skåne, i: *Kulturen*, årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige, 1985, Lund: Kulturen, sid. 163-172.

Mårtensson, Anders W (2002) Fiskafänge i centrala Lund, i: *Lunda Tidningen* 10 maj 2001, sid. 11.

NE (1994-1995), Höganäs: Bra Böcker.

Nilsson, Albert (1939), Fiskodling i Skåne i äldre tid, i: *Skånes hembygdsförbunds årsbok 1939*, sid. 86-99.

Persson, Boel (2010) *Genius Thomerupensis eller Tomarps själ: bidrag till förståelsen av den kontext som påverkat Tomarps Kungsgårds tillkomst och placering, samt något om hur Tomarp påverkat det omgivande landskapet under perioden sent 1200-tal till tidigt 1800-tal*, LTJ-rapport 2010:2, Alnarp: SLU.

Roberts, Judith (1999), The Gardens of the Gentry in the Late Tudor Period, i: *Garden History*, Vol. 27, No. 1, sid. 89-108.

Roberts, Judith (2001), 'Well Temper'd Clay': Constructing Water Features in the Landscape Park, *Garden History*, Vol. 29, No. 1, sid. 12-28.

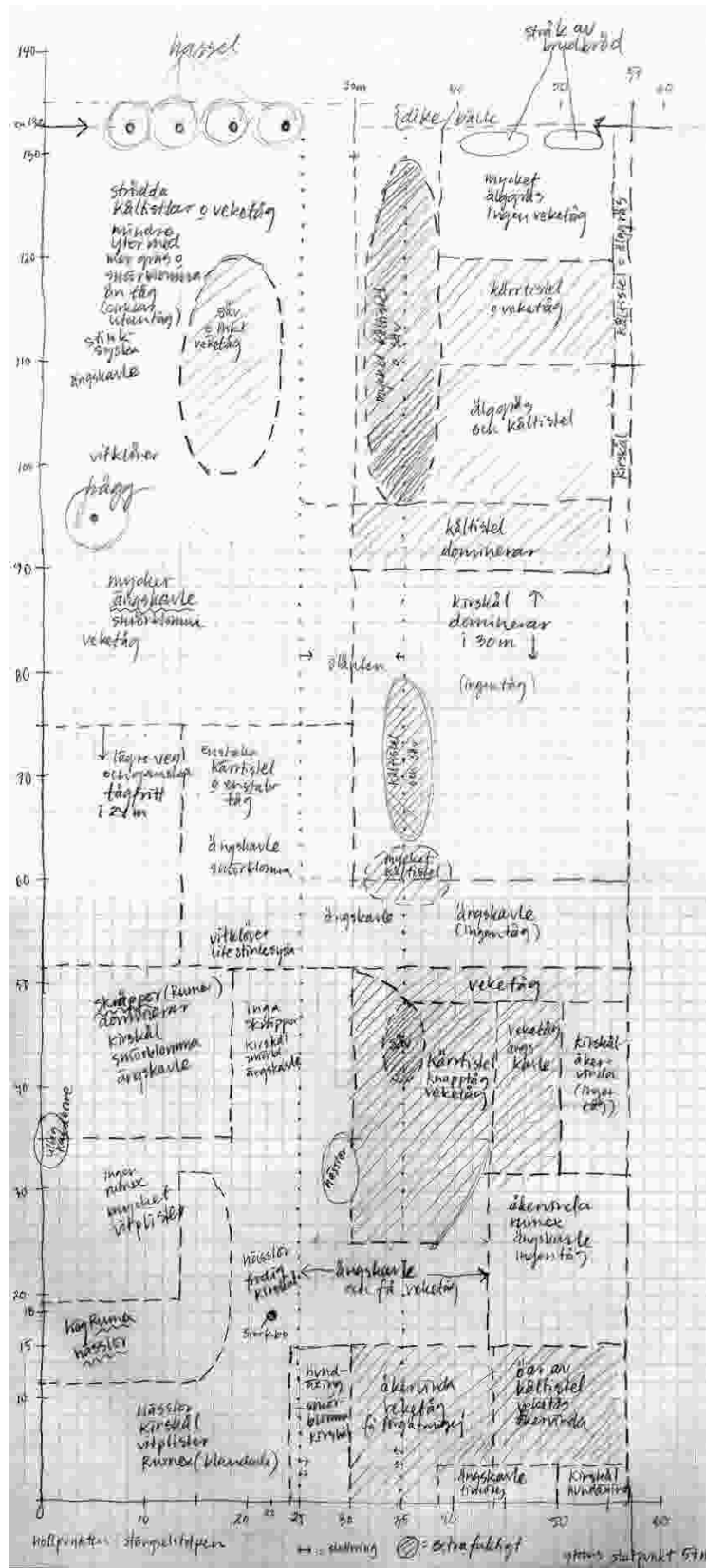
Skulberg, Olav M. (2004), Karpe- og karussoppdrett. Damanlegget til J.N. Wilse på Spydeberg prestegård, i; *Spor i jord. Parken og hagen på Bogstad restaureres* (2004), Foredrag ved seminarene Hagearkeologi – spor i jord, Bogstad 2003 og 2004, red. Else Espeland och Lars-Erling Mikkelsien, Oslo: Bogstad Stiftelse.

Spor i jord. Parken og hagen på Bogstad restaureres (2004), Foredrag ved seminarene Hagearkeologi – spor i jord, Bogstad 2003 og 2004, red. Else Espeland och Lars-Erling Mikkelsien, Oslo: Bogstad Stiftelse.

Thacker, Christopher (1970) Fountains: Theory and Practice in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, *Occasional Paper (Garden History Society)*, No. 2, 1970, sid. 19-26.

Wahlsteen, Eric (2010), *Trädgården vid Tomarps Kungsgård 1614-1658*, LTJ-Rapport 2010:1, Alnarp: SLU.

Bilaga: Inventering av karaktärväxter i Stora Trädgården år 2011

Inventering: Anna Jakobsson och Boel Persson, juni 2011. Skiss: Anna Jakobsson

RAPPORT FRÅN RIKSANTIKVARIÉÄMBETET,
ARKEOLOGISKA UPPDRAGSVERKSAMHETEN (UV)

ARKEOLOGISK PROSPEKTERINGSUNDERSÖKNING

Arkeologisk undersökning med georadar vid Tomarps kungsgård

Skåne län, Åstorps kommun, Kvidinge
Anders Biwall, Jane Jansen & Immo Trinks

Dnr 424-03919-2010

RAPPORT FRÅN RIKSANTIKVARIÉÄMBETET,
ARKEOLOGISKA UPPDRAGSVERKSAMHETEN (UV)

ARKEOLOGISK PROSPEKTERINGSUNDERSÖKNING

Arkeologisk undersökning med georadar vid Tomarps kungsgård

Skåne län, Åstorps kommun, Kvidinge

Anders Biwall, Jane Jansen & Immo Trinks

Dnr 424-03919-2010

Riksantikvarieämbetet, arkeologiska uppdragsverksamheten
Instrumentvägen 19, 126 53 HÄGERSTEN
Tel. 010-480 80 60
Fax 010-480 80 94
www.arkeologiuv.se

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, 801 82 Gävle. Dnr L 1999/3

© 2011 Riksantikvarieämbetet
UV Redaktion och Teknik

Innehåll

Inledning.....	4
Georadar– metod och teknik	6
Undersökningens genomförande.....	7
Resultat.....	8
Sammanfattning av den arkeologiska prospekteringsundersökningen.....	15
Referenser.....	16
Administrativa uppgifter	16
Georadardjupskivor (ca 5 cm)	17
Tolkningsplan (sammanställning)	65

Inledning

Under tre dagar i juli 2011 genomförde Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamheten (RAÄ UV) en arkeologisk prospekteringsundersökning vid Tomarps kungsgård i Åstorps kommun. Uppdragsgivare var Anna Jakobsson vid SLU i Alnarp. Undersökningens fältarbete genomfördes med hjälp av georadar av arkeologerna Anders Biwall och Jane Jansen, från Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningsverksamheten, UV Redaktion och Teknik. Bearbetningen av fältdata är gjord av geofysikern fil. dr. Immo Trinks från Ludwig Boltzmann Institutet för Arkeologisk Prospektering och Virtuellt Arkeologi/RAÄ UV Teknik. Rapporten är skriven av Anders Biwall, RAÄ UV Redaktion och Teknik.

Undersökningen föranleddes av ett projekt vid SLU i Alnarp tillsammans med Statens fastighetsverk för att lokalisera eventuella lämningar efter den trädgård som uppfördes på 1600-talet i anslutning till kungsgården. Prospektering med georadar är den mest lämpade metoden för detta syfte då den möjliggör lokalisering av arkeologiska strukturer utan markingrepp.

Fig. 1. Undersökningsområdet sett från söder.

Georadarundersökningen omfattade en större gräsyta som under senare år använts som betesmark samt trädgårdsodling omedelbart norr om Tomarps kungsgård. Den georadarundersökta ytan är 130 x 57 meter. Totalt omfattade georadarundersökningen en yta på ca 4800 m², fördelat på 502 mätprofiler med 25 cm parallellt avstånd från varandra (fig. 2).

Georadarundersökningen visade på ett stort antal geofysiskt detekterbara strukturer inom området. Strukturerna representerar bl. a resterna av trädgårdsgångar, murar och dammar samt ev. ett äldre vattenlednings/dräneringssystem.

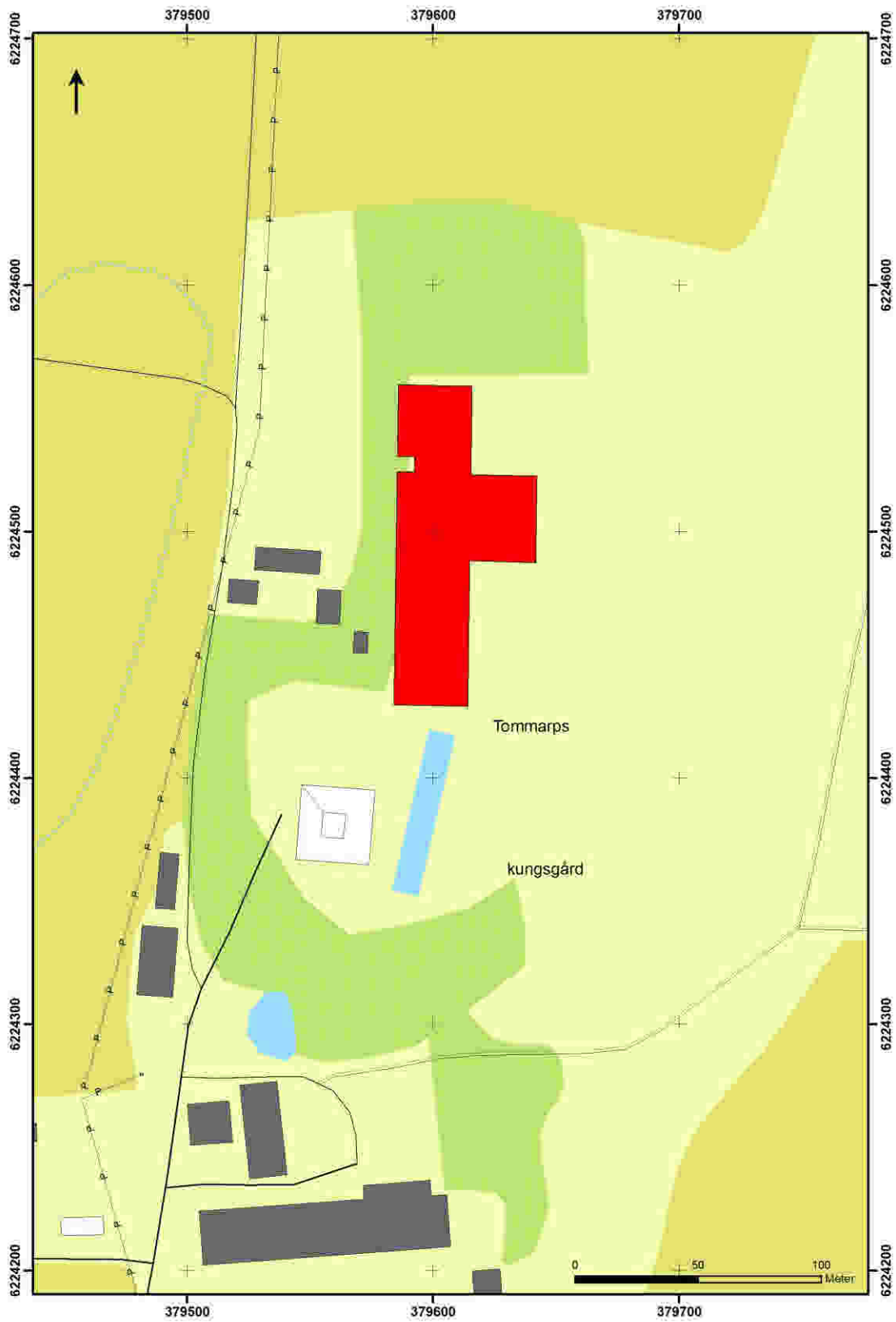

Fig. 2. Utdrag ur digitala Fastighetskartan med undersökningsområdet markerat med rött.

Georadar – metod och teknik

Georadarsystemet (fig. 3) fungerar i princip som ett ekolod för användning på land. En sändarantenn skickar ner en elektromagnetisk signal i marken. Signalen reflekteras från strukturer som stenar och skiktgränser mellan jordlager med olika fysiska egenskaper (t ex diken eller gropar relativt den omgivande orörda undergrunden). För att en struktur ska vara mätbar krävs att det finns en tillräcklig fysikalisk kontrast mellan strukturen och den omgivande marken samt att strukturen är tillräckligt stor jämfört med mätprofilavståndet och frekvens av använd georadarimpuls. Otillräcklig fysikalisk kontrast eller för liten storlek kan innebära att arkeologiska lämningar som är mycket tydliga i samband med traditionell fältarkeologi inte kan detekteras genom georadarmätningar. Penetreringsdjupet av georadarsignalen beror på markens fysiska egenskaper och signalens frekvens (Conyers & Goodman 1997).

Fig. 3. Radarantennen är monterad omedelbart ovanför markytan i en barnvagnsliknande ställning. På kontroll- och dataupptecknings-enheten framför operatören visas vertikala profildata och relevanta mätparameter. För positionering av mätdata längst profillinjen finns ett distanshjul monterat på ett av vagnens hjul. Systemet körs längs med 50 m långa parallella profilsnören över undersökningsområdet.

Genom mätningar längs många, tätt lagda parallella linjer kan man generera en tredimensionell digital datavolym. Traditionella analyser görs av enstaka vertikala georadarprofiler vilket är komplicerat samt resulterar mestadels i otillfredsställande databilder av ringa arkeologiskt värde. Bearbetning av en tredimensionell datavolym ger däremot möjlighet att ta fram bilder av hela den sammanhängande undersökta ytan från olika djup (s.k. djupskivor), vilket dramatiskt ökar såväl förståelsen av insamlad data som de arkeologiska tolkningsmöjligheterna (Leckebusch 2003). Våra tidigare georadarmätningar (t ex vid Birka, franciskanerkonventet i Krokek och S:t Olofs konvent i Skänninge) har visat att mätningar med ett profilavstånd om 25 cm resulterar i hög datakvalité och att ett större profilavstånd bara är lämpligt för att kartlägga mycket stora och sammanhängande strukturer. I detta sammanhang är det väsentligt att påpeka att det inte bör förväntas att enstaka strukturer som är mindre än ca 0,5 m i diameter skall vara möjliga att identifiera och tolka i georadardata, trots det täta profilavståndet.

Anledningen är att strukturer som endast är synliga i *en* mätprofil är mycket svåra att skilja från t ex en enskild, löst liggande sten i marken. Det medför t ex att de allra flesta mindre stolphål inte är möjliga att identifiera.

De tidigare genomförda utgrävningarna baserade på georadarresultaten från S:t Olofs konvent i Skänninge¹ (RAÄ UV Öst, Linköping), från Borgholm slott på Öland samt från franskiskanerklostret i Krokek visade på mycket bra överensstämmelse mellan prospekterade och grävda strukturer.

För att en georadmätning skall vara framgångsrik förutsätts att mätytan är plan och till största delen fri från hinder och hög vegetation. Gräsbevuxna ytor bör vara klippta innan mätningen utförs. På grund av störande effekter från rötter och/eller ojämn topografi är det inte meningsfullt att göra georadmätningar i områden som är tätt bevuxna med träd eller buskar. Mycket fuktig mark är också olämplig på grund av att fukten starkt begränsar penetreringsdjupet för georadar signalen.

Undersökningens genomförande

Georadarundersökningen genomfördes av två personer under tre dagar i juli 2011.

Undersökningområdet omfattade en yta om cirka 4 800 m² (fig. 2). Undersökningssytan utgjordes av en större gräsyta som idag används som betesmark och trädgårdsodling. Området omgärdas idag i den västra och södra delen av ett ca en meter högt fårstängsel och i norr och öster av träd. Centralt i den södra delen finns ett storkbo på en hög stolpe.

Undersökningsområdet bestod av en stor sammanhängande gräsyta men ytan är uppdelad i två plana avsatser, en västlig och en östlig. Höjdskillnaden mellan de två avsatserna är ca en meters, där den västra delen ligger högre än den östra (fig. 4). Den norra och södra delen av den lägre avsatsen gick inte att undersöka då den bestod av stora tjocka tovor av gräs samt på grund av att området var mycket vattensjukt och större vattenspeglar var synliga.

Vissa anomalier i georadardata kan dock kopplas till mindre ojämnheter i ytans lokala topografi, men tack vare de relativt jämna markytorna har data inte behövt korrigeras för den lokala topografin.

Georadmätningarna utfördes med ett *Sensors & Software Noggin^{Plus}* 500 MHz georadarsystem längs profillinjer med 25 cm profilavstånd och 2,5 cm georadar-spåravstånd (fig. 2). Signalens upptäckningstid anpassades efter penetreringsdjupet på platsen till 74 ns. Under ideala geologiska förhållanden är systemets penetreringsdjup mellan 2 och 5 m. För att öka datakvalitén staplades fyra georadarspår för varje registrerad mätning. Mätprofilerna var orienterade i ungefär öst-västlig riktning. Undersökningsområdena mättes in med RTK-GPS i rikets koordinatnät (Sweref99 TM).

Georefererade djupskivor presenteras som gråskaliga TIFF-bilder vilka kan analyseras och tolkats i ett GIS (*ArcMap 9.3*) tillsammans med kartmaterial i digital form. Reflektioner av georadarsignalen syns i djupskivorna som mörkgråa eller svarta strukturer.

Ljusa "fläckar" och strukturer i georadardata tyder på, relativt omgivningen, låg reflektivitet och därmed absorberande material, som ofta sammanfaller med ökad elektrisk ledningsförmåga av marken (till exempel genom högre markfuktighet eller mark med hög andel lera). Dessa ljusa anomalier kan vara förorsakade av igenfyllda gropar, vilket på grund av mindre jordkompakteringsgrad uppvisar en högre markfuktighet och därmed minskad reflektivitet. Stenar eller byggnadsrester i marken förorsakar vanligtvis en ökad reflektivitet av georadarsignalen, som uttrycker sig i form av mörka (mörkgrå eller svarta) strukturer i georadardjupskivorna.

¹ http://www.archaeoprospection.se/exempel_skaenninge.html

Fig. 4. Foto som visar nivåskillnaden mellan den västra och östra delen av undersökningsområdet. Foto taget från norr.

Resultat

Ett bra sätt att förstå och analysera georadardata är att bläddra snabbt fram och tillbaka mellan djupskivorna. På detta sätt blir strukturer, som syns som förändringar i reflektiviteten, och strukturernas horisontella och vertikala utbredning, mest åskådlig. Snabba bildanimationer hjälper till att se sammanhängande strukturer på olika djupskivor.

Resultatet av georadarmätningar i form av djupskivor presenteras i fig.11 till 58. Varje djupskiva visar georadarreflektioner från en horisontell ca 5 cm tjock datavolym från angivet djup² under markytan. Tolkningen av georadardata finns avbildad i figur 59.

Nedan följer en introduktion till ”läsning” av djupskivorna. Observera att endast ett urval av alla de strukturer som är tolkningsbara beskrivs, och då i syfte att fungera som en vägledning till förståelse av materialet. I övrigt rekommenderas att ta del av tolkningsfiguren (fig. 59) där fler strukturer finns definierade, men framför allt att själv studera djupskivorna. Notera också att de flesta nedan beskrivna strukturer återfinns på flera djupskivor då data från georadarundersökningen är 3-dimensionell. I den nedanstående introduktionen till undersökningsmaterialet betonas därför antingen den översta djupskiva där strukturen avbildas, eller de djupskivor som avbildar strukturen tydligast.

² Det faktiska djupet för anomalier och strukturer kan variera på grund av uppskattningen av djupkonverteringshastigheten till 10 cm/ns. Variationer av upp till 50 % i djupet kan förekomma, men mest sannolikt är att angivet djup av djupskivor stämmer med ± 15 cm. Det relativa djupet av strukturerna är korrekt avbildad.

I de åtta översta djupskivorna (fig. 5, 11-18), som motsvarar markens översta ca 40 cm, är det gräsytan i betesmarken samt det närmaste jordlagren under grässvålen som syns i data. Notera hjul-spåren efter en traktor som kört över området.

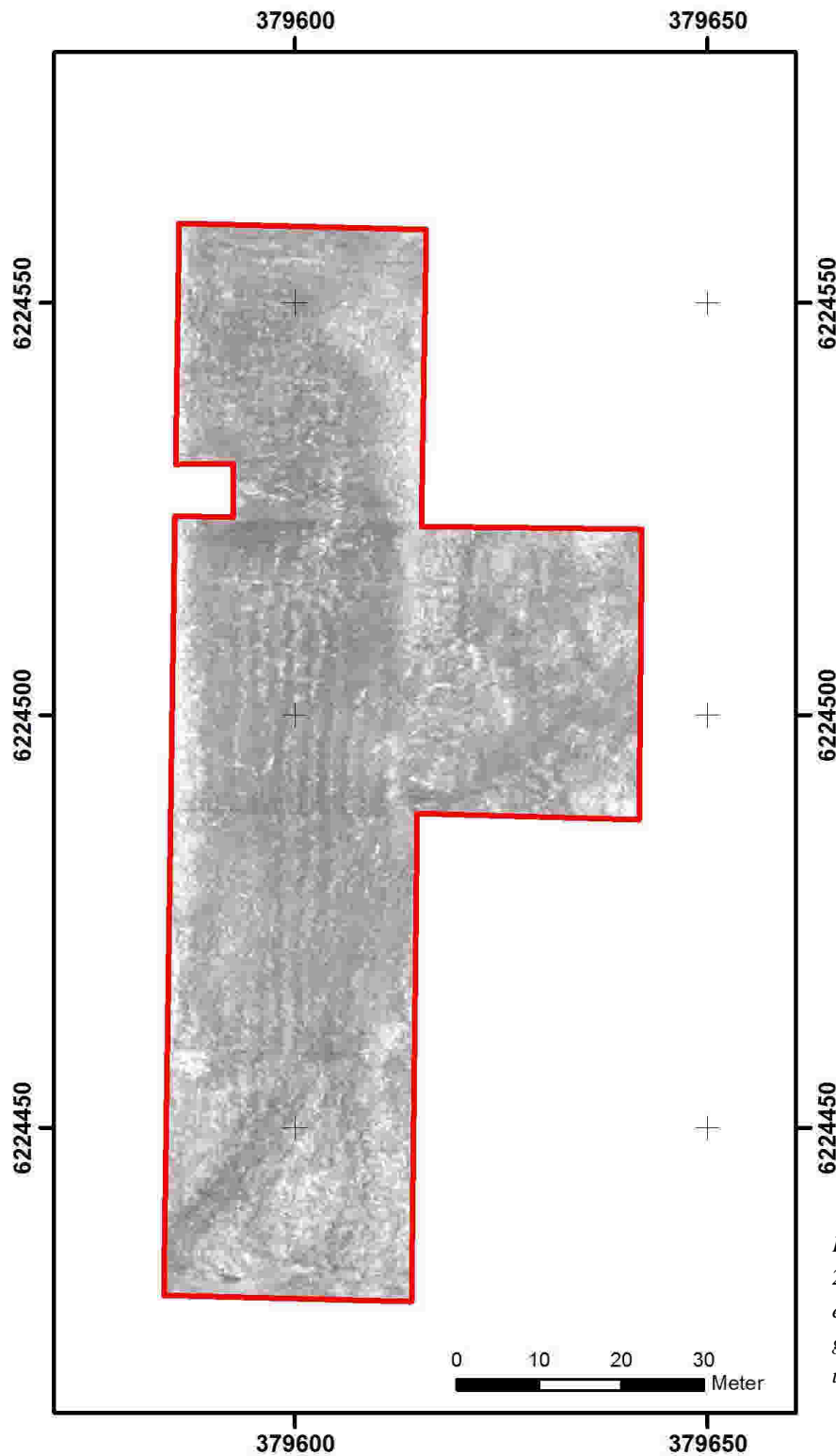

Fig. 5. Georadardjupskiva ca 5-20 cm djup. Notera hjulspåren efter den traktor som slagit gräset innan georadarundersökningen..

På den nästföljande djupskivor, ca 40-70 cm (fig. 6, 19-24) framträder för första gången strukturer som kan vara rester av en äldre trädgård. Här kan man se mörkfärgade linjeformade anomalier som sträcker från söder mot norr (de röda pilarna indikerar dessa strukturer). Detta kan vara trädgårdsgångar. Dessa är belägna centralt och i den norra och östra delen av den västra avsatsen.

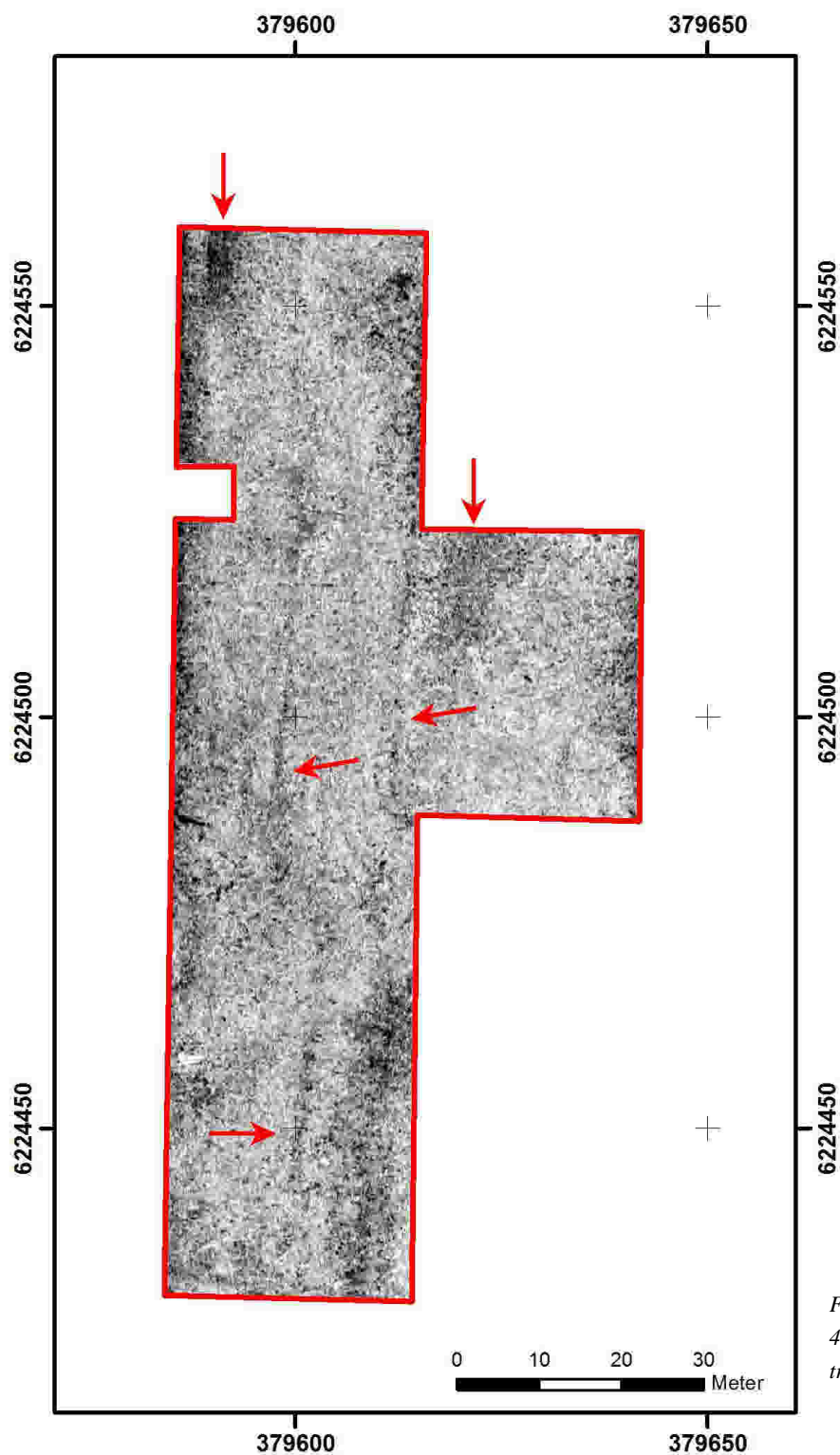

Fig. 6. Georadardjupskiva ca 40-70 cm djup. Notera trädgårdsgångarna (röda pilar)

På djupskivorna ca 75-100 cm (fig. 7, 26-30) uppträder ytterligare strukturer som ligger parallellt med de tidigare nämnda gångarna. De verkar höra till samma system. Vidare framträder nya strukturer vinkelrätt och diagonalt mot de tidigare strukturerna som antagligen är murar och/eller ledningar och sammanhängande nergrävningar (ledningschakt).

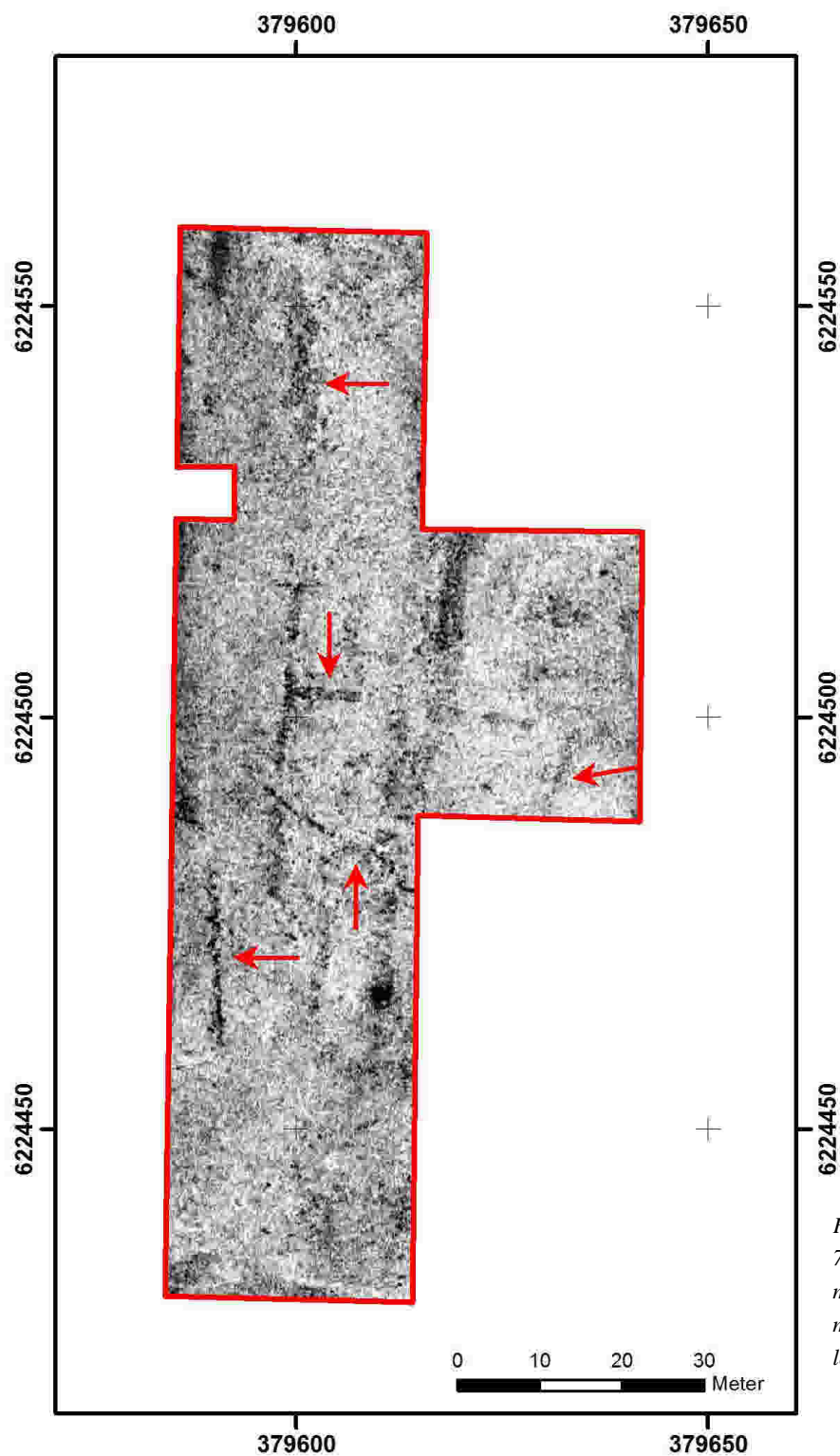

Fig. 7. Georadardjupskiva ca 75-100 cm djup. Notera de mörka anomalierna som visar på murar, nedgrävningar och ledningar.

På djupskivorna ca 120-130 cm (fig. 8, 35-36) avbildas vad som med största sannolikhet är ett äldre lednings/dräneringssystem . Ledningarna syns som en mörka anomalier i områdets centrala del, med riktningen nordost-sydväst och öst-väst. I den norra delen syns möjliga rester av en damm.

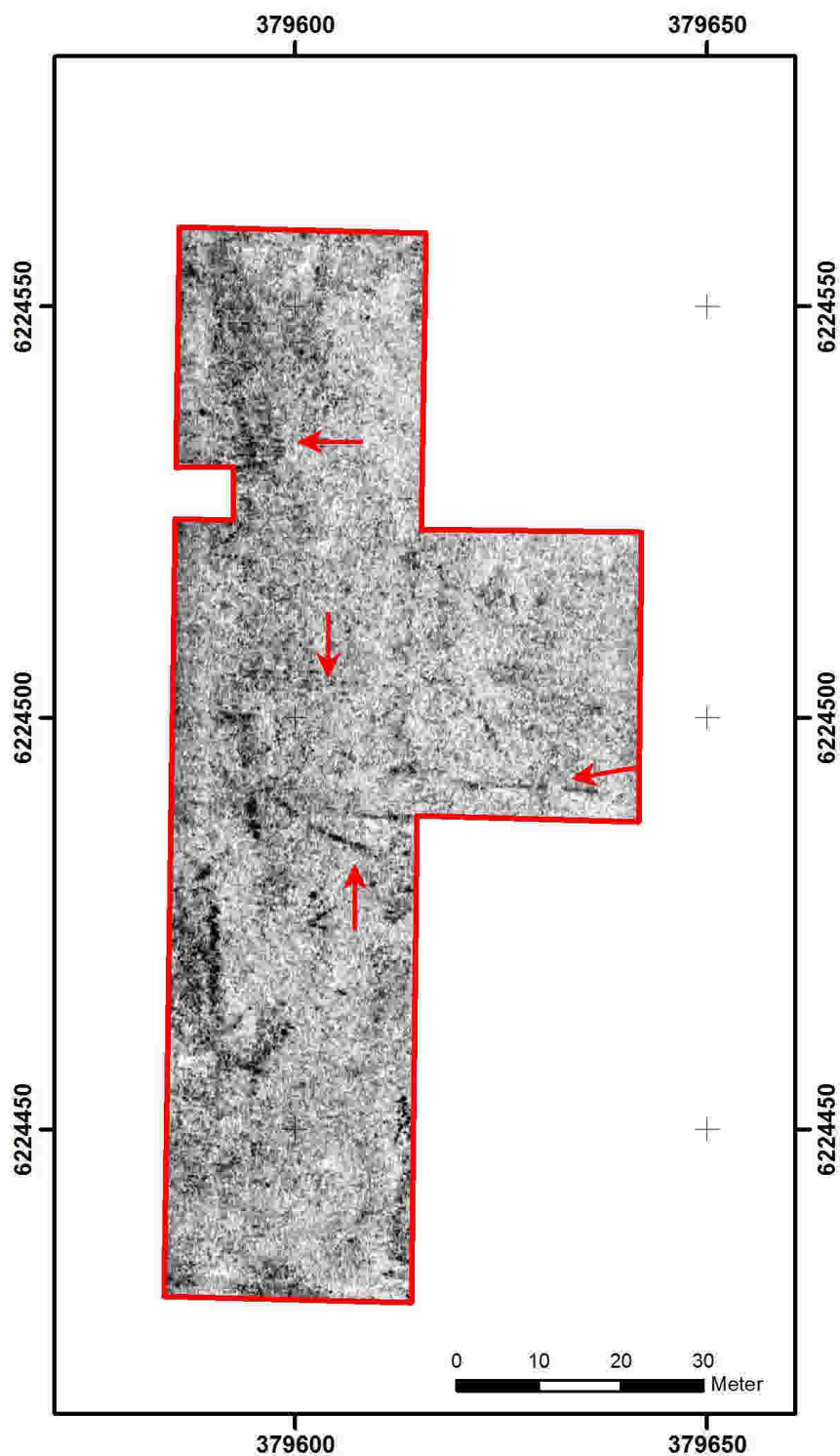

Fig. 8. Georadardjupskiva ca 120-130 cm djup. Notera lednings/dränerinssystemet i det centrala området samt en möjlig damm i nordvästra delen.

På djupskivorna ca 160-170 cm (fig. 9, 43-44) framträder en rektangulär struktur. Detta skulle kunna härstamma från en dammanläggning. Norr om denna struktur syns två rundade strukturer som möjligen kan vara dammar. De är belägna väster och öster om en ledning eller mur som löper i nord-sydlig riktning.

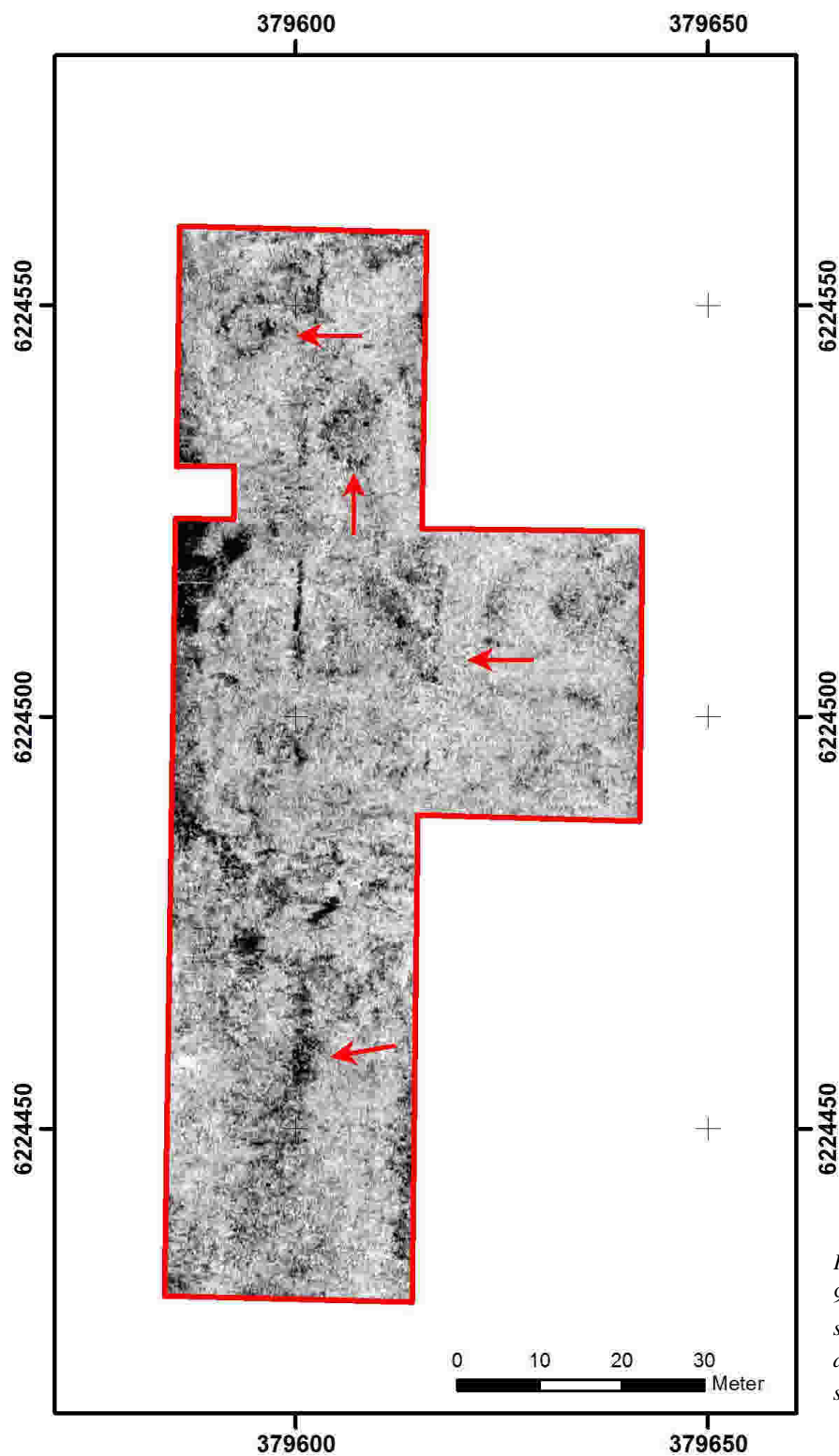

Fig. 9. Georadardjupskiva ca 90-100 cm djup. Notera tre strukturer i den norra delen samt delar av en mur eller ledning som löper i nord-sydlig riktning.

På djupskivan ca 200-205 cm (fig. 10, 51) syns tre strukturer som skulle kunna vara dammanläggningar. De är rektangulära, två av dem är belägna centralt i området samt en i norr. Alla tre ligger riktade åt samma håll och till varje möjligt damm finns det strukturer som skulle kunna vara rester av ett vattenlednings/dräneringssystem.

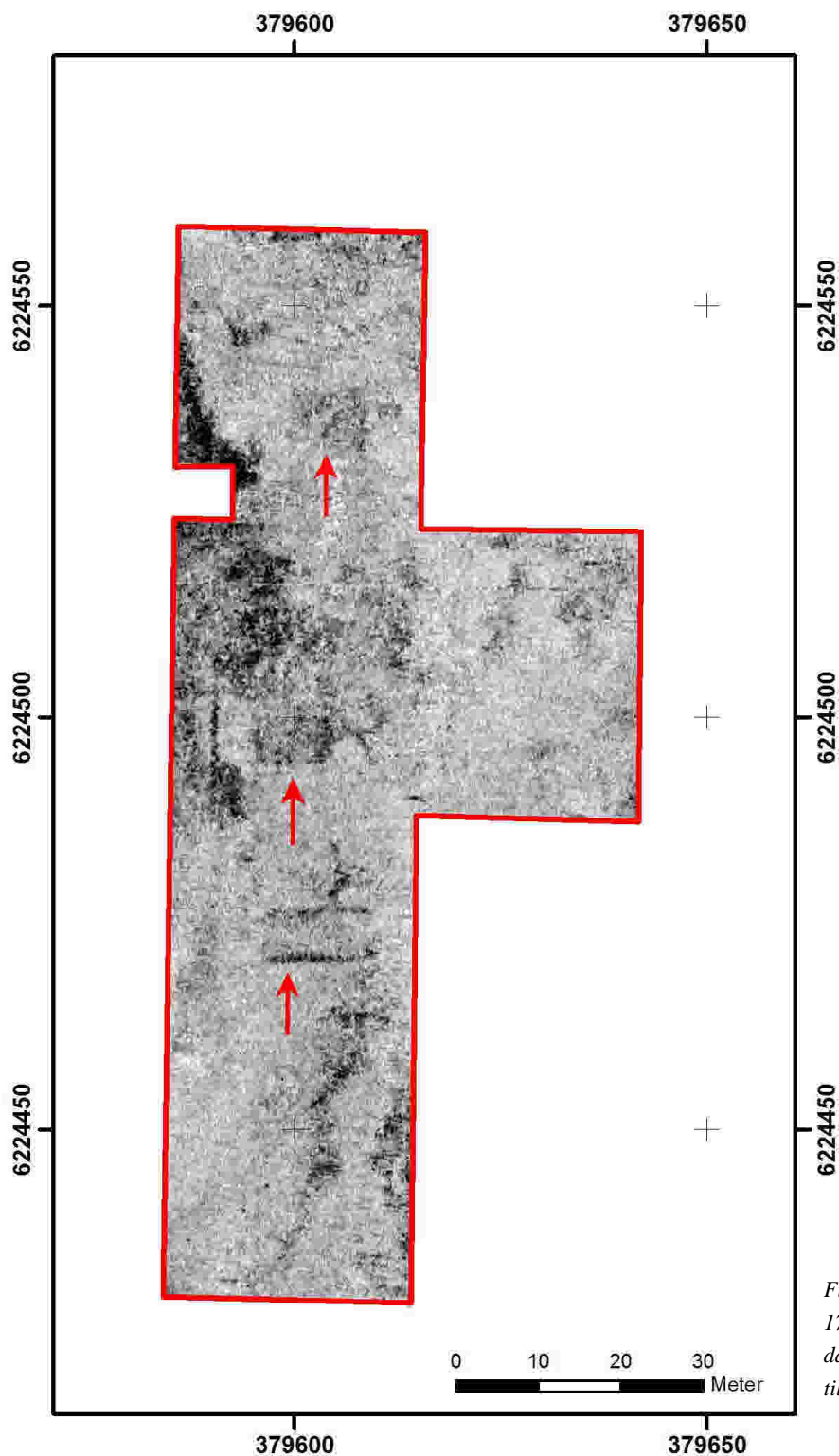

Fig. 10. Georadardjupskiva ca 170-200 cm djup. Notera de tre dammanläggningarna med tillhörande vattenledningar.

I georadardata framträder även geologiska anomalier. Ett mycket tydligt exempel är de två anomalier som dominerar de djupare djupskivorna i den nordvästra och västra delen av undersökningsområdet. (fig 45-58). Den murstruktur som tydligt syns i områdets sydvästra del i fig. 31 avgränsar ett större, rektangulärt område mot öster.

När man bläddrar i djupskivorna kan man se hur strukturerna ”flyttar sig” mot öster med tilltagande djup. Förändringar i jordlager i den geologiska undergrunden kan gestalta sig på detta sätt i georadardata.

Sammanfattning av den arkeologiska prospekteringsundersökningen.

Under tre dagar i juli 2011 blev sammanlagt 4800 m² av betesmarken norr om Tomarps kungsgård undersökt med georadar. Den prospekterade ytan innehåller ett stort antal geofysiskt detekterbara, uppenbarligen anlagda strukturer i marken. Möjliga gångar, ledningar, murade strukturer och dammar har markerats i databilderna. Resultaten kan användas för att göra riktade undersökningar av dem enskilda detekterade och karterade strukturerna. Signal- och datakvalitén och metodens potential på platsen anses som bra.

Gångar

Ett flertal strukturer i de övre djupskivorna kan tolkas som gångar. Dessa ligger i nord-sydlig riktning.

Dammar

Ett flertal rektangulära strukturer i georadardata visar på rester av dammanläggningar, som också finns uppgifter om i historiskt kartmaterial. Flera av dessa anläggningar kan innehålla murade strukturer.

Ledningar/dränering

I områdets centrala del påträffades ett antal linjära strukturer som skiljer sig mot de rektangulära dammanläggningarna. Dessa tolkas som ledningar (vatten eller avlopp/dränering).

Referenser

Conyers L., Goodman D., 1997. Ground-penetrating radar: an introduction for archaeologists. Walnut Creek, Calif., AltaMira Press.

Leckebusch J., 2003. Ground-penetrating Radar: A modern Three-dimensional Prospection Method. Archaeological Prospection, 10, 213-240.

Administrativa uppgifter

Riksantikvarieämbetets dnr: 424-03919-2010

Projektnummer: 11848 Tomarps kungsgård PU

Undersökningstid: 18–20 juli 2011

Projektgrupp: Anders Biwall, Jane Jansen

Underkonsult: Dipl. geophys., PhD, Immo Trinks LBI i Wien/RAÄ UV Redaktion och Teknik

Koordinatsystem: Sweref99 TM

Fig. 11. Georadardjupskiva 0-5 cm djup.

Fig. 12. Georadardjupskiva 5-10 cm djup.

Fig. 13. Georadardjupskiva 10-15 cm djup

Fig. 14. Georadardjupskiva 15-20 cm djup.

Fig. 15. Georadardjupskiva 20-25 cm djup.

Fig. 16. Georadardjupskiva 25-30 cm djup.

Fig. 17. Georadardjupskiva 30-35 cm djup.

Fig. 18. Georadardjupskiva 35-40 cm djup.

Fig. 19. Georadardjupskiva 40-45 cm djup.

Fig. 20. Georadardjupskiva 45-50 cm djup.

Fig. 21. Georadardjupskiva 50-55 cm djup.

Fig. 22. Georadardjupskiva 55-60 cm djup.

Fig. 23. Georadardjupskiva 60-65 cm djup.

Fig. 24. Georadardjupskiva 65-70 cm djup.

Fig. 25. Georadardjupskiva 70-75 cm djup.

Fig. 26. Georadardjupskiva 75-80 cm djup.

Fig. 27. Georadardjupskiva 80-85 cm djup.

Fig. 28. Georaddjupskiva 85-90 cm djup.

Fig. 29. Georadardjupskiva 90-95 cm djup.

Fig. 30. Georadardjupskiva 95-100 cm djup.

Fig. 31. Georadardjupskiva 100-105 cm djup.

Fig. 32. Georadardjupskiva 105-110 cm djup.

Fig. 33. Georadardjupskiva 110-115 cm djup.

Fig. 34. Georadardjupskiva 115-120 cm djup.

Fig. 35. Georadardjupskiva 120-125 cm djup.

Fig. 36. Georadardjupskiva 125-130 cm djup

Fig. 37. Georadardjupskiva 130-135 cm djup

Fig. 38. Georadardjupskiva 135-140 cm djup

Fig. 39. Georaddjupskiva 140-145 cm djup

Fig. 40. Georadardjupskiva 145-150 cm djup

Fig. 41. Georadardjupskiva 150-155 cm djup

Fig. 42. Georadardjupskiva 155-160 cm djup

Fig. 43. Georadardjupskiva 160-165 cm djup

Fig. 44. Georadardjupskiva 165-170 cm djup

Fig. 45. Georadardjupskiva 170-175 cm djup

Fig. 46. Georadardjupskiva 175-180 cm djup

Fig. 47. Georadardjupskiva 180-185 cm djup

Fig. 48. Georadardjupskiva 185-190 cm djup

Fig. 49. Georaddjupskiva 190-195 cm djup

Fig. 50. Georadardjupskiva 195-200 cm djup

Fig. 51. Georadardjupskiva 200-205 cm djup

Fig. 52. Georadardjupskiva 205-210 cm djup

Fig. 53. Georaddjupskiva 210-215 cm djup

Fig. 54. Georadardjupskiva 215-220 cm djup

Fig. 55. Georadardjupskiva 220-225 cm djup

Fig. 56. Georadardjupskiva 225-230 cm djup

Fig. 57. Georadardjupskiva 230-235 cm djup

Fig. 58. Georadardjupskiva 235-240 cm djup

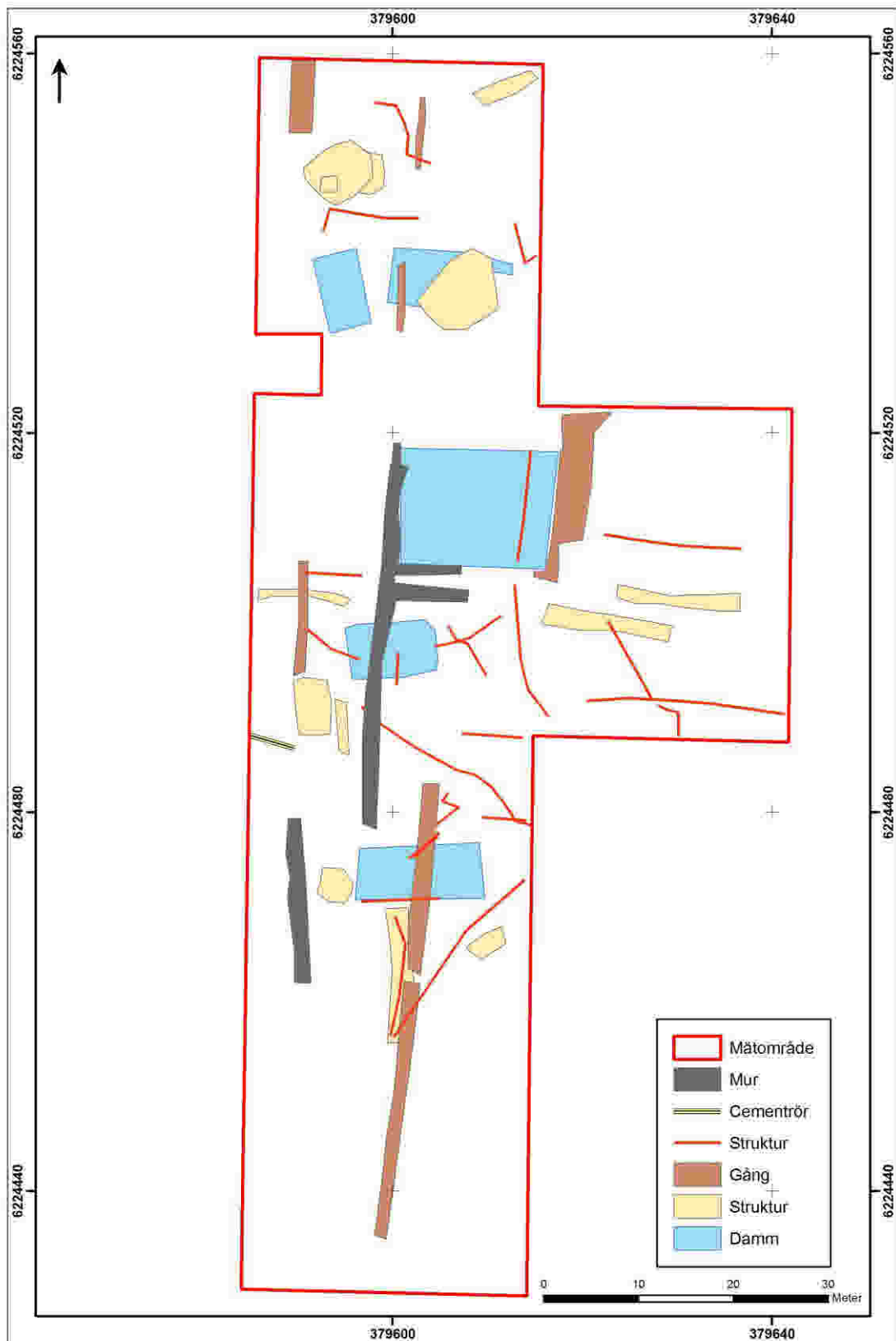

Fig. 59. Tolkningsplan av georadardata. Alla strukturer.

Trädgårdsarkeologisk analys

Tomarps kungsgård i Åstorps kommun, Skåne län

Anna Andréasson

Innehållsförteckning

Inledning och bakgrund	2
Mål och syfte	2
Metod och material	4
Georadar inom trädgårdsarkeologin	5
Metodens fördelar och begränsningar	7
Tolkning och vidare analys	8
Historiska och geografiska utgångspunkter	8
<i>Vattnet i marken</i>	8
<i>Tidpunkter för anläggning och större förändringar</i>	8
<i>Fas 1) 1600-tal och tidigt 1700-tal</i>	9
<i>Fas 2) Påkostad renovering och fler dammar 1721-53</i>	10
<i>Fas 3) Vattenproblem och igenfyllning av dammar 1753-1764</i>	10
<i>Fas 4a) Utvidgning av trädgården och anläggning av kanaler 1765-1772</i>	11
<i>Fas 4b) Fortsatt underhåll 1772-1796</i>	1142
<i>Fas 4c) Fortsatt underhåll 1796-1809</i>	12
<i>Fas 4d) Fortsatt underhåll 1810-1857</i>	1243
<i>Fas 5) De sista dammarna i stora trädgården lades igen 1857-1888</i>	13
<i>Vegetationsinventering juni 2011</i>	14
En fördjupad trädgårdsarkeologisk tolkning av georadarresultaten	15
<i>Georadarresultaten i ljuset av arkiv-, kart- och litteraturstudier</i>	15
<i>Slutsatser angående gångsystemen</i>	16
<i>Placering och konstruktion av dammarna</i>	17
<i>Om vattenledningar och dräneringssystem</i>	21
<i>Diskussion kring rektangulär struktur centralt i anläggningen</i>	22
<i>Diskussion kring kanaler</i>	22
<i>Inga tydliga lämningar efter trädgårdens inhägnad</i>	24
<i>Inga tydliga spår av planteringsgropar</i>	25
Resultat och möjligheter – några avslutande synpunkter	26
Referenser	2627

Inledning och bakgrund

Den 18 – 20 juli 2011 genomfördes en trädgårdsarkeologisk undersökning med georadar vid Tomarps kungsgård i Skåne. Syftet med undersökningen var att studera ett område strax norr om kungsgårdens huvudbyggnad som enligt det samlade historiska källmaterialet sedan 1600-talet har använts som trädgård. Trädgården användes främst för odling av fruktträd, och i den har också funnits ett varierande antal dammar. Den undersökta ytan benämns i denna delrapport Stora Trädgården för att skilja den från andra trädgårdar vid Tomarps kungsgård.

Tomarps kungsgård ligger vid byn Kvidinge i Åstorps kommun, Skåne. Kungsgården är en borgmiljö med anor från medeltiden. Anläggningen utvidgades och förändrades kraftigt under den danska renässansen under första halvan av 1600-talet, och troligen var det också då som den första trädgården inom det undersökta området anlades. Tomarp blev svensk kungsgård 1660 och kom efter indelningsverkets införande på 1680-talet att fungera som översteboställe vid Norra skånska kavalleriregementet. Byggnader och trädgårdar har därefter förändrats vid flera tillfällen. När det gäller Stora trädgården har perioder av förfall växlat med perioder av upprustning och nyanläggning, beroende på olika boställsinnehavares intresse och engagemang.

År 1869 till 1995 arrenderades Tomarp ut som lantbruk. År 1993 fick borgen och den närmaste trädgården skydd som statligt byggnadsminne, och från och med 1995 tog Statens fastighetsverk över ansvaret för Tomarp från Domänverket.

Den trädgårdsarkeologiska analysen ingår i partnerskapsprojektet *Trädgården och parken vid Tomarps Kungsgård*, delprojekt: *Vattenanläggningarnas roll under 1600-talet samt deras utseende och placering på Tomarp genom historien* inom Movium Partnerskap vid LTJ-fakulteten i Alnarp. Engagerade i partnerskapsprojektet är Område Landskapsarkitektur, Sveriges Lantbruksuniversitet, Statens fastighetsverk, Åstorps kommun, Kvidinge sockens hembygdsförening och Intresseföreningen Tomarps kungsgårds vänner. Projektledare är landskapsarkitekt FD Anna Jakobsson, Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp.

Denna analys är en fördjupning baserad på historiskt och arkeologiskt källmaterial. Den bygger dels på en georadarundersökning av Anders Biwall, Jane Jansen och Immo Trinks, Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet (RAÄ UV), och dels på resultaten från en litteratur- och arkivstudie utförd av trädgårdshistoriker Boel Persson, Sveriges Lantbruksuniversitet och en vegetationsinventering utförd av Boel Persson och Anna Jakobsson, Sveriges Lantbruksuniversitet.

Mål och syfte

Målet med denna analys är att ur ett trädgårdsarkeologiskt perspektiv sammanställa och analysera det historiska och arkeologiska källmaterialet, samt resultaten av georadarundersökningen, som delprojektet frambringat. Analysen skall också ge konkreta förslag på hur man baserat på detta material kan gå vidare för att studera Stora trädgården vid Tomarp och dess dammar. Kommande delprojekt inom det övergripande partnerskapsprojektet *Trädgården och parken vid Tomarps Kungsgård* kan komma att omfatta arkeologisk utgrävning av utvalda delar av vattenanläggningarna samt trädgården i anslutning till dem, liksom en analys av vattenanläggningarnas konstruktion och trädgårdens utformning över tid. Delprojektet kan därför också betraktas som en förstudie inför vidare arkeologiska undersökningar av trädgården vid Tomarp.

För att få reda på så mycket som möjligt om en plats och för att kunna dra så goda slutsatser ur ett dokumentationsmaterial som möjligt är det bra att kombinera kunskap och expertis från flera

fält. Det övergripande projektet är därför också ett praktiskt försök att arbeta tvärvetenskapligt för att på ett konkret sätt visa på den stora potential som finns i detta arbetssätt när det gäller historiska trädgårdsanläggningar.

Resultat, kunskaper och erfarenheter som projektet genererar kommer att kunna användas på flera sätt. Dels för Tomarps kungsgårds egen räkning i arbetet med att vårda, bevara och levandegöra anläggningen. Dels inom forskning, undervisning och kompetensutveckling vid Sveriges Lantbruksuniversitet, Område landskapsarkitektur, Historia-Kulturarv. En förhoppning är att projektet skall bidra till utvecklingen av arbetsmetoder för liknande projekt, som till exempel vårdplaner och dokumentationer av historiska parker och trädgårdar. Projektet vill också bidra till etablerandet av inomnordiskt samarbete och kontakter, både inom ämnet trädgårdsarkeologi i stort och kring forskningen om olika typer av vattenanläggningar.

Ur trädgårdsarkeologisk synvinkel är det av mycket stort värde för allt vidare arbete att kunna göra en noggrann förstudie av detta slag, som kombinerar arkeologiska och historiska källor. Den övergripande förståelse av lämningen detta genererar ger möjlighet att anpassa och planera en eventuell framtida utgrävning mer i detalj och ställa mer specifika och noggrant riktade frågor.

För Tomarps del ger en tvärvetenskaplig förstudie en möjlighet att med så få, begränsade och väl genomtänkta utgrävningsschakt som möjligt, baserade på flera olika förstudier, få ut mesta möjliga kunskap från lämningen. Att detta är bra beror inte bara på att resurserna i forskningsprojekt alltid är begränsade och måste användas på ett så effektivt sätt som möjligt. Det beror också på det faktum att utgrävning är en destruktiv undersökningsmetod eftersom man måste plocka sönder det man studerar, till skillnad från till exempel georadar som inte påverkar lämningen. Vi arbetar på Tomarp med en lämning som inte är direkt hotad och ett bevarande av den så intakt som möjligt bör vara vårt högst prioriterade mål. Om till exempel en rekonstruktion av trädgården blir aktuell i framtiden, där delar av själva lämningen riskerar att bli förstörda i processen, blir läget naturligtvis ett annat men som det ser ut idag finns inga skäl att gräva mer än nödvändigt.

Totalutgrävning av trädgårdslämningar är något som man idag försöker undvika.¹ Undantag från denna princip kan möjligen bli aktuellt om det är fråga om en lämning som ändå kommer att bli förstörd genom exploatering i någon form. Ett viktigt skäl till detta är naturligtvis att metodik och forskning utvecklas hela tiden, och om man har en stor del av lämningen kvar finns alltid möjligheten att gå tillbaka till detta ”fysiska arkiv” och studera det på nytt för att förstå mer. Ämnet trädgårdsarkeologi är faktiskt i sig ett bra exempel på hur möjligheter och synsätt förändras. För tio år sedan grävde man nästan alltid bort odlingsjord utan att ens titta på den. Idag vet vi att den kan ge mängder av intressant information och inte bara kring odling, utan genom den också om många olika områden som ekonomi, sociala förhållanden och så vidare.² Det är mycket lätt att missa det man inte förstår, men finns lämningen kvar kan man alltid komma tillbaka med nya kunskaper och nya frågeställningar – nästa år eller om hundra år.

I det här fallet, när det gäller Tomarps trädgård, är det även ur bevarandesynpunkt viktigt att ytterligare arkeologiska studier genomförs, genom begränsade och väl planerade ingrepp, eftersom den ökade kunskapen och det ökade intresset den genererar kan bidra till att skydda och bevara lämningarna på lång sikt. Georadar är en mätmetod som kan registrera egenskaper hos lager i marken, men den kan inte med säkerhet tala om för oss vad dessa är. För detta behöver man veta mer, och då krävs även en arkeologisk utgrävning.

¹ Currie 2005 s. 58f.

² Andréasson m.fl. 2010.

Metod och material

Denna analys bygger i huvudsak på de kombinerade resultaten av en litteratur- och arkivstudie och en georadarundersökning, rörande en trädgård som existerat under tre århundraden. En trädgårdsanläggning är av naturen föränderlig och dynamisk, och för Stora trädgården vid Tomarp blir detta extra tydligt eftersom man i syneprotokollen kan följa hur olika boställsinnehavare brukat och förändrat trädgården. Den arkeologiska lämningen som finns idag är ett resultat av många händelser under lång tid. Intressant är både att försöka identifiera lämningar efter den ursprungliga 1600-talsanläggningen och att försöka förstå de övriga lämningarna på platsen utifrån de förändringar trädgården genomgått under sin långa existens.

Delprojektets arkiv-, kart- och litteraturstudie utförd av Boel Persson syftade till att studera alla Tomarps vattenanläggningars utformning och placering över tid, samt att placera in dem i ett större historiskt sammanhang rörande vattenanläggningarnas roll, idéer och utformning vid skånska gods på 1600-talet. I denna analys ligger fokus enbart på Stora trädgården och dess vattenanläggningar, och det svåra men intressanta arbetet att försöka koppla fysiska lämningar som registrerats vid georadarundersökningen med historiska skeenden i trädgården, kända genom litteratur- och arkivstudien.

För att göra detta möjligt har först all information som berör Stora Trädgården extraherats ur Boels arbete. Informationen har bearbetats, sammanfattats och delats upp kronologiskt i ”faser” efter tillfällena av större förändring respektive perioder då trädgården enbart underhållits eller fått växa igen. Även om också vanligt underhållsarbete lämnar fysiska spår så är omläggningstillfällena de händelser som kan förväntas ha lämnat mest omfattande fysiska spår, i form av sådant som nya dammar, vattenledningssystem eller gångar.

Utgångspunkten är att varje omläggning eller utrustning har lämnat fysiska spår efter sig, även om dessa senare sedan helt eller delvis kan ha försvunnit till exempel vid nya arbeten. Analysen diskuterar vilka spår som kan förväntas och kopplar samman spåren som syns i georadarundersökningen med olika ”faser” i Tomarps trädgårdshistoria.

Figur 1. En del av den undersökta ytan fotograferad från sydväst. Till vänster i bilden syns den övre terrassen och till höger den nedre. För att ge bästa möjliga framkomlighet för georadarupestruening röjdes vegetationen med röjsåg och trimmer, och allt löst material samlades upp. (Foto: Anna Andréasson 110718)

Georadar inom trädgårdsarkeologin

Vid Tomarp undersöktes en 4 800 m² stor yta centralt i Stora Trädgården med georadar. Syftet var att lokalisera eventuella strukturer under mark som kunde ha koppling till trädgårdens historia. Trots svåra förhållanden på grund av mycket vatten i marken kunde ett stort antal geofysiskt detekterbara strukturer påvisas som med stor sannolikhet kan knytas till trädgården.³

Georadar som prospekteringsmetod har testats då och då inom trädgårdsarkeologin under över ett decennium, men utan större framgång. Huvudorsaken till detta har varit att varken metod eller teknik varit utvecklade eller anpassade för att besvara de frågor som trädgårdsarkeologin ställt, vilket ofta lett till besvikelse och ett förkastande av hela prospekteringsmetoden som oanvändbar. Idag finns helt andra möjligheter.

Till för inte så många år sedan var den information som kunde samlas genom georadarundersökning på grund av tekniska förutsättningarna så begränsad att den sällan gav tillräckligt med kunskap för att vara intressant ur arkeologisk synvinkel. Den metod som används i arkeologiska sammanhang idag, där man samlar in mätdata från många tätt lagda parallella profiler, och med hjälp av dem skapar en tredimensionell digital datavolym, ger däremot helt andra möjligheter. Vissa förutsättningar måste dock uppfyllas. En är att linjerna läggs tillräckligt tätt. Ett profilavstånd på 25 cm (vid användning av den vanliga antennfrekvensen 500 Mhz) har nu vid upprepade tillfällen, och inom olika arkeologiska miljöer med varierande typer av lämningar, visat sig ge gott resultat.⁴ Detta är också vad som använts vid den här aktuella undersökningen.⁵ En annan förutsättning som måste uppfyllas är att platsen är tillräckligt lättframkomlig. Mätytan behöver vara någorlunda plan, och så fri från hinder och hög vegetation som möjligt, eftersom georadarnas glidplatta dras fram och tillbaka på marken och hela tiden måste ha kontakt. På en klippt gräsmatta brukar utrustningen fungera som bäst. På Tomarp röjdes all vegetation på undersökningsytan med trimmer/röjsåg, och det klippta växtmaterialet samlades ihop och kördes bort.

Figur 2. En del av den undersökta ytan fotograferad från nordöst, i bakgrunden Tomarps huvudbyggnader. Röjning och räfsning pågår. Ytan med den nerliggande högre vegetationen i förgrunden ligger utanför det område som kunde undersökas, på grund av dess stående vatten. (Foto: Anna Andréasson 110718)

³ Biwall 2011 s. 15

⁴ Ibid s. 6. / För exempel från trädgårdsarkeologiskt sammanhang se: *Den dolda lustgården Baron Posses park på Rosenlund*, Jönköpings länsmuseum Rapport 2011:32 (Winroth m.fl. 2011). För exempel från ett arkeologiskt sammanhang, där man även kunnat påvisa god överensstämmelse mellan prospekterade och senare framgrävda grävda strukturer, se: *Det medeltida hospitalet i Skänninge*, Riksantikvarieämbetet UV Öst Rapport 2010:9 (Konsmar 2010, Trinks m.fl. 2009).

Den insamlade tredimensionella datavolymen kan därefter bearbetas vidare så att man får fram bilder som visar hela den undersökta ytan på olika djupnivåer, så kallade djupskivor. För arkeologi/trädgårdsarkeologi används vanligen 5 cm tjocka djupskivor, vilket alltså betyder att bilderna visar strukturer som registrerats på till exempel 5-10 cm, 10-15 cm och så vidare.⁶

Att analysera enstaka vertikala profiler kan i vissa fall fortfarande vara användbart, till exempel om man vill veta om botten i en förmodad damm verkar vara plan eller inte i genomskärning, men i det stora hela är det djupskivorna som gjort att georadar nu är en intressant prospekteringsmetod även för trädgårdsarkeologin.

Tolkningen av djupskivorna görs sedan i huvudsak visuellt, och för att underlätta detta och göra bilderna tydligare kan de bearbetas på olika sätt. Djupskivorna kan redovisas i olika färgpaletter till exempel grå-vitskala mot svart bakgrund, eller som här aktuella fallet i gråskala mot vit bakgrund.⁷ Ett sätt att göra det lättare att förstå hur strukturerna ser ut både i höjd- och bredd är att lägga djupskivorna ett enkelt bildanimationsprogram, så att man snabbt kan bläddra fram och tillbaka mellan dem som i en kort film.⁸

Det är också viktigt att undersökningsområdet mäts in noggrant, dels så att man även vid senare tillfälle lätt kan orientera sig inom området, dels så att man kan jämföra georadarbilderna med till exempel äldre georefererat kartmaterial. Om man senare vill gräva för att undersöka en viss struktur måste man ju kunna hitta den, och för att kunna dra slutsatsen att en viss struktur på georadarbilderna troligen motsvara en struktur inritad på en äldre karta måste man ju kunna kontrollera att deras placering faktiskt sammanfaller. På Tomarp mättes undersökningsområdena in med RTK-GPS i rikets koordinatnät (Sweref99 TM).⁹

Figur 3. Anders Biwall och Jane Jansen går med georadarn. Linorna som spänts över marken säkrar att linjerna läggs på rätt ställe med 25 cm mellanrum. (Foto: Anna Andréasson 110718)

⁵ Biwall 2011 s. 6f.

⁶ Ibid & Leckebusch 2003.

⁷ Biwall 2011 s. 7f.

⁸ Ibid s. 8.

⁹ Ibid s. 7.

Metodens fördelar och begränsningar

För att en struktur skall vara mätbar med georadar krävs dels att kontrasten mellan de elektromagnetiska egenskaperna hos strukturen och den omgivande marken är tillräckligt stor, dels att själva strukturen är tillräckligt stor.¹⁰

Med hjälp av georadar registreras gränserna mellan olika markskikt som har olika elektromagnetiska egenskaper. Georadarns sändarantenn skickar en elektromagnetisk signal ner i marken. När signalen möter en gräns mellan två skikt som har olika egenskaper studsar en del av signalen tillbaka, och fångas upp och registreras av georadarenheten. För att man skall upptäcka en sådan gräns måste alltså skillnaden mellan de två skikten vara tillräckligt stor. Detta betyder till exempel att stenar som ligger i jord syns tydligt eftersom skillnaden mellan stenens och jordens elektromagnetiska egenskaper är stor. Men en grop fylld med matjord nedgrävd i en annan typ av matjord som har ganska lika egenskaper kan däremot vara svår att upptäcka, även om den skulle vara helt tydlig vid arkeologisk utgrävning. Å ena sidan är det alltså inte alla typer av anläggningar som syns i en georadarbild. Å andra sidan kan en gräns som syns tydligt på georadarbilderna, på grund av stor kontrast mellan elektromagnetiska egenskaper, kanske inte synas alls när man gräver. Vad som syns kan dessutom variera från plats till plats beroende på lokala geologiska förhållanden och andra omständigheter.

Hur stora strukturer man kan upptäcka beror på hur tätt profillinjerna läggs. När man drar georadarenheten över marken skickas och registreras signaler med jämna mellanrum, ofta 2,5 cm (mätspårsavstånd). Resultatet blir alltså att man samlar in information om markens egenskaper i genomskärning i en rak linje. För att sedan få en bild av hela ytan sätter man i en dator med hjälp av speciella program samman många sådana profiler till en tredimensionell datavolym.

En sten eller struktur som hamnar mellan profilerna och inte träffas av georadarns signal registreras inte, och kommer därför inte heller med i den tredimensionella avbildningen. Även strukturer som bara registrerats i en enda profil är svårtolkade. Detta betyder alltså i princip att med ett profilavstånd på 25 cm så kan enstaka strukturer som är mindre än ca 50 cm vara svåra att identifiera och tolka, och mindre än 25 cm kan, åtminstone om de ligger högt upp i marken, hamna mellan profiler och därför inte registreras. Däremot kan man alltså i princip förvänta sig att strukturer som är ca 50 cm eller större skall synas, som sammanhängande former, så länge skillnaden mellan de elektromagnetiska egenskaperna hos anläggningens fyllning och den omgivande marken är tillräcklig. Exempel på sådana anläggningar är murar, tätt packade grusgångar, dammar, större trädplanteringsgropar och så vidare.¹¹

Hur djupt ner en georadar kan registrera strukturer beror dels på markens egenskaper, dels på vilken antennfrekvens man använder. Används antennfrekvens 500 Mhz är penetreringsdjupet under idealiska geologiska förhållanden mellan 2 och 5 meter, vilket brukar vara fullt tillräckligt när man arbetar med arkeologi. Djupet som anges på djupskivorna är beräknat utifrån platsens förutsättningar. För att kunna säga hur djupt ner olika strukturer ligger gör man en beräkning av hur snabbt signalen rör sig genom marken på platsen (djupkonverteringshastighet). Om signalen i verkligheten rör sig snabbare eller långsammare blir resultatet alltså att det angivna djupet inte riktigt stämmer med verkligheten. När man gräver kan detta betyda att en struktur dyker upp något högre eller något lägre än förväntat. Normalt skall dock det djup som anges på djupskivornas stämma med en felmarginal på plus/minus 15 cm även om det finns en liten risk att det kan slå på upp till 50%. Det relativa djupet mellan olika strukturer som avbildas kan man däremot utgå ifrån är korrekt. En struktur som ligger några decimeter över en annan enligt georadarbilderna skall också ligga också på samma avstånd i verkligheten.¹²

¹⁰ Biwall 2011 s. 6.

¹¹ Ibid s. 6f.

¹² Ibid s. 6f & s. 8.

Tolkning och vidare analys

Historiska och geografiska utgångspunkter

Vattenanläggningarna har troligen haft flera sammanflätade funktioner. Praktiskt har de antagligen använts för odling av sötvattensfisk och för att dränera marken så att området gick att odla. Samtidigt har faktorer som estetik och symbolik säkert också spelat stor roll, och det har sannolikt åtminstone under vissa tider inte varit särskilt viktigt om fiskodlingen genererat någon ekonomisk vinst i strikt bemärkelse, utan de har snarare ingått i självhushållningen eller endast haft en prydnadsfunktion. Detta gäller kanske främst trädgårdens tidiga historia, men troligen av och till även efter 1660 då Tomarp blivit militärboställe, beroende olika innehavares intresse. Boel Perssons genomgång av bland annat husesynsprotokoll visar tydligt att en del lagt ner mycket ansträngning och ekonomiska resurser på att rusta upp trädgård och vattenanläggningar medan andra lät dem växa igen.¹³

Vattnet i marken

Det verkar dock inte särskilt sannolikt att ytan där Stora trädgården låg har använts speciellt mycket före trädgårdens anläggning, annat än som till exempel ängsmark och betesmark, eftersom marken trots att Tomarp ligger högt placerat i landskapet är så vattenbemängd. Men för en trädgårdsanläggare under 1600-talet var detta sannolikt snarast en utmaning. Att förvandla det sumpiga området till en trädgård med dränerande och samtidigt vackra dammar kan ha betraktas som ett sätt att genom att utnyttja platsens möjligheter förvandla den från något oländigt och oanvändbart till något som snarast kan beskrivas som en högt värderad statussymbol eller statusmarkör.¹⁴

Samtidigt har trädgårdens ”sumpighet” vållat många problem genom århundradena¹⁵ och detta är inte svårt att föreställa sig när man går över ytan idag. Trots att georadarundersökningen gjordes i mitten av juli då marken borde varit relativt torr fanns stående vatten på flera håll, och delar av den nedre terrassen kunde överhuvudtaget inte undersökas. Vattnet är givetvis också något som man måste ha i minnet och planera för vid en eventuell framtida arkeologisk utgrävning. Men vattnet har också fördelar. Bland annat kan man troligen förvänta sig bra bevaringsförhållanden för organiskt material, inte minst i form av till exempel trä och subfossilt bevarat växtmaterial. För att testa detta skulle man kunna ta en eller ett par borrhövar.

Tidpunkter för anläggning och större förändringar

Trädgården tros ha tillkommit då det danska riksrådet Ove Giedde (1593-1660) var ägare till Tomarp mellan 1614 och 1658¹⁶ men den kan möjligen vara äldre. Ove Gieddes far Bostrup Giedde som blev ägare till Tomarp på 1580-talet har också nämnts i sammanhanget¹⁷. Ur arkeologisk vinkel måste man också ta hänsyn till att Tomarp varit sätesgård betydligt länge. Den nuvarande fyrlängade stenbyggnaden skall ha tillkommit genom en stegvis utbyggnad av en ringmursborg som uppförts på platsen ca 1300.¹⁸ Man bör alltså vara öppen för möjligheten att även strukturer som är äldre än trädgården skulle kunna dyka upp på georadarbilderna.

¹³ Persson 2011 s. 27f.

¹⁴ Ibid s. 64f.

¹⁵ Ibid s. 39.

¹⁶ Wahlsteen 2010 s. 9f.

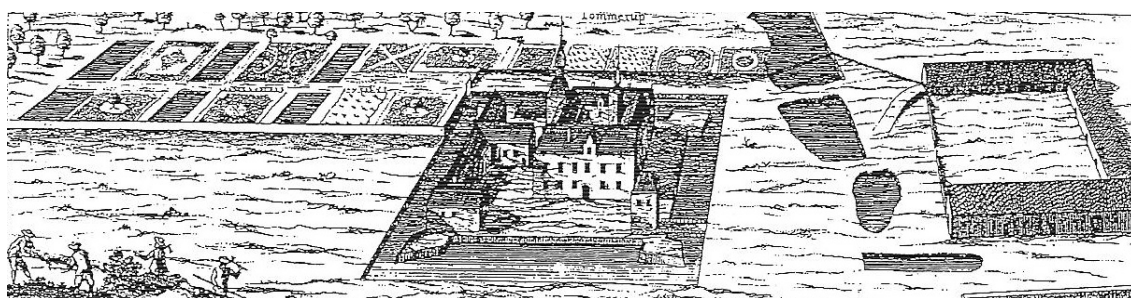
¹⁷ Ibid s. 11f.

¹⁸ Persson 2010 s. 18.

Fas 1) 1600-tal och tidigt 1700-tal¹⁹

Stora trädgården anlades sannolikt i början av 1600-talet. De äldsta beskrivningarna som Boel Perssons haft tillgång till vid sin genomgång är från 1670-talet. Vid denna tid omtalades trädgården som förfallen, men också som en anläggning som om den varit underhållen hade varit imponerande.

År 1672 fanns enligt ett husesynsprotokoll **6-7 fiskdammar** i Stora trädgården som var dåligt underhållna. I trädgården växte vid samma tid 65 äpple-, 21 päron-, 32 plommon och 68 körsbärsträd. En stor del av träden beskrevs 1685 som gamla. Från tiden finns också en avbildning av Tomarp i form av ett kopparstick, publicerat 1756 av Abraham Fischer, efter teckningar gjorda på 1680-talet av Gerhard Burman. På bilden syns en stor trädgård nordöst om huvudbyggnaden. Den är indelad i 19 symmetriska kvarter av vilka sex utgörs av rektangulära dammar. Antalet kvarter stämmer i stort med de 18 kvarter som beskrevs i husesynsprotokollet 1702 och antalet dammar i stort med husesynsprotokollet 1672. Men när det gäller detaljerna måste kopparsticket betraktas med försiktighet. Dess parterrer är till exempel snarast ett schematiskt sätt att visa trädgård – likadana former återkommer på många andra kopparstick publicerade av Fischer vid samma tid.²⁰ Det behöver inte innebära att det fanns parterrer av det slaget i Stora Trädgården. Övriga historiska källor tecknar istället bilden av en stor fruktträdgård, med dammar som både kunde dränera det fuktiga området och användas för fiskodling, och som dessutom hade estetiska värden.

Figur 4. Kopparsticket som visar Tomarp från väst publicerades 1756 av Abraham Fischer. Det utfördes efter en tecknad förlaga från 1680-talet av Gerhard Burman.²¹

I början av 1700-talet gjordes ansatser att rusta upp trädgården. Bland annat reparerades en del dammar. Husesynsprotokollet 1702 beskrev träden i Stora trädgården kvarter för kvarter. Tyvärr nämns inga dammar och ingen karta följer med beskrivningen. Kvarterens storlek och exakta placering går alltså inte att utläsa. Men man kan notera att beskrivning började med **6 kvarter** längs västra sidan, sannolikt motsvarande den övre terrassen. Sedan beskrevs Blekehagen/Bakhagen norr om Stora trädgården och därefter fortsatte beskrivningen med **12 kvarter** längs västra sidan, sannolikt motsvarande den nedre terrassen. Detta verkar alltså stämma med Burman-Fischers bild av en trädgård som även sträcker sig öster om den stora huvudbyggnaden.

Husesynsprotokollet 1702 nämner också **två gångar**, den ena med okänd placering den andra "Emillan kvarteren". Åtminstone den sistnämnda bör vara en nord-sydlig huvudgång. Enligt protokollet kantades den av ett äppleträd, 21 körsbärsträd, 4 plommonträd och sannolikt en pimpermöt (*Staphylea pinnata*).²² Frågan är vad man menade med mellan kvarteren. Det kan röra sig om en gång i anslutning till terrasskanten mitt i trädgården. Men georadarbilderna påvisar också spår som ser ut att vara efter en mittgång i nord-sydlig riktning mitt på övre terrassen. Någon gång före 1702 hade också en ingångsport av "furu=gallerwärc" satts upp i söder. Detta ingångsparti ligger dock med all sannolikhet utanför undersökta området.

¹⁹ Persson 2011 s. 21f.

²⁰ Wahlsten 2010 s. 19f & Bilaga 1: Gestaltningsmotiv i de Fischerska trädgårdarna.

²¹ Burman & Fischer [1680] 1756.

²² Persson 2011 s. 42.

Ansträngningarna för att rusta upp och plantera nytt i början av 1700-talet verkar ha tagit slut då en ny innehavare tog över 1709. År 1720 var trädgården så igenvuxen att protokollförarna skrev att de inte längre kunde gruppera träden efter kvarter eftersom de var så igenvuxna. Även dammarna verkar ha varit igenvuxna. Protokollet nämner dock att det fortfarande ca 100 äpple- och päronträd samt en "een stor myckenheet" körsbärs och plommonträd.²³

Fas 2) Påkostad renovering och fler dammar 1721-53²⁴

Vid husesynen 1730 noterades att Stora trädgården nu på nytt var i god ordning, ansad, väl reglerad, och förbättrad med in- och utländska fruktträd. Den angavs vara 242 alnar lång och 105 alnar bred "inberäknad gångarna" det vill säga ca **143 x 62 meter**.²⁵ Den indelades fortfarande i 18 kvarter. Av dessa hade 14 av 18 kvarter som "år 1724 legadt öde" odlats upp av generalmajor von Düring, enligt en notering 1753. Den sydöstra delen av trädgården som inte odlats upp bestod av ängsmark med vilda träd och buskar: "åtskilliga slag ofruktbärande trän samt Buskar uti ängwall".

Gångar och kvarter kantades 1753 med **krusbärs- och vinbärshäckar**. I avgränsningskanten mot Bakhagen/Blekehagen växte en hasselhäck. År 1753 noterades att det i Stora trädgården växte ett litet valnötsträd, tre körsbärskorneller (*Cornus mas*) i protokollet kallade "Olifweträn" samt 68 äpple-, 39 päron-, 163 plommon- och 40 körsbärsträd. År 1745 hade anlagts en **humlegård** med 2324 stänger "inom trädgårdshägnaden östanut" och 1752 en **kumminhage** "gint emot Humlegården". Stora trädgården omgärdades delvis med stengårdsgård och delvis med risgårde. Man noterade att stengårdsgården hade en tendens att sjunka över tid. Ingångsporten var kvar i söder.

År 1730 noterades att von Düring låtit rensa och förbättra 8 dammar i trädgården till en ansenlig kostnad. År 1753 noterades 9 dammar av vilka en del innehöll små nyinplanterade rudor, men de bedömdes ändå ha ett lågt ekonomiskt värde. Antalet **damm** som anges är alltså fler än de sex som fanns i slutet av 1600-talet, men eftersom det är osäkert hur man räknade är det inte helt klart om alla verkligen låg inne i Stora trädgården.

Oavsett måste det under von Dürings tid ha skett en hel del grävarbete i trädgården, inte minst när det gällde dammar och plantering. Sannolikt har även **gångsystemet** bättrats eller nyanlagts i samband med att kvarteren fick häckkanter och så vidare. Eftersom det inte är säkert hur man räknade dammarnas placering är det oklart om man lagt till fler dammar eller "bara" rensat och reparerat de som fanns.

Fas 3) Vattenproblem och igenfyllning av dammar 1753-1764²⁶

År 1764 noterades fortfarande 18 kvarter. Den sydöstra delen bestod fortfarande av träd och buskar i äng. Det fanns ännu en ingångsport av "furu gallerwärc gjord med ekeram" och ytterligare en del av hägnaden hade gjordes om från risgårde till stenmur. Längd och bredd var desamma som 1753. Hasselhäcken mot Bakhagen/Blekehagen fanns kvar. Antalet träd var däremot betydligt färre, och protokollet hävdar att "Trädgårdens sumpiga belägenhet" var anledningen att så många träd gått ut. **Humlegården var också ödelagd**, och tidens boställsinnehavare överste Barnekow hade låtit anlägga en ny med bara 434 stänger på ett annat ställe. Det är oklart var men det kan ha varit utanför Stora trädgården. **Inte heller kumminhagen hade velat trivas** och ingen ny hade anlagts.

Ala utom **tre större och en mindre damm** fylldes igen av överste Barnekow mellan 1753 och 1762. Avsikten var att förbättra trädgården, men detta, noterade protokollföraren 1764, hade

²³ Persson 2011 s. 45.

²⁴ Ibid s. 50f.

²⁵ 1 famn = 3 alnar \approx 1,781 meter, 1 aln \approx 0,594 meter, se vidare: Wahlsteen 2010 s. 7.

²⁶ Persson 2011 s. 54f.

inte gjort någon nytta eftersom grundproblemet var trädgårdens placering: ”på en Backhelle som är full med Kiällådror, och wattudrag”. Boställsinnehavaren fick därför tillstånd att leta efter en torrare och bättre plats för trädgården och efter hand flytta den om han ville.

Vid husesynen 1764 fanns alltså fyra dammar, tre större och en mindre. Av dessa ansågs de tre större värda att rensa upp. Två av dem behövde enligt protokollet en 14 alnar lång ränna mellan sig, vilken skulle: ”nedläggas uti gången med sin pompstock”. Till detta arbete behövdes lera och sand. Den fjärde mindre dammen ansåg man 1764 på grund av sitt läge borde läggas igen. Det verkar som detta också har gjorts, för i husesynsprotokollet 1774 nämns bara tre dammar, två befintliga samt en som lagts igen under perioden 1765-72.

Fas 4a) Utvidgning av trädgården och anläggning av kanaler 1765-1772²⁷

Vid husesynen 1774 noterades att överste Frölich som innehade Tomarp 1765-1772 hade låtit utvidga trädgården mot söder och norr, exakt hur beskrevs dock inte. Det verkar sannolikt att det i söder innebar att den del som låg öster om mangårdsbyggnaderna, inklusive den sydöstra del som länge bestått av ängsmark åter blev trädgård, eftersom det var här den nya stora dammen anlades (se vidare nedan). Trädgården innehöll 1774: ”ordentliga kvarter och gångar, [...] omgifvna med krus- och vinbärsbuskar.” En ny gärdesgård av ene och törne hade anlagts på östra sidan och ett nytt stengärde i söder. I söder noterades även porten av ”gallerwärl i ekeram” och ett nyuppfört bryggghus.

År 1774 fanns **två dammar** i Stora trädgården. Dessa hade rensats upp men de var: ”ännu icke iståndsatta til damningen ock pomp.” **En 8x5 famnar stor damm hade lagts igen** under perioden 1766-72 därför att den: ”underhöll syran, at inga växter kunde trifwas”. På samma plats hade istället ett kvarter anlagts som 1774 gav ”frodig växt.”

Under Bengt Gustaf Frölichs tid på Tomarp 1765-1772 grävdes **två kanaler** längst Stora Trädgårdens sidor. De ena var 80 famnar lång (ca 142 m) och den andra 76 famnar (ca 135 m). Kanalerna var 2½ alnar breda (ca 1,5 m) och 2 alnar djupa (ca 1,2 m). Syftet med dem var att leda bort vattnet från trädgårdskvarteren.

En ny stor damm öster om mangårdsbyggnaderna

Öster om huvudbyggnaderna hade anlagts en ny 41 x 8 famnar (ca 73 x 14 m) stor damm, vilket av allt att döma är samma rektangulära damm som finns kvar idag. Den hade 1774 ”fast ock stark dämning med rännen ock post” och man hade planterat in rudor. Dammen har setts som en direkt rest efter den vallgrav som avbildades på Burman-Fischers kopparstick avbildad på 1680-talet.²⁸ Saken blir mer komplicerad genom att ingen vallgrav eller damm på denna plats beskrevs i något husesynsprotokoll förrän 1774, trots att alla andra dammar och vatten på ägorna beskrivs noggrant. Det står också 1774 att dammen anlades. Detta skapar alltså tveksamhet kring dels om den har något med vallgraven att göra, dels till och med om det faktiskt funnits någon vallgrav. Storleken som angavs 1774 är större än de 20 x 12 meter som uppmättes år 2000.²⁹ Denna damm ligger utanför den yta som undersökts med georadar.

Fas 4b) Fortsatt underhåll 1772-1796³⁰

År 1798 uppgavs Stora trädgården fortfarande vara ”ordentligt” indelad med gångar och kvarter kantade av krusbärs och vinbärsbuskar. **Två dammar** fanns kvar i trädgårdens norra del och hade blivit rensade. Längs sidorna fanns **kanalerna kvar** och flera broar hade byggts över dem.

²⁷ Persson 2011 s. 59f.

²⁸ Thomasson 2000, Heimer 1999 s. 5.

²⁹ Thomasson 2000 s 7.

³⁰ Persson 2011 s. 63f.

I husesynsprotokollet 1774 omnämndes att den mindre humlegården som överste Barnekow låtit anlägga inte ville trivas, och innehavaren fick tillstånd att slippa underhållet av den eftersom den kostade mer än vad den gav. Bland annat var det dyrt att få tag i stänger som måste köpas långt bort. Om den nya humlegården låg inom gränserna för Stora trädgården så försvann den alltså i samband med att överste von Platens period 1772-1796 började.

Stora trädgården inhägnades i norr och söder av stengårdsgård och i öst med flätgårde. Porten "af Gallerwärck och Ekeram" fanns kvar i söder vid brygghuset. Den nya stora dammen öster om mangårdsbyggnaden hade rensat och man hade också anlagt en trädskola, oklart var. Både den stora dammen och porten ligger som tidigare nämnts utanför det område som undersökts med georadar.

Fas 4c) Fortsatt underhåll 1796-1809³¹

År 1810 beskrevs Stora trädgården och dammarna som väl underhållna. Trädgården var fortfarande indelad i kvarter kantade av krusbärs- och vinbärsbuskar. **Två dammar** fanns kvar liksom **kanalerna** vid sidorna. De två dammarna nämns som fiskdammar och beskrivs som "förswarligt underhållne". De syns dock inte på de två kartor som finns bevarade från kring år 1800 (Figur 5). Trädgården är även i övrigt på dessa kartor endast schematiskt återgiven. I Stora trädgården växte 1810: "åtskilliga wilda trån, lönn och Hasselhäckar, samt [...] 25 päronträd, 163 äppleträd, 6 Olivetrån [korsbärskorneller] 28 korsbärstrån 46 plommonträd utom flere trädsorter".

Längs den västra sidan av Stora trädgården hade man byggt ett trästaket, men det framgår inte om det ersatt den tidigare stenmur som fanns eller bara kompletterat den. I protokollet 1810 nämns hasselhäckar, i plural, vilket bör innebära att man förutom den gamla häcken mot norr, under perioden 1796-1809 troligen också låtit plantera den långa hasselhäcken mot öst som finns kvar idag. Häcken mot öst ser ut att även finnas med på kartan från 1804 som en regelbunden rad gröna prickar (Figur 5). Den stora dammen öster om mangårdsbyggnaderna nämns också i protokollet.

Figur 5. Stora trädgården i äldre kartmaterial omkring år 1800. Till vänster utsnitt ur fältkarta 1796-1804, till höger utsnitt ur fältkarta 1804 (se vidare Persson 2011, Fig. 32 & 33, s. 66).

Fas 4d) Fortsatt underhåll 1810-1857³²

År 1857 var trädgården fortfarande indelad i kvarter, och i den växte ca 200 fruktträd, ett stort antal bärbuskar och vilda träd, samt häckar av hassel och lönn. De två dammarna i trädgården nämndes, liksom den större rektangulära dammen öster om mangårdsbyggnaden. Stora

³¹ Persson 2011 s. 66f.

³² Persson 2011 s. 70f.

trädgården omgärdades av stengårdsgård utom på gårdssidan där man satt upp ett 70 m långt rödmålat staket: "av ekestolpar, ekeåsar och fururibbor".

Fas 5) De sista dammarna i stora trädgården lades igen 1857-1888³³

Det är inte klart exakt när de sista två dammarna lades igen i Stora trädgården. Husesynsprotokollen blir allt mer kortfattade under 1800-talets lopp, och det kartmaterial som finns är inte tillräckligt detaljerat för att kunna säga något närmare om trädgården.

Det sista husesynsprotokollet som nämner dammar är det från 1857. Varken 1863 eller 1873 nämndes några dammar över huvudtaget. På uppmätningsskarta 1888 finns inga dammar i Stora trädgården, däremot har den rektangulära dammen i öster och de två dammarna söder om huvudbyggnaden ritats in (Figur 6). Det verkar alltså sannolikt att de sista dammarna lagts igen någon gång mellan 1875 och 1888, sannolikt kring 1869 då Tomarp upphörde vara översteboställe och började arrenderas ut till lantbrukare. Sannolikt skedde en rationalisering av både ågor och lantbruk vid denna tid.

Figur 6. Stora trädgården i kartmaterial omkring 1848 samt 1888. Till vänster utsnitt ur "Karta öfver Bonarps och Ljungby hedar recognocerad år 1848". Till höger utsnitt ur lantmäteriets avmätningsskarta 1888. (se vidare Persson 2011 Fig. 36, s. 71 & Fig. 39, s. 74).

³³ Ibid s. 72f.

Vegetationsinventering juni 2011

Innan undersökningsytan röjdes genomfördes en översiktlig vegetationinventering av Anna Jakobsson och Boel Persson i juni 2011. Inventeringen visade bland annat vilka områden som är speciellt vattenbemängda, något som inte minst är intressant i förhållande till var de strukturer som tolkas som sannolika dammlämningar finns. För mer om vegetationsinventeringen se förordet till rapporten.

Figur 7. Georefererad skiss över vegetationsinventeringen med inmått undersökningsområde och geofysiskt detekterbara strukturer. (Illustration: Anna Jakobsson och Anders Biwall)

En fördjupad trädgårdsarkeologisk tolkning av georadarresultaten

Resultaten av georadarundersökningen är sammanställda i rapporten som författats av Anders Biwall, Jane Jansen och Immo Trinks, text nr 2 i denna rapport.³⁴ Under arbetets gång har undersökningsresultaten också tillgängliggjorts och diskuterats inom projektet med hjälp av större digitala gråskaliga TIFF-bilder av de georefererade djupskivorna, samt en .mov videofil (bildanimation) som gjort det möjligt att bläddra snabbt fram och tillbaka mellan bilderna.

I den tryckta rapporten presenteras resultaten som georefererade djupskivor i form av gråskaliga bilder. Reflektioner av georadarsignalen syns som mörkgrå eller svarta strukturer medan områden som reflekterar radarsignalen mycket lite jämfört med omgivningen syns som ljusa "fläckar" och strukturer. Varje djupskiva visar reflektioner från en horisontell ca 5 cm tjock datavolym på angivet djup under markytan. Bilderna i rapporten är av trycktekniska skäl mer småskaliga än de digitala bilder som använts vid analys och diskussion inom projektet.

Georadarundersökningen påvisade ett stort antal geofysiskt detekterbara strukturer, som bland annat representerar rester av trädgårdsgångar, dammar, äldre vattenlednings-/dräneringssystem samt murar. I rapporten från georadarundersökningen beskrivs ett urval av de tolkningsbara strukturerna som en vägledning till förståelse av materialet.³⁵ Ytterligare strukturer definieras i den avslutande tolkningsfiguren (se Figur 59 i Rapporten för georadarundersökningen)³⁶. Vidare studium av de redovisade djupskivorna rekommenderas. Resultaten av en sådan fördjupad analys, ur specifikt trädgårdsarkeologisk synvinkel, presenteras här.

Georadarresultaten i ljuset av arkiv-, kart- och litteraturstudier

Genom att betrakta lämningarna ur en specifikt trädgårdsarkeologisk synvinkel, och använda det omfattande historiska källmaterial som tagits fram, görs i följande kapitel ett försök att fördjupa tolkningarna av de geofysiskt detekterbara strukturerna och kunskapen om trädgårdens historia. Som grund för analysarbetet används den sammanfattning av trädgårdens historia indelad i faser som redogjorts för i föregående kapitel. Denna kan för att bli ännu mer översiktlig komprimeras ytterligare på följande sätt:

Fas 1 – 1600-tal och tidigt 1700-tal (1600-tal fram till ca 1720) 6-7 dammar, 18 stora kvarter, odling av fruktträd. Två gångar i nord-sydlig riktning, den ena på okänd plats den andra mellan kvarteren, kanske i anslutning till terrasseringskanten. Resultaten av georadarundersökningen verkar även indikera att det funnits en central gång i nord-sydlig riktning mitt på övre terrassen, samt att de större kvarteren varit indelade symmetriskt i mindre delar.

Fas 2 – 1700-talets första halva (ca 1720 till ca 1750) Omläggning och upprustning resulterar i 8-9 dammar, 14 av 18 kvarter odlade (de fyra sydöstligaste ängsmark). Humlegård och kummingård anlagda. Kvarteren kantade med krusbärs- och vinbärshäckar.

Fas 3 – 1700-talets mitt (ca 1750 till ca 1760) Igenläggning av dammar. Alla utom tre större och en mindre igenfyllda, och den mindre sannolikt även den igenfylld på 1760-talet. Samma indelning av trädgården som i Fas 2, men mycket av det som planterades under 1700-talets första hälft, som humlegård och kummingård, fungerade inte och har försvunnit.

Fas 4 – 1700-talets mitt till 1800-talets mitt (ca 1760 till ca 1860) Två dammar återstod, enligt uppgift i trädgårdens norra del, sedan ytterligare en damm (9 x 14 meter stor) igenlagts mellan ca 1760 och ca 1770 (fas 4a). Under samma årtionde grävdes istället två långa kanaler längs trädgårdens långsidor (bredd ca 1,5 m, djup ca 1,2 meter). Trädgården var fortsatt indelad i kvarter kantade av vinbärs- och krusbärshäckar.

³⁴ Biwall 2011.

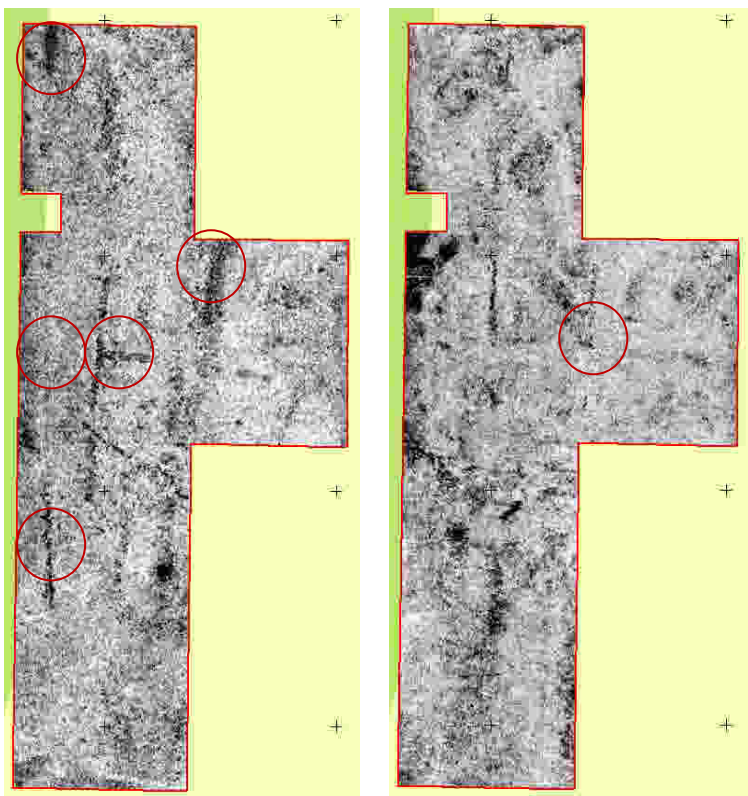
³⁵ Ibid s. 8f.

³⁶ Ibid s. 65.

Efter ca 1770 verkar inga större omlägningsarbeten ha skett i trädgården, de förändringar som nämns verkar främst ha haft med hägnaden att göra. Mellan ca 1770 och ca 1795 (fas 4b) skall de två dammarna ha rensats, och flera broar byggts över kanalerna. Mellan ca 1795 och ca 1810 (fas 4c) verkar underhållet ha fortsatt, och inte heller under 1800-talets första hälft, mellan ca 1810 och ca 1855 (fas 4d) verkar några större förändringar ha skett. De två dammarna omnämndes sista gången i syneprotokollet 1855. Protokollen blev mer och mer kortfattade. Sannolikt lades de sista dammarna igen ca 1869 i samband med att Tomarp slutade vara översteboställe och blev arrendejordbruk.

Slutsatser angående gångsystemen

På 1600-talet fanns enligt de historiska källorna 18 kvarter i Stora Trädgården, sex på den västra sidan och tolv på den östra (Fas 1). Dessutom nämndes två gångar, den ena med okänd placering den andra mellan kvartererna.³⁷ Under 1700-talets första hälft medförde en stor satsning på trädgården efter en lång tid av förfall sannolikt att en hel del arbete genomfördes i Stora trädgården (Fas 2). Det är mycket möjligt att dessa förändringar även påverkat gångsystemet. Det är möjligt att även senare underhåll och arbeten i trädgården påverkat gångsystemet, men troligtvis har åtminstone huvudgångarna legat någorlunda fast.

Figur 8. Från ca 40 centimeters djup och nedåt till ca 170 cm framkom linjära strukturer som sträckte sig i både nord-sydlig och öst-västlig riktning. En del av dessa är sannolikt gånglämningar medan andra som ligger längre ner tolkats som murar. Möjligen kan dessa murlika lämningar också vara stenfyllda diken eller någon annan typ av stenstruktur med anknytning till trädgården. Till vänster visas som exempel djupskiva 85-90 cm och till höger djupskiva 160-165 cm, se vidare rapport för georadarundersökning.³⁸ Ytor som eventuellt kan vara speciellt intressanta ur utgrävningssynpunkt har markerats med röda ringar (Se även kapitlet *Rektangulär struktur* nedan). (Illustration: Anna Andréasson, på djupskivebild framställd av Anders Biwall)

³⁷ Persson 2011 s. 42.

³⁸ Biwall 2011 s. 10f.

Resultaten från georadarundersökningen påvisade ett flertal linjeformade strukturer som kan vara spår efter gångar och/eller murar, både i nord-sydlig och i öst-västlig riktning. De överst liggande av dessa tolkas i rapporten från georadarundersökningen som sannolika gånglämningar, medan en del av dem som dyker upp på djupskivorna ca 75-100 cm (se Figur 8, 26-30 i rapporten för georadarundersökningen) tolkats som murar. Eventuellt kan det också röra sig om andra, regelbundna stenkonstruktioner som liknar murar, exempelvis täckdiken.

Även längre ner, på djupskivor ca 160-170 cm syns linjära strukturer i nord-sydlig och öst-västlig riktning som delvis överensstämmer med placeringen hos de strukturer som syntes något högre upp (se Figur 8 till höger, samt Fig. 9 i rapporten för georadarundersökningen).³⁹ En möjlig förklaring till att det trots allt finns vissa förskjutningar mellan strukturerna på olika nivåer skulle kunna vara att gångsystemet förändrats åtminstone vid något tillfälle, till exempel i samband med nysatsningen i början av 1700-talet (Fas 2).

Man kan vänta sig att det i anslutning till gångsystemet också bör finnas strukturer som har anknytning till dessa, till exempel konstruktioner som har med kvarterens kantning och uppbyggnad att göra, diken för plantering av kanthäckar, vattenledningar/ dräneringar vilka ofta verkar ha lagts i eller parallellt med gångar, och så vidare.

Centralt på den västra terrassen fanns från och med djupskivorna ca 40-70 cm och neråt spår som kan tolkas som rester efter en central mittgång. Något längre ner på djupskivorna ca 75-100 cm dök ytterligare strukturer upp, av vilka en del ligger i rät vinkel till den nord-sydliga gången. Studerar man till exempel avmätningsskattan från 1888 (Figur 6) verkar dessa tvärgående linjära strukturer stämma väl med den centralt placerade tväraxel, i öst-västlig riktning, som kartan visar.

I anslutning till terrasseringskantens nederkant och i det nordvästliga hörnet av undersökningsområdet finns på ca 75-100 cm även strukturer som skulle kunna tolkas som rester efter bredare gångar (se Figur 8 till vänster, samt Fig. 6&7 i rapporten för georadarundersökningen⁴⁰). Mindre provgrävningar skulle kunna tala om ifall denna tolkning stämmer.

Placering och konstruktion av dammarna

Enligt vad som går att utläsa i de historiska källorna fanns 6-7 dammar i trädgården vid Tomarp på 1600-talet (Fas 1). Vid en stor satsning på trädgården under 1700-talets första hälft kan ytterligare dammar ha anlagts. Antalet som nämns är 8-9 men det är inte helt klarlagt om alla dessa faktiskt låg inom Stora Trädgården (Fas 2). Kring mitten av 1700-talet lades alla dammar utom 3 stora och en mindre igen (Fas 3). Den mindre av dessa verkar också ha lagts igen mellan 1760 och 1770 liksom ytterligare en av de större (Fas 4). Under Fas 4 fanns alltså endast två dammar i Stora trädgården, dessa lades sannolikt igen först kring 1869.

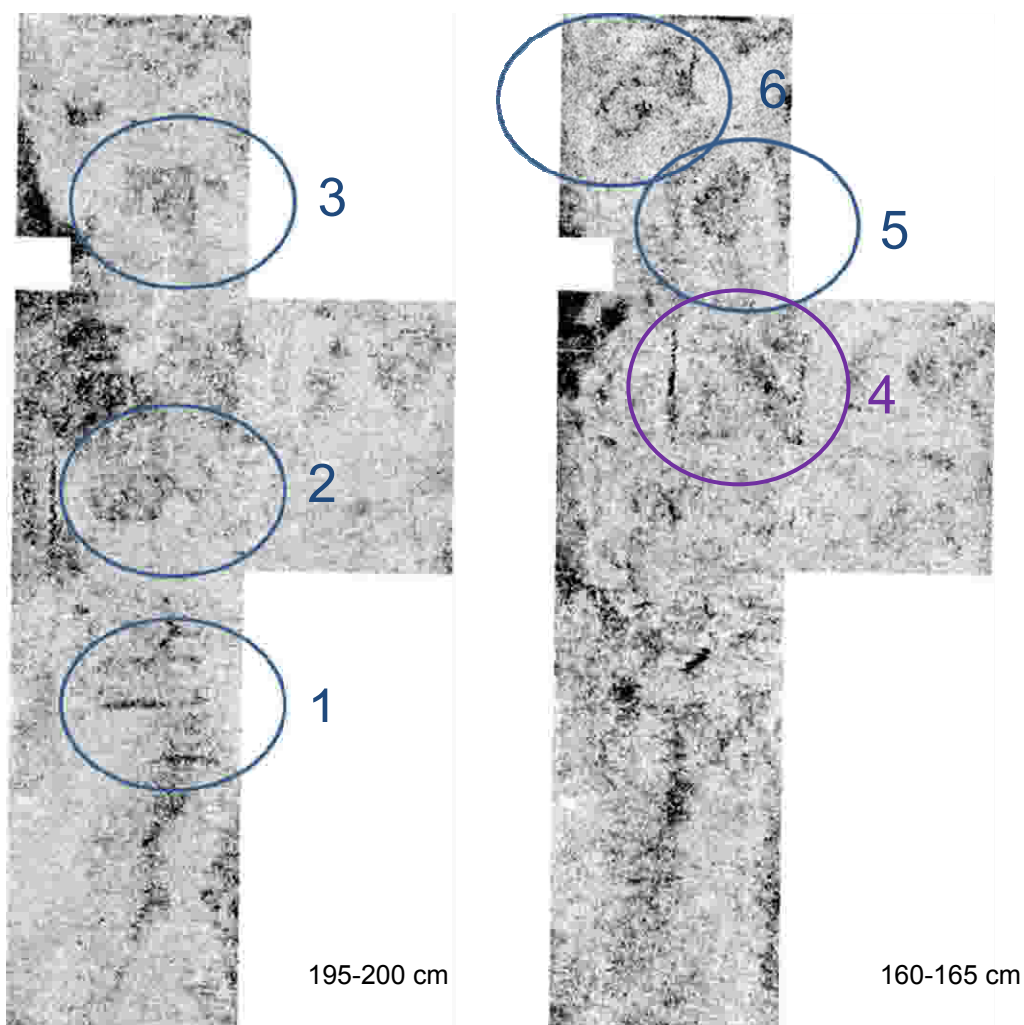
Bland de geofysiskt detekterbara strukturerna finns sju, möjligen åtta, strukturer som i Rapporten för georadarundersökningen tolkas som möjliga dammar. En av dessa syns förhållandevis högt upp, på djupskivorna ca 120-130 cm (se Figur 9, 35-36 i rapporten för georadarundersökningen). Den är också orienterad på ett annat sätt än övriga rektangulära eventuella dammlämningar. Två runda strukturer som möjligen skulle kunna vara dammar syns på djupskivorna ca 160-170 cm (Figur 10, 43-44 i rapporten för georadarundersökningen). På samma nivå syns också den rektangulära struktur centralt i anläggningen som behandlas under egen rubrik nedan. Slutligen framträdde på djupskivan ca 200-205 cm (Figur 11, 51 i rapporten för georadarundersökningen) tre rektangulära strukturer orienterade i öst-västlig riktning som också skulle kunna vara dammanläggningar.

³⁹ Biwall 2011 s. 13.

⁴⁰ Ibid s. 10-11.

Rektangulära dammar

Med tanke på hur pass opålitliga detaljerna i kopparsticket som visar Tomarp på 1680-talet förefaller vara kan man inte endast utifrån denna källa utgå ifrån att 1600-talsdammarna verkligen låg som de avbildas, eller att de hade den form och storlek som visas. Resultaten av georadarundersökningen visar inga tydliga spår efter så stora rektangulära dammar. Däremot verkar finnas anledning att notera att dammarna på kopparsticket är rektangulära, orienterade i öst-västlig riktning, samt att de ligger symmetriskt utplacerade med tre dammar på varje terrass.

Figur 9. Struktur 1-6. Till vänster rektangulära, regelbundet placerade anomalier som skulle kunna motsvara de äldsta dammarna (se också rapporten för georadarundersökningen, Fig. 10⁴¹). Till höger syns, på en något ytligare liggande djupskiva, två rundade, diagonalt placerade strukturer i trädgårdens norra del (struktur 5-6). Även dessa skulle möjligen kunna vara dammrester (se också rapporten för georadarundersökningen, Fig. 9⁴²). Det är intressant att notera att struktur 5 ligger på samma plats som struktur 3 och möjligen verkar skära den rektangulära lämningen. Om detta stämmer skulle det indikera en tidsskillnad mellan de två anläggningarna, där struktur 5 alltså i sådana fall bör vara yngre. Struktur 4 behandlas vidare separat nedan under rubriken *Rektangulär struktur centralt i anläggningen*. (Illustration: Anna Andréasson, på djupskivebild framställd av Anders Biwall)

⁴¹ Biwall 2011 s. 14.

⁴² Ibid s. 13.

Det är sannolikt att dammarna i Stora Trädgården åtminstone under 1600-talet var förvaringsdammar för odlad sötvattensfisk (*servatoria*) medan dammar som fanns ute i markerna fungerade som förökningsdammar (*viaria*).⁴³ Förvaringsdammarna användes för fisk stor nog att ätas. Denna typ av damm var enligt uppgift oftast ganska liten, rektangulär och grävd och/eller invallad, till skillnad från förökningsdammarna som oftast var uppdämda. I början av 1700-talet beskrevs en lagom storlek för förvaringsdammar vara ca 10x15 meter, och det finns en uppgift i ett husesynsprotokoll från Tomarp (1774) där storleken ca 9x14 meter (5x8 famnar) nämns för en damm som nyligen fyllts igen.⁴⁴

Utgår man ifrån uppgiften från 1730 om att Stora trädgården inklusive gångar var ca 62 meter bred skulle potentiellt sett ha funnits plats för fyra stycken 14 meter långa dammar på bredden och man hade ändå haft sex meter kvar för gångar, terrasseringskant etc. Storleken ca 9x14 meter verkar också i stora drag stämma med tre rektangulära strukturer som syns på georadarbilderna och som har tolkats som möjliga dammlämningar (Figur 9, struktur 1-3). Storleken på dessa har på georadarbilderna uppmätts till ca 6 x 13 meter (struktur 1) respektive ca 6 x 9 meter (struktur 2-3). Dammarna av denna storlek passar också med det faktum att georadarbilderna visar linjära strukturer som kan tolkas som lämningarna efter en nord-sydlig central mittgång på den övre terrassen. Denna gång verkar dela den övre terrassen i två lika stora delar (se ovan under rubriken *Gångsystem*).

Två rundade strukturer som kanske också kan vara dammar?

Två runda strukturer som ligger diagonalt i förhållande till varandra i trädgårdens nordvästra del (Figur 9, struktur 5-6) är intressanta inte minst eftersom de verkar vara tydliga indikationer på en symmetrisk, vidare uppdelning av de stora kvarteren på terrasserna i mindre ”delkvarter”. En delning av terrassen på mitten indikeras av mittgångslämningarna. Den diagonala placeringen hos struktur 5-6 skulle kunna tydas som att kvarteret varit delat i fyra lika stora ”delkvarter” där de diagonalt placerade ”delkvarteren” såg likadana ut.

De två runda strukturerna skulle möjligen också kunna vara spår efter dammar, även om det eventuellt också kan vara fråga om någon annan form av struktur relaterad till trädgårdens utformning. I den sammanfattande figuren över strukturer i Rapporten från georadarundersökningen har de därför markerats endast som strukturer, inte som dammar (se Figur 59 i rapporten för georadarundersökningen). Strukturerna har i georadarbilderna uppmätts till ca 6 x 9 meter (struktur 5) respektive ca 5 x 7 meter (struktur 6).

Att även rundade dammar förekom visar inte minst den bild som Boel Persson funnit i *Hushållningsjournal* från 1786 (Figur 10⁴⁵). Också den damm som undersöktes vid cistercienserklostret på Hovedøya i Oslo var rund⁴⁶. I sammanhanget är det också intressant att notera att den rektangulära strukturen 3 eventuellt kan vara äldre än den rundade strukturen 5, eftersom struktur 5 när man bläddrar fram och tillbaka mellan djupskivorna eventuellt verkar skära struktur 3. Det måste betonas att utan utgrävning kan man inte veta om detta stämmer. Men skulle det visa sig stämma skulle en möjlig förklaring kunna vara att de rektangulära dammarna hör till en tidigare period (Fas 1) medan de två rundade kan vara resultat av omläggningen under 1700-talets första hälft (Fas 2). I detta sammanhang är det onekligen intressant att notera att bilden av den ovala dammen förekommer i en tidskrift från 1700-talet.

Om man spekulerar vidare skulle kanske den diffusa formen hos struktur 5 och 6, om dessa verkligen är dammar, kanske kunna förklaras av att de kan ha existerat under lång tid. Man kan till exempel fundera över vad som blir effekten av att en damm vuxit igen, rensats och reparerats många gånger. Man skulle kanske också kunna tänka sig att en damm som fått stå och

⁴³ Persson 2011 s. 33.

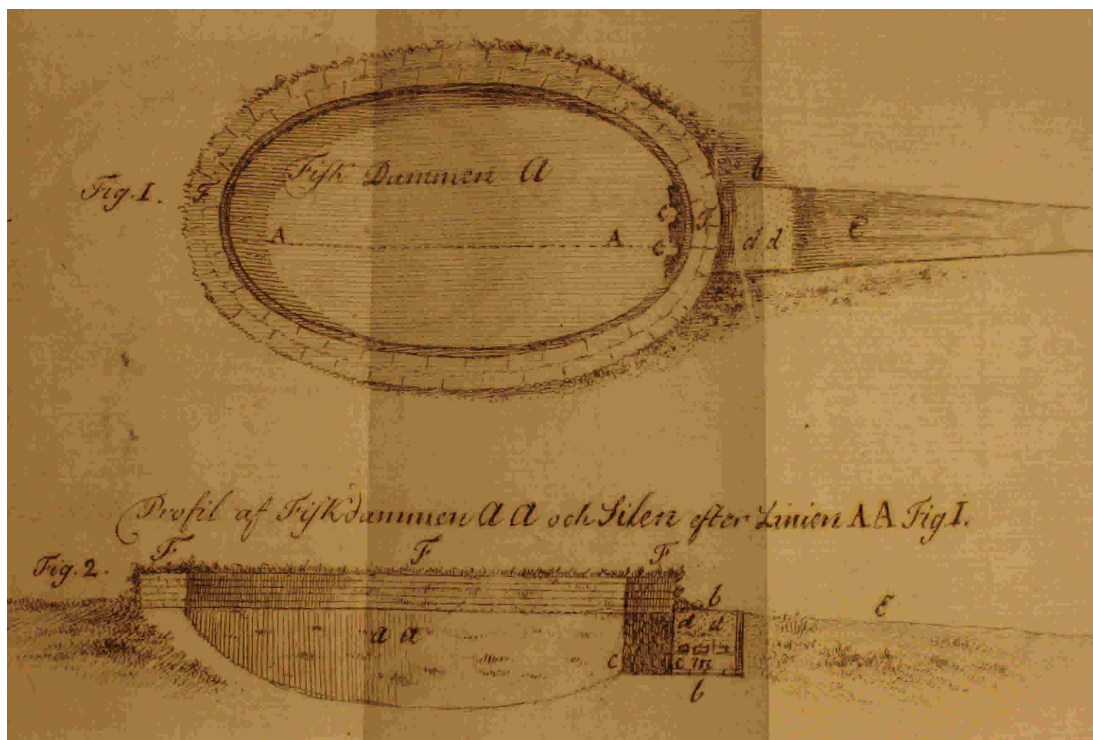
⁴⁴ Ibid s. 33

⁴⁵ Ibid s. 32.

⁴⁶ Ibid s. 34.

växa/rasa igen under lång tid innan de slutligen lades igen också skulle få mycket diffusa avgränsningar.

På samma linje kan man spekulera att det faktum att en damm aktivt fyllts igen, borde kunna innebära att den som lämnig blivit bättre bevarad, och mer distinkt till formen, än en damm som fått stå och gradvis silta igen under lång tid. Kanske skulle detta kunna vara en förklaring till varför struktur 1 är så pass distinkt till formen. Kanske är detta den ca 9 x 14 meter stora dammen som omnämns som nyligen igenfylld i syneprotokollet 1774?

Figur 10. Ritning av fiskdamm med sil ur Kungliga Patriotiska sällskapets *Hushållningsjournal* 1786 (Persson 2011 s.33, ur *Hushållningsjournal*, maj 1786, s. 435)

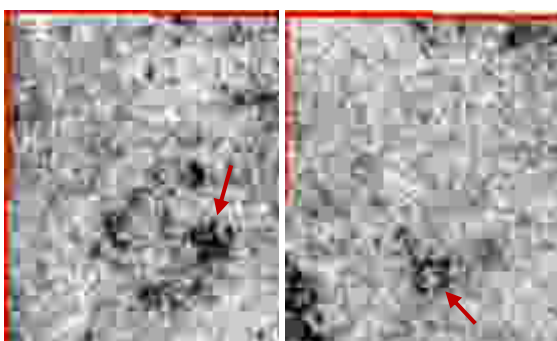
Genom litteratur- och arkivstudierna har det hittills inte gått att reda ut hur dammarna i Stora trädgården varit konstruerade, förutom att de var grävda. Ett sätt att konstruera sidorna på fiskdammar var att bygga väggar av stolpar och träplankor. Om marken inte redan var lerig, kunde man också fodra till exempel botten med ett lager lera för att få den att bli mer vattentät.⁴⁷ Ytterligare en möjlighet är att dammarna haft en helt eller delvis stensatt kant – åtminstone i höjd med vattenlinjen.⁴⁸ Kanske kan de ha haft en stensättning liknande den som dammen väster om Skrifwaredammen har på ett äldre foto som finns med i Boel Perssons rapport (Figur 38, s. 73).

I detta sammanhang är det intressant att notera att det hos flera av de strukturer i georadarresultaten vilka tolkats som dammar verkar vara kanterna som gett mest distinkt eko, medan de inre delarna visserligen också syns på georadarbilderna men verkar ljusare. Kanske kan detta vara en indikation på att kanterna haft stensättningar. Dessa kan delvis finnas kvar på plats och delvis ha rasat in, vilket i så fall skulle göra att det finns en zon av hårdare material kring dammens kanter. Ett exempel är de kraftiga linjer som syns i de två långsidorna i norr och söder hos struktur 1 (se Figur 9 ovan).

⁴⁷ Persson 2011 s. 34

⁴⁸ Ibid.

När det gäller dammarnas byggnad är det också intressant att notera att det inte sällan förekom olika konstruktioner i anslutning till dammar, som vattenlås och silkonstruktioner. I Figur 10 avbildas till exempel en silkonstruktion avsedd att hålla vattnet rent. Det finns därför anledning att i georadarbilderna även söka efter mindre strukturer i eller i nära anslutning till dammarna som kan representera konstruktioner av detta slag. Ett exempel på två strukturer som möjligen skulle kunna vara något liknande finns i den östra respektive den södra kanten av struktur 6 (se Figur 11). Dessa är bara två exempel, liknande finns i anslutning till även andra större strukturer. Det förefaller mycket viktigt att man inför en eventuell utgrävning tar sig tid att detaljstudera de strukturer som georadarbilderna visar ytterligare, eftersom man då sannolikt finner många fler detaljer av detta slag. Denna typ av förkunskap, använd på ett källkritiskt och medvetet sätt, bör definitivt kunna vara till stor hjälp till exempel när man ska välja ut vilka strukturer som bör grävas och hur detta bäst skall göras, för att man skall få ut så mycket information som möjligt utifrån de frågeställningar man har.

Figur 11. Till vänster struktur 6 djupskiva 165-170 cm, till höger struktur 6 djupskiva 205-210 cm (Jämför Figur 9 till höger) På båda nivåerna finns i anslutning till strukturen andra mindre nästan rektangulära strukturer som, om man tolkar struktur 6 som en damm, skulle kunna representera lämningarna efter någon typ av till dammen hörande stenkonstruktioner, som silkonstruktioner eller liknande (jämför Figur 10). Bilden till vänster utsnitt ur Fig. 44 i Rapporten från georadarundersökningen, den till höger ur Fig. 52⁴⁹. (Illustration: Anna Andréasson, på djupskivebild framställd av Anders Biwall)

Om vattenledningar och dräneringssystem

Till fiskdammar behövdes normalt också olika typer av andra konstruktioner som vattenledningar, dräneringar, rännor, vattenlås, fördämningskonstruktioner, pumpar och så vidare. Det framgår även av det historiska materialet att flera dammar vid Tomarp skall ha haft pumpar och dämninganordningar, och att det fanns rännor mellan vissa dammar, men mer går inte att utläsa.⁵⁰

På georadarbilderna syns många strukturer som kan tolkas som vattenledningar/dräneringar på olika nivåer.⁵¹ En del av dem ser ut att gå parallellt med trädgårdens rätlinjiga gångsystem, medan andra går mer diagonalt och på tvärs i förhållande till detta (se vidare Fig. 59 i rapporten för georadarundersökningen: tolkningsplan av georadardata, alla strukturer).⁵² De yttligast liggande av de förmodade vattenledningarna och dräneringarna ser ut att dyka upp på djupskiva 80-85 cm (se Fig. 27 i rapporten för georadarundersökningen) och blir riktigt tydligt på djupet ca 120-130 cm (se Figur 9, 35-36 i rapporten för georadarundersökningen). Hur dessa vattenledningar varit konstruerade är oklart. Det kan röra sig om till exempel vattenledningar av trä eller stenfyllda täckdiken. Granskningen av de historiska källorna ger enstaka uppgifter, som en

⁴⁹ Biwall 2011 s. 50 & 58.

⁵⁰ Persson 2011 s. 34

⁵¹ Se även Biwall 2011 s. 12 & 15.

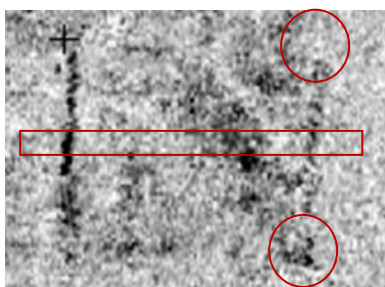
⁵² Biwall 2011 s. 65.

anteckning 1764 om att två dammar behövde en 14 alnar lång ränna mellan sig som skulle "nedläggas uti gången med sin pompstock" och att man till arbetet skulle behöva lera och sand, men i övrigt står inte mycket.⁵³ För en bättre förståelse av vattensystemet just på Tomarp bör man sannolikt börja med att göra mindre provgrävningar i en del av dem.

Diskussion kring rektangulär struktur centralt i anläggningen

På djupskivorna ca 160-170 cm framträdde en rektangulär ca 15 x 12 meter stor struktur (se Figur 10, 43-44 i rapporten för georadarundersökningen) som i denna analys fått arbetsnamnet struktur 4 (se Figur 12). Den har i den sammanfattande figuren över strukturer i rapporten för georadarundersökningen markerats som förmodad damm (se Figur 59 i rapporten för georadarundersökningen). Möjligen kan den också tolkas som något annat, som är mer nära relaterat till gång och/eller murlämningarna som ligger i anslutning till den. Det finns en del skillnader mellan struktur 4 och de övriga rektangulära förmodade dammanläggningarna, som ger anledning att överväga om den kan representera något annat. Kanske rör det sig om ett speciellt noggrant anlagt delkvarter? Kanske är det humlegården eller kumminhagen som anlades under 1700-talets första hälft (Fas 2) som vi ser spåren av här?

Struktur 4 ligger mycket centralt i anläggningen, och i direkt anslutning till många andra intressanta nyckelstrukturer, exempelvis flera gångar: på dess västra sida finns den nord-sydliga centrala gången på övre terrassen, i söder gången som verkar följa en eventuell öst-västlig tvärxel, och på dess västra sida finns terrasskanten och/eller en eventuell gånglämning i anslutning till denna. Sammanlagt gör de många olika strukturerna i anslutning till struktur 4 att den förefaller mycket intressant att undersöka närmare. I Figur 11 har några delar markerats med rött som skulle kunna vara speciellt intressanta för provgrävning för att förstå strukturen bättre.

Figur 12. Struktur 4, utnitt ur djupskiva 160-165 cm (Fig. 43, rapport för georadarundersökningen)⁵⁴ För utsnittets närmare placering jämför Figur 9 till höger, området markerat med ring och märkt struktur 4. Ytor som eventuellt kan vara speciellt intressanta ur utgrävningssynpunkt för att förstå strukturen bättre har markerats med rött (jämför även kapitlet *Gångsystem* ovan, samt Figur 8). (Illustration: Anna Andréasson, på djupskivebild framställd av Anders Biwall)

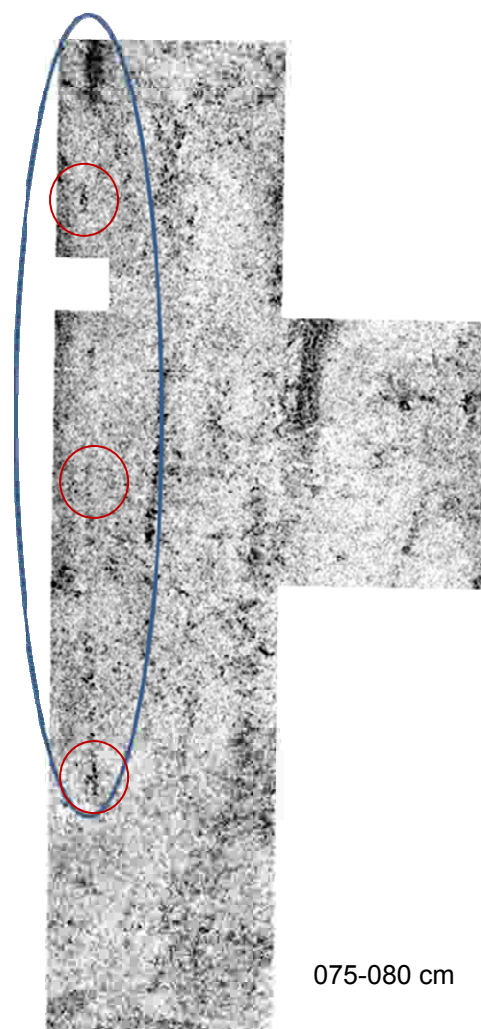
Diskussion kring kanaler

Under överste Frölichs tid på Tomarp 1765-1772 grävdes två långa kanaler längs trädgårdens sidor (Fas 4a). Dessa kanaler verkar ha funnits kvar även under den resterande delen av Fas 4, och under slutet av 1700-talet skall bland annat flera broar ha byggts över dem (Fas 4b). Kanalerna var enligt uppgift i de historiska källorna ca 135 meter respektive ca 142 meter långa, ca 1,5 meter breda och ca 1,2 meter djupa. Huvudsyftet med dem var att leda bort vattnet från trädgårdskvarteren. De två kanalerna låg enligt uppgift i kanten av Stora trädgården, längs sidorna, men om de fanns innanför eller utanför trädgården är osäkert. Det verkar dock rimligt att anta att de i alla fall låg innanför trädgårdens inhägnadskonstruktioner, med tanke på att de i syneprotokollen nämns som en del av Stora trädgården. Georadarundersökningen ger inga

⁵³ Persson 2011 s. 55.

⁵⁴ Ibid s. 13 & 49.

tydliga svar på frågan om vad kanalerna låg, men kanske finns en möjlighet att den struktur som markerats i Figur 13 nedan kan vara lämningen efter en av dem. Strukturen har dock i rapporten för georadarundersökningen snarare tolkats som en möjlig gånglämning.

Figur 13. Markerad med blått är den struktur som tolkats som en gånglämning i rapporten om georadarundersökningen, men som möjligen också skulle kunna vara spåren efter en av kanalerna som anlades på 1700-talet. Ett mindre provschakt borde snabbt kunna klarlägga vilken typ av lämning det faktiskt rör sig om. Förslag på alternativa placeringar för ett sådant provschakt har markerats med rött. (Illustration: Anna Andréasson, på djupskivebild framställd av Anders Biwall)

Även kanaler eller "*sköna fiskedik*" användes för odling av sötvattensfisk på 1600-talet exempelvis på Drottningholm.⁵⁵ Även exempelvis i boken *Horticultura Danica* (1647) rekommenderas att man borde anlägga en kanal genom trädgården, i både nytto- och skönhetsyfte.⁵⁶ Kanalerna på Tomarp verkar dock tillkomna i en annan tid. De innehöll sannolikt ingen fisk, och deras huvudsyfte verkar ha varit att dränera trädgården för att förbättra odlingsmöjligheterna, efter att man fått stora problem med fukten sedan de flesta dammarna lagts igen.⁵⁷

⁵⁵ Persson 2011 s. 29.

⁵⁶ Ibid s. 38.

⁵⁷ Ibid s. 39.

Det är mycket möjligt att kanalerna legat utanför det område som undersökts med georadar. Man måste också ställa frågan om de, även om de faktiskt låg inom det undersökta område, tillhör den typ av struktur som georadar kan registrera. I många fall är det säkert möjligt att se en lång smal struktur som varit 1,5 meter bred och 1,2 meter djup, men kanske inte i alla. Sannolikt beror det bland annat mycket på hur diket fyllts igen, med vad, och på hur stor kontrasten är mellan diket fyllning och den omkringliggande marken. Naturligtvis beror det också på kanalernas konstruktion, om de varit fodrade med lera eller till och med stensatta, eller om de faktiskt bara i praktiken varit enkla, grävda diken.

En struktur som möjligen kan vara av intresse att undersöka närmare i detta sammanhang har markerats med blått på Figur 13. Strukturen har tolkats som en sannolik gånglämning, men kanske kan den också vara något annat. Ett litet välplacerat provschakt någonstans i denna struktur borde ge ett snabbt svar på vilken typ av lämning det rör sig om. Skulle det visa sig att det är lämningen efter en kanal, skulle möjligen också finnas anledning att göra ett provschakt där tvärgången i öst-västlig riktning korsar denna struktur, med tanke på att detta borde vara en sannolik placering för en bro av det slag som nämns i syneprotokollet 1798.⁵⁸

Inga tydliga lämningar efter trädgårdens inhägnad

En skyddande inhägnad är ett gemensamt drag för många historiska trädgårdar, oavsett om det sedan rör sig om en örtagård, en trädgård, en humlegård eller något annat.⁵⁹ Hägnaderna är också ett ständigt återkommande ämne i syneprotokollen, och dessutom ett ämne som behandlas utförligt, eftersom underhållet av dem var boställsinnehavarens ansvar.

Stora trädgården skall 1753 ha varit inhägnad med 386 2/3 famnar stengärdesgård mer ris på och 221 famnar risgårde. I norr mot bakhagen/blekehagen kantades den av en hasselhäck, som troligen är densamma som fortfarande finns kvar idag. I syneprotokollet 1753 kommenterades också att stengärdesgården sjunkit en hel del över tid.⁶⁰ (Fas 2). År 1764 hade en större del av hägnaden blivit stenmur – hägnaden bestod då av 452 famnar stengärdesgård med ris på och 155 2/3 famnar risgårde.⁶¹ (Fas 3).

Under samma tidsperiod som kanalerna grävdes uppfördes även en ny 210 famnar lång risgårdesgård i öst av ene och törne, och i söder en stenmur med ris på intill ingångsporten.⁶² (Fas 4a). År 1798 var trädgården inhägnad mot norr och väst av en hög stenmur och mot öst av ”så kalladt flätegiärde”⁶³ (Fas 4b). År 1810 hade man längs den västra sidan byggt ett trästaket, men det framgår inte om muren som tidigare fanns där tagits bort. Dessutom verkar på östra sidan den hasselhäck som också finns kvar idag ha tillkommit.⁶⁴ (Fas 4c). År 1857 noterades att trädgården på gårdssidan avgränsades av ett 120 alnar (ca 70 m) långt rödmålat staket: ”av ekestolpar, ekeåsar och fururibbor” och mot övriga sidor av stengärdesgård.⁶⁵ (Fas 4d).

Inom det område som undersökts med georadar framkom inga tydliga lämningar efter trädgårdens inhägnad. Detta kan möjligen förklaras av att hägnaderna legat utanför det undersökta området. Möjligen kan även en del av de stenar som förekommer i undersökningsområdet västra och östra kant som kanske härröra från en mur, men några tydliga spår finns som sagt inte.

⁵⁸ Persson 2011 s. 64.

⁵⁹ Ibid s. 11.

⁶⁰ Ibid s. 50&53.

⁶¹ Ibid s. 58.

⁶² Ibid s. 62.

⁶³ Ibid s. 63.

⁶⁴ Ibid s. 66.

⁶⁵ Ibid s. 70.

Inga tydliga spår av planteringsgropar

Eftersom Stora trädgården använts för odling av träd, och att nya träd planterats vid upprepade tillfällen, verkade det rimligt att man skulle finna trädplanteringsgropar men inget sådant kunde den här gången iaktas i georadarbilderna. Eventuellt kan detta förklaras av de geologiska förhållandena på platsen. Trädplanteringsgropar nedgrävda i moränlera eller liknande material hade sannolikt synts tydligt, exempel på detta finns från andra georadarundersökningar av trädgårdar⁶⁶ men på Tomarp är de geologiska förhållandena speciella. En möjlighet är att det kanske finns det gropar men att vi inte kan urskilja dem med hjälp av georadar på grund av att kontrasten mellan fyllningen i dem och marken runt omkring inte är tillräckligt stor. Kanske har den stora mängden vatten i marken påverkat. En annan möjlighet är att man helt enkelt inte grävt så djupa gropar, på grund av vattnet. Det verkar ju rimligt under omständigheterna att tidigare ägare på Tomarp kan ha försökt undvika att gräva djupa hål som lätt blivit vattenfyllda. Ett sätt att klara av att odla till exempel körsbär på dåligt dränerade jordar, som används än idag, är att plantera dem på upphöjd bädd, och på så endast behöva gräva ganska grunda gropar. Kanske är det så man gjort även här. Grunt nedgrävda gropar, som ligger uppe i matjorden och som fyllts igen av annan matjord, kan antagligen mycket väl vara osynliga vid georadarundersökning eftersom kontrasten mellan kringliggande jord och fyllning är för liten. Möjligen kan spår efter planteringar ändå iaktas vid traditionell utgrävning.

Figur 14. Exempel planteringsgropar, trädgårdsarkeologisk utgrävning vidd Fossesholm Herregård, Vestfossen, Norge 2011. I bildens förgrund och längst bort i schaktet syns runda gropar vilka tolkats som trädplanteringsgropar, nedgrävda i den underliggande gulvita moränleran. Groparnas mitt har markerats med trästickor. De låg symmetriskt placerade vid sidorna om den grusgång som syns i genomskärning i schaktväggen strax vänster om bildens mitt. Foto: Anna Andréasson 110825.

⁶⁶ Jfr t.ex. Winroth m.fl. 2011.

Resultat och möjligheter – några avslutande synpunkter

Trots svåra förhållanden, inte minst på grund av mycket vatten i marken, visade det sig att ett stort antal geofysiskt mätbara strukturer kunde påvisas inom undersökningsområdet, strukturer som med stor sannolikhet kan knytas till trädgården.⁶⁷ Det tvärvetenskapliga arbetssättet och möjligheten att använda alla tänkbara källor har resulterat i en kunskap om anläggningen som inte varit möjlig att uppnå på annat sätt. I denna analys finns många exempel både på tillfällen då de historiska källorna kunnat användas för att tolka strukturer som identifierats vid georadarundersökningen och på tillfällen då identifierade strukturer kunnat kompletteras och förtydliga uppgifter i de historiska källorna.

Undersökningen visar också att georadar idag är en metod som är tillräckligt utvecklad och anpassningsbar för att gå bra att använda inom trädgårdsarkeologisk prospektering. Men för att helt kunna tolka de identifierade strukturerna, och för att kunna använda dem som källor i en mer djupgående trädgårdshistorisk kunskapsuppbyggnad, måste man fortfarande studera dem närmare genom vidare arkeologisk undersökning och utgrävning.

Bland strukturerna som identifierats vid Tomarp finns ett antal som skulle vara intressanta att undersöka vidare utifrån de frågeställningar som finns i det övergripande projektet: *Trädgården och parken vid Tomarps Kungsgård: vattenanläggningarnas roll och utseende på Tomarps Kungsgård genom historien*. Förslagsvis bör man börja med mindre provundersökningar, för att först få en bättre förståelse av strukturerna, innan man eventuellt går vidare med större utgrävningar. Resultaten av sådana provgrävningar, där man i praktiken fastställer vad de identifierade geofysiskt mätbara strukturerna motsvarar, är inte bara intressanta för forskningen knuten till Tomarp och 1600-talets vattenanläggningar i Sverige. De skulle också ha betydelse för metodutvecklingen och användningen av georadar inom trädgårdsarkeologin på ett mer övergripande och internationellt plan.

Strukturer som skulle vara intressant att provundersöka delar av är gångsystemet, de murlika stenkonstruktionerna, dammarna, vattenlednings- och dräneringssystemet, den rektangulära strukturen centralt mitt i anläggningen, samt den möjliga lämningen efter en av kanalerna. Tänkbara lämpliga placeringar för provschakt har markerats med röda inringningar på figureerna i kapitlet *En fördjupad trädgårdsarkeologisk tolkning av georadarresultaten* ovan. Det skulle också vara klokt att göra är ett par provborringar i några av de förmodade dammlämningarna för att undersöka bevaringsförhållandena och möjligheterna att finna bevarat arkeobotaniskt material. Det faktum att marken är så fuktig ger anledning att tro att bevaringsförhållandena kan vara mycket bra. Om man kan konstatera förekomsten av slutna, daterbara lager med bevarade växtlämningar skulle detta naturligtvis kunna vara mycket intressant.

Därefter har man sannolikt samlat tillräckligt med kunskap för att om man vill kunna gå vidare med mer omfattande utgrävningar av speciellt intressanta strukturer, till exempel en av dammarna (kanske struktur 1), en av de ovala strukturerna (struktur 5 eller 6) och/eller den intressanta rektangulära strukturen centralt mitt i anläggningen (struktur 4, se vidare rubriken *Diskussion kring rektangulär struktur centralt i anläggningen* ovan).

Referenser

Andréasson, Anna, Larsson, Inger, Lundquist, Kjell & Persson, Boel (2010) *Växter och växtlämningar inom de arkeologiska vetenskaperna: källor till odlingens, trädgårdarnas och kulturlandskapets historia : ett nordiskt arbetsseminarium och en nätverksetablering på Alnarp 3-4 mars 2010*. Alnarp: Landskapsarkitektur, Sveriges lantbruksuniversitet. Tillgänglig på internet: <http://pub.epsilon.slu.se/5004/> (2011-12-31)

⁶⁷ Biwall 2011 s. 15

- Biwall, Anders, Jansen, Jane & Trinks, Immo (2011) *Arkeologisk undersökning med georadar vid Tomarps Kungsgård*. Dnr 424-03919-2010. Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), Riksantikvarieämbetet.
- Burman Gerhard von & Fischer, Abraham ([1680] 1756) *Prospecter af åtskillige märkvärdige byggnader, säterier och herre-gårdar uti Skåne, som i fordna tider hafva til större delen varit befastade med vallar, vattugrafvar och vind-bryggor, och blifvit år 1680 aftagne, ritade och samlade: af ingenieur capitain Burman men nu til det almännas tjenst, förnyade och med kongl: majj:ts allernådigste privilegio på trycket utgifne år 1756 af Abraham Fischer...* Stockholm.
- Currie, Chris (2005) *Garden archaeology: [a handbook]*. York: Council for British Archaeology.
- Heimer, Olle (1999) *Renässansträdgården vid Tomarps kungsgård*. Rapport över arkeologisk undersökning, Malmö: Stadsantikvariska avdelningen, Kultur.
- Hushållningsjournal* (1776-1786) Stockholm: Kungliga Patriotiska Sällskapet.
- Konsmar, Annika (2010) *Det medeltida hospitalet i Skänninge: bebyggelseämningar och odlingsmark inför RV 50, RAÄ 52, gårdstomt, Spetalen, Skänninge 3:1, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötlands län, Dnr 422-491-2009: arkeologisk förundersökning*. Linköping: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig via internet: http://www.arkeologiuv.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/arkeologiuv/publikationer_uv/rapporter/uv_ost/uv_ost_2010/ro2010_9_txt.pdf [2011-12-31]
- Leckebusch, Jürg (2003) Ground-penetrating Radar: A Modern Three-dimensional Propection Method, *Archaeological Propection* nr 10: 2003, s. 213-240. [online] 18 September 2003 tillgänglig via: www.interscience.wiley.com DOI: 10.1002/arp.211. [2011-12-31]
- Persson, Boel (2010) *Genius Thomerupensis eller Tomarps själ: bidrag till förståelsen av den kontext som påverkat Tomarps Kungsgårds tillkomst och placering, samt något om hur Tomarp påverkat det omgivande landskapet under perioden sent 1200-tal till tidigt 1800-tal*, LTJ-Rapport 2010:2, Alnarp: SLU. Tillgänglig via internet: <http://pub.epsilon.slu.se/4538/> [2011-12-31]
- Thomasson, Joakim (2000) *Vallgraven kring Tommarps kungsgård*. UV Syd Rapport 2000:23, Avdelningen för Arkeologiska Undersökningar UV Syd, Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig via internet: <http://www.lunduniversity.lu.se/o.o.i.s?id=24732&postid=2340505> [2011-12-31]
- Trinks, Immo, Fogelberg, Andreas, Karlsson, Pär & Hinterleitner, Alois (2009) Arkeologisk undersökning med georadar vid Skänninge hospital, RAÄ UV Teknik. Tillg. via internet: http://www.raa.se/cms/arkeologiuv/tjanster_uv/prospektering/dataexempel/skanninge.html
- Winroth, Lars, Andréasson, Anna & Pettersson, Claes (2011) *Den dolda lustgården: Baron Posses park på Rosenlund. Kartering med georadar hösten 2010 och våren 2011 inom den västra parken vid Rosenlunds herrgård*. Rapport 2011:3, Ort: Jönköpings läns museum.
- Wahlsteen, Eric (2010) *Trädgården vid Tomarps Kungsgård 1614-1658*, LTJ-Rapport 2010:1, Alnarp:SLU. Tillgänglig via internet: <http://pub.epsilon.slu.se/4537/> [2011-12-31]